
Л. М. ВОЛЬНОВА

ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Частина I

Київ
2016

ЛЕСЯ МИКОЛАЇВНА ВОЛЬНОВА

**ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ
ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ**

Частина 1

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

*Навчально-методичний посібник до спецкурсу «Психологія девіацій»
для студентів спеціальності «Соціальна робота»*

Друге видання

Київ

2016

УДК 37.013.42 : 376.58 (075.8)

ББК 74.6 : 88.836.2я73

В 71

Рецензенти:

Мельничук О.Б., кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри галузевої психології та психології управління Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова;
Синякова В. Б., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології Білоцерківського національного аграрного університету.

Рекомендовано:

Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Л. М. Вольнова

В 71

Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. – К., 2016. – 188 с.

У першій – теоретичній частині навчально-методичного посібника розглядається низка питань, що стосуються чинників виникнення девіантних проявів у поведінці, зокрема неповнолітніх, розкривається сутність та типологія окремих видів девіантної поведінки, особливості їх діагностики, профілактики та корекції. Автором представлено широкий понятійно-категоріальний апарат, що описує вказану проблему, подано завдання для самоконтролю та самостійної роботи. Корисними для читача будуть підібрані та подані у другій – практичній частині навчально-методичного посібника хрестоматійні матеріали, проблемні ситуації для психолого-педагогічного аналізу, діагностичні методики та зразки профілактично-корекційних програм.

Може стати в нагоді всім, хто у своїй діяльності зустрічається з питаннями девіантної поведінки неповнолітніх.

© Вольнова Л.М, 2016

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	47
РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ ТА ЧИННИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ	5
Тема 1.1. Соціальна норма та нормативна поведінка	5
Тема 1.2. Поняття та типологія девіантної поведінки	12
Тема 1.3. Детермінація девіантної поведінки	24
• 1.3.1. Психобіологічні та індивідуально-психологічні чинники поведінкових девіацій неповнолітніх	28
• 1.3.2. Важковихованість та важконаучуваність як чинники виникнення відхилень у поведінці	44
• 1.3.3. Сім'я як соціально-педагогічний чинник девіантної поведінки	58
• 1.3.4. Школа як соціально-педагогічний чинник девіантної поведінки	69
• 1.3.5. Суспільні та середовищні чинники девіантної поведінки	74
• 1.3.6. Група ровесників як чинник девіантної поведінки	79
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОФІЛАКТИКА ОСНОВНИХ ВИДІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО	86
Тема 2.1. Агресивна поведінка	86
Тема 2.2. Суїцидальна поведінка (аутоагресія)	100
Тема 2.3. Делінквентна поведінка	109
Тема 2.4. Адиктивна (залежна) поведінка	118
• 2.4.2. Хімічні адикції	120
• 2.4.2. Віртуальні адикції	134
• 2.4.3. Фізіологічні адикції та девіації	141
• 2.4.4. Надцінні психологічні захоплення	151
Тема 2.5. Загальні основи профілактики девіантної поведінки	156
Тема 2.6. Діагностика девіантної поведінки як умова її профілактики	166
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ СТУДЕНТІВ	175
СПИСОК ЦИТОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ, ВИКОРИСТАНОЇ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ПОСІБНИКА	178

ВСТУПНЕ СЛОВО

Перше видання цього навчально-методичного посібника вийшло друком у 2009 році. Представлені у ньому матеріали були результатом систематизації теоретичних і практичних здобутків кількарічного викладання однойменного спецкурсу. З того часу пройшло майже сім років, однак фраза «в умовах загострення соціально-економічної кризи та зниження загального рівня добробуту населення» залишається актуальною, так само як і питання роботи з багатоманітним контингентом дезадаптованих неповнолітніх, особливо з девіантними формами поведінки. Їх чисельність періодично зростає, так як зростає кількість неблагополучних сімей, безробітних батьків, розлучень, як зростає плата за гуртки і факультативи, і, як це не парадоксально, як зростає кількість і доступність різноманітних благ.

Так, ще 10-15 років тому комп'ютер був розкішшю, а про інші «гаджети» ніхто й не здогадувався. Однак нині, ставши загальнодоступними, ці технічні засоби перетворилися для багатьох неповнолітніх на предмет залежності. Алкоголь, тютюн, доступність і розв'язність, «вільні» сексуальні зв'язки, зразки демонстративної поведінки зараз переповнюють сюжети реклами і фільмів. Маленька дитина припиняє гру, коли починається реклама, і звертає свій погляд до екрану, підліток чи юнак може сказати, що він не дивиться рекламу і не любить її, але медіавплив такий всеохоплюючий, що часто не потребує цілеспрямованого споглядання.

Безперечно, змінилися погляди самих неповнолітніх на життя, умови їхнього виховання в сім'ї та школі, а тому ці моменти потребують свого врахування. Однак ще великий грецький мислитель Сократ обурювався: «Наша молодь любить оточити себе розкішшю, вона погано вихована! вона сміється над своїми начальниками і анітрохи не поважає старших. Наші нинішні діти стали тиранами, вони не вітаються стоячи, якщо в кімнату входить старший за віком чоловік, сперечаються зі своїми батьками. Простіше кажучи вони погані. Жадібно ковтають їжу і діймають своїх учителів».

Здається, що за більш, ніж дві з половиною тисячі років мало що змінилося. Не змінилося лише прагнення фахівців (філософів, педагогів, психологів, лікарів, правників та ін.) спрямовувати свої зусилля на покращення ситуації, вивчаючи причини відхилень у поведінці неповнолітніх, особливості їх особистості, підбираючи та апробуючи низку діагностичних, профілактичних, коректувальних та реабілітаційних методик. Час іде, висуваючи нам нові виклики, і ми повинні їх приймати.

Сподіваюся, що запропоновані навчально-методичні матеріали допоможуть як початківцям у питаннях профілактики зорієнтуватися в основних поняттях, так і фахівцям із досвідом роботи дозволять почерпнути нову інформацію.

Л.М.Вольнова

РОЗДІЛ I

СУТНІСТЬ ТА ЧИННИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

ТЕМА 1.1. СОЦІАЛЬНА НОРМА ТА НОРМАТИВНА ПОВЕДІНКА

Основна рекомендована література¹: 1, с. 32-33; 3, с.28-43; 6, с.7-13; 9, с.6-8; 10, с.10-29; 13, с.41-96; 16, с.17-28; 19, с. 26-31; 26, с.226-234; 29, с.10-28; 31, с.32-38; 32, с.8, 16; 36, с.6-8; 37, с.38-45; 38, с.5-20; 39, с.14-17; 40; 41, с.85-101; 43, с.11-20; 49, с.35-47.

1. НОРМА – це стандарти, що існують у соціальній спільноті чи групі, так звані очікування (експектації) відповідної поведінки, еталони, зразки поведінки, при зіставленні з якими визначається прийнятність і досконалість поведінкових проявів.

У природничих та суспільних науках – це міра допустимого для збереження системи та її розвитку (Змановская Е. В. 2006²).

В соціологічному аспекті норма неоднозначна. Ще двадцять років тому норма розглядалася як дотримання історично необхідних, доцільних, з точки зору передового класу, прийнятих у тому чи іншому етнічному об'єднанні положень (Соціологія молодіжи 1996); нині ж норма – це міра корисного, суспільно необхідного функціонування суспільства і його соціальних інститутів, поведінки малих соціальних груп й окремих індивідів (Соціологія 2010).

У побуті «норма» часто є синонімом понять «середній», «звичайний», «нічим не примітний» (Шарапова О. В. 2003), хоча іноді й ототожнюється з ідеалом, який узагальнює позитивні якості видатних представників людства, котрі забезпечують його прогресивний розвиток.

Способи наукового визначення поняття «норма»:

– *негативний підхід* – нормальна (або здорова) людина та, у якої відсутні аномалії;

– *позитивний підхід* – націлений на виявлення зразка з бажаними якостями. Для отримання еталону (умовної групи людей без аномалій) частіше всього застосовують методи математичної статистики (Змановская Е. В. 2006).

Термін «норма» використовується у низці **контекстів**:

¹ Наведені посилання відображено у рубриці «Список рекомендованої літератури для студентів»

² Посилання, наведені у дужках, відображено у рубриці «Список цитованої літератури, використаної при підготовці посібника»

– *Біологічна норма* – те, що виникає природним способом і не викликає порушень здоров'я.

– *Статистична норма* – нормальним визнається те, чого багато і що належить до середини розподілу. Статистичні норми не абсолютні, вони виводяться емпірично для конкретної групи (вікової, соціальної тощо) і характеризують тільки її.

– *Психологічна норма* – асоціюється з психічним здоров'ям. Ненормальним може вважатися те, що спричинює суб'єктивні відчуття неспокою – надмірну дратівливість, пригніченість або почуття вини, а також порушення здатності людини до адекватних дій у звичайній для себе соціальній або професійній якості (дезадаптацію).

– *Соціальна норма* – зумовлена соціальними стереотипами. Якщо поведінка людини не відповідає загальноприйнятим у даній спільноті звичаям та правилам, вона сприймається як така, що відхиляється від норми.

– *Індивідуальна норма* – визначається очікуваннями, особистим неугальненим досвідом та іншими суб'єктивними змінними (Репина Н. В. и др. 2003).

2. СОЦІАЛЬНА НОРМА – правило, взірець діяльності або межа дозволеної чи обов'язкової поведінки, діяльності людини, соціальної групи, яка офіційно прийнята на тому чи іншому етапі розвитку суспільства (Пятунин В. О. 2010). Соціальна норма віддзеркалюється у звичках, манерах людини, правилах етикету, звичаях, традиціях, обрядах, церемоніях, ритуалах, законах, моді, захопленнях, цінностях, ціннісних орієнтаціях, віруваннях, міфах тощо.

Принциповим *критерієм, що відділяє категорію «соціальна норма» від девіації*, є руйнівний вплив останньої, який становить собою реальну загрозу фізичному чи соціальному виживанню людини (Димов В. М. 1997).

Соціальні норми **класифікують**:

– *за змістом* – норми, які регулюють майнові відносини; спілкування; які забезпечують права і свободи особистості; які регламентують діяльність установ, взаємовідносини між державами тощо;

– *за формою* утворення і фіксації – чітко фіксовані та гнучкі норми;

– *за суб'єктом, носієм* – загальнолюдські норми, норми суспільства, групові, колективні;

– *за масштабами застосування* – загальні й локальні;

– *за способом забезпечення* – норми, що спираються на внутрішнє переконання, громадську думку або на примус, на силу державного апарату;

– *за функціями* – норми оцінки, орієнтуючі, контролюючі, регламентуючі, каральні, заохочувальні;

– за ступенем стійкості (сталості) – соціальні норми, які спираються на соціальну звичку, на звичай, традиції, і норми, які не мають такої основи;

– за об'єктом або сферою діяльності норм, що регулюють певні види відносин: політичні, економічні, естетичні, релігійні і т.д. (Соціологія 2010; Воронцова М. В. и др. 2014).

Поділ соціальних норма за сферою регульованих відносин є досить поширеним і визначає їх чітке змістове наповнення:

– *Етична (духовна) норма* – це модель і вчинків людини, і її певних ідеальних рис. Носіями цих норм є самі люди, а також такі соціальні інститути, як сім'я, релігійні конфесії, суспільні організації. Вони існують у формі загальнолюдських цінностей, представлені в світових релігіях, художній культурі та науковій думці. Також це народні традиції і звичаї, міжнародні конвенції і декларації.

– У низці випадків етичні норми зливаються в єдине утворення з *моральними нормами* – очікуваннями-розпорядження певної соціальної групи (реальної або номінальної) щодо її членів. Норми моралі (моральності), які склалися у суспільстві, виражають уявлення людей про добро й зло, справедливість й несправедливість, обов'язок, честь, гідність. Такі норми зазвичай текстуально не закріплені, а їх дія забезпечується внутрішнім переконанням, суспільною думкою, заходами суспільного впливу. Групові морально-етичні норми нерідко породжують стереотипи і забобони, наприклад, расові або етнічні.

– *Духовно-релігійні норми* – це норми, встановлені для регулювання суспільної і особистої поведінки прихильників певного віровчення, як правило, закріплюються у відповідних канонічних текстах. Вони обумовлені релігійною доктриною або її інтерпретацією духовними особами, релігійними авторитетами та теологами. У конкретному суспільстві або спільноті, як правило, залежать від домінантної релігії.

– *Правові норми* – загальнообов'язкові, формально визначені певні правила поведінки, які встановлені або санкціоновані, а також охороняються державою (законотворчими інститутами, урядом, правоохоронними органами). Вони закріплені в основних документах держави (Конституція, Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс тощо).

– *Політичні норми* регулюють відносини між країнами (народами) і сформульовані в міжнародних документах і міждержавних угодах.

– *Організаційно-професійні (корпоративні) норми* – норми різного виду об'єднань – громадських організацій, професійних спілок, політичних партій; визначаються посадовими інструкціями, правилами внутрішнього розпорядку, професійними традиціями.

– *Естетичні норми* – закріплюють уявлення людини про прекрасне і потворне в побуті, природі, мистецтві тощо.

– *Культурні норми* – норми, які підтримують стійкі принципи комунікації, взаємодії між індивідами і різними групами. Прийнято розрізняти загальнолюдські, національні, класові, групові, міжіндивідні культурні норми (Змановская Е. В. 2006; Воронцова М. В. и др. 2014).

3. СОЦІАЛЬНО-ВІКОВА НОРМА – рівень інтелектуального та соціального розвитку та виховання дитини, котрі повинні скластися до певного віку (Словарь по социальной педагогике, 2002).

Психологічний підхід до аналізу соціально-вікової норми розвитку включає загально психологічний і віковий аспекти. У працях В. В. Давидова, Д. Б. Ельконіна, О. В. Запорожця, О. М. Леонтьєва, А. Р. Лурії, що належать до школи Л. С. Виготського, подано теоретичне і експериментальне обґрунтування параметрів нормального психічного і особистісного розвитку дитини.

З особливостями протікання вікових криз можна знайомитися за матеріалами О. О. Косякової «Возрастные кризисы» (2007), Г. Крайга та Д. Бокума «Психология развития» (2005), І. Г. Малкіної-Пих «Возрастные кризисы» (2004), В. М. Поліщука «Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці: базові симптомокомплекси» (2012) та «Від кризи 7 років до кризи входу в дорослість» (2013) тощо.

Для оцінювання *нормативності поведінки дітей* можна скористатися такими *критеріями*:

– *Вікові особливості дитини*. Деякі особливості поведінки є нормальними тільки для дітей певного віку. Так, тривога при розлуці з близькими (як от, матір'ю) типова для малюків; для підлітка ж болісне переживання розлуки з близькими – явище рідкісне і тому ненормальне.

– *Тривалість збереження розладу*. Так, діти від одного дня до декількох тижнів можуть переживати небажання йти до школи. Якщо ж такий стан триває понад кілька місяців, то це повинно викликати тривогу.

– *Вплив життєвих обставин* (поява молодшої дитини в сім'ї, зміна школи або класу тощо), які можуть спричинити тимчасові коливання в поведінці та емоційному стані дітей.

– *Соціокультурне оточення*. Поведінка дитини має оцінюватися з точки зору норм її безпосереднього соціокультурного середовища. Важливо з розумінням ставитися до тих культурних відмінностей, які існують у суспільстві.

– *Ступінь порушення*. Особливої уваги потребують діти з множинними емоційними або поведінковими розладами, особливо якщо вони одночасно стосуються різних сторін психічного життя, коли порушення однієї сфери негативно позначається на інших сферах.

– *Тяжкість і частота негативних ознак*. Помірні, зрідка виникаючі труднощі поведінки для дітей характерніші, ніж серйозні, часто повторювані розлади. Тому дуже важливо з'ясувати їх частоту і тривалість прояви.

– *Зміни у поведінці*. При аналізі дитячої поведінки слід порівнювати її прояви не тільки з тими рисами, які характерні для дітей взагалі, а й з тими, які є звичними для даної дитини. Слід уважно ставитися до тих змін у поведінці, які важко пояснити законами нормального дозрівання і розвитку.

– *Ситуаційна специфічність симптому*. Слід звертати увагу на ситуацію, в якій проявляється порушення поведінки, наприклад, у спілкуванні з батьками, однолітками чи ін. (Раттер М. 1987).

4. ПОВЕДІНКА розглядається як сукупність конкретних дій, що відбуваються у даний момент. *Стосовно людини* – це **соціальна поведінка**, яка може бути інтерпретована як здійснювана на основі свідомих вольових зусиль система зовнішніх дій, що забезпечує адекватну взаємодію особистості та навколишнього середовища і базується на позиції людини, її ціннісних орієнтаціях та установках (Лякішева А. В. 2012).

Нормативна поведінка (нормальна, «стандартна») відповідає соціальним нормам, характерна для більшості людей, викликає схвалення оточуючих і приводить до нормальної адаптації. Нормативна поведінка регулюється будь-якими соціальними нормами, звичаями, релігійними або корпоративними нормами, нормами права та ін.

Всі види соціальної поведінки є різновидами нормативної поведінки.

Можливим є поділ такої поведінки на поведінку, яка у своєму змісті не суперечить існуючим соціально-нормативним приписам, – просоціальну, поведінку, яка є пограничною, – асоціальну, і поведінку, яка не відповідає соціально-нормативній регламентації та протиставляється соціальній, – антисоціальну (Волченко Л. П. 2014).

Критерії нормативної поведінки:

– *Статистичний критерій* – це те, що властиво більшості (не менше, ніж половині) людей у популяції. Статистичний критерій поєднується з якісно-кількісною оцінкою поведінки за ступенем її вираження та ступенем загрози для життя. Так, тютюнопаління визнається нормальним явищем для дорослих (при невеликих дозах і частоті), але відхиленням – для дітей. Однак суїцид або злочин будуть завжди оцінюватися як поведінкове відхилення, оскільки становлять пряму небезпеку для життя самої людини або оточуючих, незалежно від їх частоти чи ступеня вираження.

– *Соціально-нормативний критерій*. Поведінка, що відповідає вимогам суспільства в даний час, сприймається як нормальна і схвалюється; поведінка з відхиленнями суперечить основним суспільним установкам і цінностям.

– *Функціональний критерій* дозволяє оцінити поведінку з погляду її наслідків (тобто, до чого вона призводить) або мети, визначаючи таким чином функцію такої поведінки (функціональна або дисфункціональна, сприятлива або шкідлива) щодо поведінки більш високого рівня. Такі норми визначаються професійними групами, уповноваженими суспільством для цієї мети

(наприклад, лікарями), або встановлюються законодавчими органами. Анормальна поведінка – значить шкідлива.

– *Гомеостатичний критерій* нормою вважає все те, що забезпечує якнайкращу адаптацію конкретного організму до умов навколишнього середовища. Відповідно, патологія – це все те, що або взагалі не сприяє якнайкращій адаптації, або сприяє їй недостатньою мірою.

– *Індивідуально-психологічний критерій* відображає зростаючу цінність кожної особистості, її індивідуальності. Згідно із ним сучасні вимоги до людини не обмежуються її здатністю виконувати соціальні розпорядження, але включають також самопізнання і самобуття особистості.

– *Психопатологічний критерій*. Всі поведінкові прояви можна розділити на дві групи: нормальні та патологічні в значенні «здоров'я – хвороба». Але у класифікації хвороб девіантна поведінка не виокремлена в якості самостійної нозологічної одиниці, окрім того, не всі психічні розлади можуть викликати поведінкові девіації (Виничук Н. В. 2004; Змановская Е. В. 2006; Пятунин В. О. 2010).

Прикладом нормативної поведінки можна вважати *етичну (просоціальну) поведінку* – це сукупність вчинків та дій людей, які відповідають тим нормам моралі, свідомості чи порядку, що склались у суспільстві або до яких воно прямує. Вона полягає в оцінці, продуманості власної позиції і вчинків, у постійному, добровільному, усвідомленому виборі рішень, що дозволяють якнайповніше виразити компроміс між особистими прагненнями і суспільними вимогами (Павленок П. Д., Руднева М. Я. 2007).

Нестандартна («ненормативна») поведінка – виходить за межі прийнятих у даному суспільстві в даний час норм, властива меншій кількості людей. Нестандартна поведінка співвідноситься з діями і вчинками, які спочатку можуть навіть шокувати оточуючих. Однак нестандартна поведінка часто утверджується як творча і впливає на прогресивний розвиток суспільства (як от, відкриття мандрівників і вчених, шедеври, створені музикантами, драматургами, вклад політичних і громадських діячів у соціальний розвиток). Тому визначають її дві *форми*:

– *креативна (творча) поведінка* – реалізує нові ідеї, самобуття, продуктивна, прогресивна, може приводити до зміни самих норм, у низці випадків викликає опір оточуючих;

– *девіантна (з відхиленнями) поведінка* – непродуктивна, деструктивна або аутодеструктивна, викликає несхвалення оточуючих і соціальну дезадаптацію (Змановская Е. В. 2006).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи¹:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.

¹ Кількість запропонованих завдань різниться від змісту та об'єму теми. У зв'язку із цим питання про виконання певних завдань вирішує викладач або студенту дається вибір у виконанні кількох практичних завдань.

2. Здійснить перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів¹.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Законспекуйте уривок із книги². Дайте відповіді на запропоновані запитання.
 - Раттер М. Помощь трудным детям / М. Раттер; пер. с англ. / [общ. ред. А.С. Спиваковской; предисл. О.В. Баженовой и А.Я.Варга]. – М.: Прогресс 1987. – 422 с.
5. Проведіть наукову розвідку з означених проблемних питань. Згрупуйте виявлені підходи.
 - Поняття «норма» і «аномалія» у психічному та особистісному розвитку дитини.
 - Вікові та індивідуальні особливості нормативної поведінки неповнолітніх.

Література для поглибленого вивчення питання:

Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 301,2 с. – С. 6-24.

Локарева Галина Василівна. Суспільно-нормативна поведінка учнівської молоді в творчих неформальних об'єднаннях як соціально-педагогічна проблема : монографія / Галина Локарева, Катерина Петровська ; Держ. вищ. навч. закл. «Запорізь. нац. ун-т» М-ва освіти і науки України. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – 386 с.

Лякішева А. В. Соціальна поведінка: сутність, типологічні та видові ознаки [Електронний ресурс] / А. В. Лякішева // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Серія: Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 2. – С. 23-26. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzspp_2012_2_7.pdf.

Климків Р. І. Формування просоціальної поведінки осіб, які відбувають покарання з випробуванням [Електронний ресурс] / Р. І. Климків // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2013. – Вип. 5. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2013_5_39.pdf

Критерії діагностики і психотерапії розладів психіки та поведінки [Електронний ресурс] / Б. В. Михайлов та ін. ; під ред. Б. В. Михайлова, С. І. Табачнікова, О. К. Напрєєнка, В. В. Домбровської // Новини української психіатрії. – Харків, 2003. – Режим доступу: <http://www.psychiatry.ua/books/criteria/paper10.htm>

Курышева О. В. Социально-психологический анализ возрастных норм [Электронный ресурс] / О. В. Курышева // Вестник ТвГУ. Серия «Педагогика и психология». – 2014. – №3. – С. 6-76. – Режим доступа : <http://eprints.tversu.ru/4720/>

Малкина-Пых И. Г. Возрастные кризисы. Справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2004. – 896 с.

Смирнова Е. Э. Социальная норма и возможности её измерения [Электронный ресурс] / Е. Э. Смирнова, В. Ф. Курлов, М. Д. Матюшкина // Социологические исследования. – 1999. – № 1. – С. 97-101. – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/781/840/1231/02_smirnova.pdf

Чернов Александр Юрьевич. Теоретические подходы к социальным нормам как основа для изучения социально-возрастных норм [Электронный ресурс] / А. Ю. Чернов // Вестник ВолГУ. Серия 7: Философия. Социология и социальные технологии. – 2014. – №3. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-podhody-k-sotsialnym-normam-kak-osnova-dlya-izucheniya-sotsialno-vozzrastnyh-norm> (дата обращения: 31.07.2015).

¹ Комплекс тестових завдань наведено у 2 – практичній частині посібника.

² Хрестоматійні матеріали наведено у 2 – практичній частині посібника.

ТЕМА 1.2. ПОНЯТТЯ ТА ТИПОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Основна рекомендована література: 1, с.29-36; 3, с.44-56; 5, с. 120-147; 6, с.7-21; 7, с.4-17; 9, с.8-51; 10, с.89-110; 13, с.123-127, 173-185; 14, с.10-43; 16, с.29-39; 17, с.12-17; 18, с.15-32; 19, с.7-25, 43-81; 20, с.10-26; 24; 26, с.182-190; 29, с.70-146; 31, с.59-88; 32, с.7-19; 34, с.312-326; 35, с.6-9, 23-50; 36, с.8-12; 37, с.53-66; 38, с.21-51; 39, с.27-41; 41, с.212-246; 43, с.92-95; 45; 46, с.9-27, 111-132; 49, с.26-34; 50, с.8-23.

1. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА (поведінка з відхиленнями) [від пізньюлат. *deviatio* – відхилення] – це поведінка людини, що не відповідає прийнятним у суспільстві нормам і рольовим очікуванням (Мардахаев Л. В. 2015).

Девіація включає такі **компоненти**:

- 1) девіант як носій девіантної поведінки;
- 2) соціальна норма або соціальне очікування, що є критерієм оцінки поведінки як девіантної;
- 3) соціальна група (у тому числі й суспільство в цілому), що реагує на дану девіантну поведінку (Воронцова М. В. и др. 2014).

Кордони поведінки з відхиленнями часто досить важко визначити. Зміни в суспільстві призводять до зміни норм, а отже, і видів поведінкових девіацій. Тому *на соціальному рівні* поведінка з відхиленнями – це одна з можливих форм взаємостосунків між суспільством і особою; це стійка поведінка особи, що відхиляється від найважливіших соціальних норм, заподіюючи реальну шкоду суспільству або самій особі, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією. *На особистісному рівні* поведінка з відхиленнями проявляє себе як соціальна позиція особи, що виступає у формі девіантного стилю і способу життя. Вона призводить до реальної школи для самої особи або оточуючих людей, до конфлікту девіантної особи із соціальним оточенням та її соціальної дезадаптації (Змановская Е. В. 2006).

Проблема поведінкових девіацій має міждисциплінарний характер.

В праві під поведінкою з відхиленнями, розуміється протиправне, суспільно шкідливе діяння фізичної або юридичної особи, що тягне застосування правовідновлюючих заходів (Теорія держави та права 2011). Провідним критерієм правової оцінки дій індивіда є міра їх суспільної небезпеки. За характером і ступенем суспільної небезпеки діянь їх ділять на злочини, адміністративні та цивільно-правові делікти, дисциплінарні проступки.

У соціальних науках розуміння поведінкового відхилення базується на уявленні про суспільну небезпеку або безпеку поведінки людини. Тому девіантною є будь-яка поведінка, що потенційно небезпечна для суспільства чи людей. Це відхилення як конкретних осіб, так і неформальних груп (наприклад, бандитських угруповань), офіційних структур та умовних соціальних груп

(наприклад, жіночий алкоголізм). Це також і низка соціальних відхилень – злочинність, пияцтво (алкоголізм), наркотизм, самогубство, бродяжництво, проституція, хуліганство, утриманство, корупція, бюрократизм, тероризм, расизм, геноцид, деструктивні культури (Афанасьев В. С., Гишинский Я. И. 1993).

У психології девіантна поведінка – це відхилення від прийнятих в даному конкретно-історичному суспільстві норм міжособистісних взаємин: дій, вчинків, висловлювань, що здійснюються в рамках психічного здоров'я (Кондрашенко В. Т. 1988). Девіант, відповідно до даного підходу, свідомо чи неусвідомлено прагне зруйнувати власну самоцінність, позбавити себе унікальності, не дозволити собі реалізувати наявні задатки.

Педагогічний підхід під девіантною поведінкою розуміє таку взаємодію дитини з мікросоціумом, що порушує її розвиток і соціалізацію внаслідок відсутності адекватного врахування середовищем особливостей її індивідуальності та яка проявляється в поведінковій протидії встановленим моральним і правовим суспільним нормам (Социальная педагогика 2000).

Відхилення школяра можуть носити характер як шкільної, так і соціальної дезадаптації. У структуру шкільної дезадаптації, поряд з такими її проявами, як неуспішність, порушення взаємин з однолітками, емоційні порушення, входять і поведінкові відхилення – гіперактивна поведінка, дисциплінарні порушення (запізнення, невиконання шкільних правил, прогули занять), агресивна поведінка, опозиційна поведінка, куріння, хуліганство, крадіжки, брехня (Змановская Е. В., Рыбников В. Ю. 2010).

Медичний підхід девіантну поведінку людини позначає як систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві нормам і проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді ухилення від морального і естетичного контролю за власною поведінкою (Менделевич В. Д. 2001).

В. Д. Менделевич описує й інші підходи:

– *психіатричний підхід* девіантні форми поведінки розглядає як преморбідні (дохворобливі) особливості особистості, що спричиняють формування тих чи інших психічних розладів і захворювань;

– *етнокультурний підхід* передбачає, що девіації слід розглядати крізь призму традицій того чи іншого співтовариства. Вважається, що норми поведінки, прийняті в одній етнокультурній групі або соціокультурному середовищі, можуть істотно відрізнятися від норм (традицій) інших груп (етнічних, національних, расових, конфесійних тощо);

– *гендерний підхід* виходить з уявлення про традиційність статевих стереотипів поведінки, чоловічу та жіночу модель поведінки. Девіантною поведінкою в рамках даного підходу може вважатися гіперфемінна чи маскулінна рольова поведінка, спотворення шаблонів гендерного стилю; психосексуальні девіації як зміна сексуальних уподобань чи орієнтацій;

– *віковий підхід* визнає поведінку девіантною, якщо вона не відповідає віковим шаблонам і традиціям. Це можуть бути як кількісні відхилення, відставання (ретардація) або випередження (акселерація) вікових поведінкових норм, так і їх якісні інверсії (Менделевич В. Д. 2005).

2. Загальнонауковий підхід до класифікації поведінкових відхилень дає можливість виокремити такі види і характеристики девіацій (як початкових конструктів):

– *за характером*: психічні, фізичні, соціальні (культурні), економічні порушення і ін.;

– *за ступенем девіації*: первинні (будь-які форми ненормативної поведінки) та вторинні (виникають у результаті свідомого чи неусвідомлюваного прагнення девіанта діяти відповідно до того «ярлика», яким оточуючі відмітили його поведінку, що мала місце раніше);

– *за масштабом девіацій*: масові (як от, алкоголізм), групові (поведінка спортивних уболівальників чи музичних фанатів), індивідуальні або ізольовані (нарцисизм, порушення потягів – kleptomania тощо);

– *за суб'єктом девіацій*: відхилення окремих осіб (жінка-алкоголік, суїцидент), офіційних структур, неформальних і умовних соціальних груп (анонімні алкоголіки, фанати, неформали і ін.);

– *за тривалістю відхилень*: тимчасові (епізодичні, наприклад, під впливом групи) і тривалі (константні);

– *за динамікою девіацій*: стійкі, коли проявляється лише один вид асоціальної поведінки (наркоманія, дромоманія тощо); нестійкі, коли відзначається схильність до проявів різних видів девіантної поведінки (алкоголізм з агресією до ближніх тощо);

– *за рівнем організованості девіацій*: стихійні, що виникають під впливом емоційного стану індивіда чи збігу зовнішніх обставин (агресія, спроби самогубства тощо); сплановані, що мають характер регламентованості та чіткої спрямованості (як от, стан комп'ютерної залежності, зловживання алкоголем);

– *за типом порушеної норми і значенням наслідків*: негативні девіації – соціально не схвалювані, потенційно деструктивно небезпечні для розвитку суспільства та особи (наркоманія, суїцид, вбивство, бродяжництво, тероризм, геноцид і ін.); позитивні девіації – це соціально схвалювані, тобто сприяючі прогресу, суспільному розвитку і особистісному зростанню (нестандартність і прогресивність у політичній чи економічній діяльності; відкриття в науковій сфері тощо);

– *за спрямованістю на себе та інших*: експансивні – вторгнення у сфери життя і діяльності оточуючих, здійснення щодо них різних форм фізичного, психічного та сексуального насильства; неекспансивні – індивід своєю поведінкою не зачіпає інтересів інших, однак шкодить собі (наприклад, нервова анорексія); егоїстичні – спрямовані на отримання задоволення чи особистого зиску (сексуальні девіації, зловживання психоактивними речовинами);

альтруїстичні – спрямовані на інтереси інших, нерідко поєднуються з схильністю до самопожертви (суїцидальна поведінка людини, що здійснюється заради близьких чи божества, якому поклоняється, або «заради всього людства»);

– *за рівнем усвідомленості та критичності поведінки*: усвідомлені девіації, коли людина усвідомлює, що її вчинки суперечать певним нормам, може переживати з цього приводу негативні емоції, бажає змінити свою поведінку; неусвідомлені девіації, як правило, притаманні людям з психічними розладами, які переконані, що їхня поведінка носить адекватний характер.

– *за рівнем структурованості девіацій*: структуровані (організовані) – це групова форма поведінки, в межах якої чітко розподілені ролі всіх її учасників (сектанство); для неструктурованих девіацій характерна відсутність ієрархічних взаємостосунків, регламентація вчинків (Безпалько О. В. 2009; Менделевич В. Д. 2005; Тигунцева Г. Н. 2014).

3. Психологічна класифікації поведінкових відхилень, як правило, будується на основі таких *критеріїв*:

- вид порушеної норми;
- результати поведінки і шкода, заподіювана нею;
- індивідуально-стильові характеристики поведінки;
- психологічна мета поведінки та її мотивація (Змановская Е. В., Рыбников В. Ю. 2010).

У відповідності з перерахованими критеріями можна виокремити такі *групи поведінки з відхиленнями*:

- аморальна (асоціальна, зовнішньо деструктивна, маргінальна, прикордонна) поведінка;
- делінквентна (антисоціальна, зміщено-деструктивна, протиправна) поведінка;
- саморуйнівна (дисоціальна, аутодеструктивна) поведінка.

Аморальна поведінка – це поведінка, яка відхиляється від виконання морально-етичних норм, безпосередньо загрожуючи благополуччю міжособистісних стосунків (Змановская Е. В. 2006). Вона знаходиться на межі соціальних норм, розмиває і розширює межі норм, викликає напругу навколишніх людей. Це сукупність вчинків, що характеризуються негативним ставленням індивіда до етики і моралі, насамперед, до загальнолюдських цінностей, зокрема, до дисциплінованості, почуття обов'язку, поваги до оточуючих, ввічливості, чесності, порушення яких передбачає громадський осуд. Іноді аморальна поведінка, наприклад, статева розбещеність, супроводжується зниженням моральних критеріїв у суспільстві загалом (Бондарчук І. О. 2006). Людина з такою поведінкою виражає готовність до протиправних дій у разі зменшення нагляду за її поведінкою, діє правомірно лише унаслідок особистого розрахунку, страху перед покаранням, розуміння вигідності законослухняності.

Для маргіналів характерна деформація традицій, ціннісних установок, соціальних і правових орієнтирів. Маргінальну поведінку, як правило, супроводжують апатія, агресивність, незадоволеність обставинами, що склалися. Прийнято виокремлювати дві групи осіб з маргінальними типом поведінки:

– *групу ризику*, до якої відносяться біженці, вимушені переселенці, переміщені особи, безробітні, інваліди, бездоглядні неповнолітні. Їх готовність до порушення норм пояснюється і тим, що в їхньому середовищі дуже мало людей, які не порушують закон і давно перейшли межу законслухняності.

– *асоціальну групу*, до якої належать волоцюги, жебраки, безхатченки, повії, колишні ув'язнені, які не зуміли адаптуватися до життя в суспільстві, особи, які страждають алкогольною, наркотичною чи токсичною залежністю, безпритульні діти та ін. Дана група відрізняється асоціальністю та протиправністю поведінки (Никитин А. А. 2008).

Розглядають такі форми аморальних вчинків неповнолітніх:

– *стійкі форми* аморальних вчинків – підлітки мають високий і дуже високий рівень прояву аморальних вчинків, вони характеризуються аморальними мотивами, відчують задоволення собою або зовсім нічого не відчують після скоєного вчинку;

– *нестійкі форми* – підлітки мають середній рівень прояву аморальних вчинків, які характеризуються компромісними та захисними мотивами – при скоєнні негативного вчинку підліток зазнає докорів сумління. Це свідчить про те, що вчинок був мотивований потребою примітивного характеру, яка пододала моральний потяг, що їй протистояв, моральна тенденція мала місце та залишилася не реалізованою;

– *одиночні форми* – підлітки мають низький рівень прояву аморальних вчинків, мотиви вчинків – псевдоморальні, або захисні; підлітки почувають сором за свої вчинки, хоча вважають, що в даній ситуації вчинили правильно, навіть, якщо це було всупереч моральним вимогам (Малихіна Т. П. 2001).

За віковою ознакою можна визначити такі прояви аморальної поведінки:

– *дорослі* (старші 18 років): порушення професійної етики, агресивна поведінка, сексуальні девіації (безладні статеві зв'язки, проституція, спокушання, вуаеризм, ексгібіціонізм та ін.), залучення до азартних ігор на гроші, бродяжництво, утриманство;

– *підлітки* (від 13 років): втечі з дому, бродяжництво, шкільні прогули або відмова від навчання, брехливість, агресивна поведінка, проміскуїтет (безладні статеві зв'язки), графіті (настінні малюнки і написи непристойного характеру), субкультурні девіації (сленг, шрамування, татування);

– *діти* (від 5 до 12 років): втечі з дому, бродяжництво, шкільні прогули, агресивна поведінка, лихослів'я, брехня, крадіжки, здирство, жебрацтво (Змановская Е. В. 2006).

Делінквентна поведінка – це поведінка, що суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей. Вона включає будь-які дії або бездіяльності, заборонені законодавством у формі антидисциплінарних, протиправних і антигромадських діянь.

За віковою ознакою можна визначити такі *прояви делінквентної поведінки*:

– *дорослі*: правопорушення, що тягнуть за собою кримінальну або цивільну відповідальність і відповідне покарання;

– *підлітки*: хуліганство, крадіжки, грабежі, вандалізм, фізичне насильство, торгівля наркотиками;

– *діти*: насильство щодо молодших дітей або однолітків, жорстоке ставлення з тваринами, крадіжка, дрібне хуліганство, руйнування майна, підпали (Змановская Е. В. 2006).

Саморуйнівна поведінка – ця поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм, загрожуючи цілісності та розвитку самої особистості.

Саморуйнівна поведінка виступає в таких основних *формах*:

– суїцидальна поведінка (самогубство),

– адиктивна поведінка (харчова залежність, хімічна залежність – зловживання психоактивними речовинами, нехімічні адикції – сексуальні адикції, ігрова, комп'ютерна, Інтернет-залежність та ін.),

– надцінні психологічні захоплення (роботоголізм, гемблінг, «параноя здоров'я», колекціонування, фанатизм релігійний, спортивний, музичний та ін.)

– аутична поведінка (вибір самотності, аскетизму, відлюдництва),

– віктимна поведінка (поведінка жертви),

– діяльність з вираженим ризиком для життя (екстремальні види спорту, істотне перевищення швидкості при їзді на автомобілі, проституція та ін.).

Специфікою аутодеструктивної поведінки (аналогічно до попередніх форм) у *підлітковому віці* є її опосередкованість груповими цінностями. Група, в яку включений підліток, може породжувати такі форми аутодеструкції: самопорізи, наркотичну, комп'ютерну чи харчові адикції, рідше – суїцид.

В *дитячому віці* мають місце паління і токсикоманія, але в цілому для цього вікового періоду аутодеструкція мало характерна (Змановская Е. В. 2006).

Більшість із названих вище форм поведінки можуть бути як патологічними, так і непатологічними (психологічними). *Непатологічні девіації* в основному обумовлені соціально-психологічними девіаціями особи (перш за все, мікросоціально-психологічною занедбаністю) і є проявами ситуаційних характерологічних реакцій (протесту, відмови, імітації, емансипації тощо). Група *патологічних форм девіантної поведінки* у дітей і підлітків в клінічному плані пов'язана в основному з патологічними ситуаційними (патохарактерологічними) реакціями, психогенними формуваннями особи,

проявами психопатій у стадії їх становлення, а також з психопатоподібними станами (Виничук Н. В. 2004).

Міжнародна класифікація хвороб десятого перегляду (МКБ-10) у розділі «Класифікація психічних і поведінкових розладів» називає такі *прояви поведінкових розладів у дітей і підлітків* – F91: надмірна забіякуватість або хуліганство, жорстокість щодо інших людей або тварин, грубе псування майна, підпали, крадіжки, постійна брехливість, прогулювання занять у школі та втечі з дому, зазвичай часті й важкі спалахи роздратування, непослух (Расстройства поведения 1987). Це не звичайні дитячі пустощі або підліткове бунтарство; така поведінка має становити серйозні та тривалі порушення соціальних очікувань відповідних до віку (шість місяців або довше). Її причинами можуть стати: ендокринні порушення; порушення в рості, розвитку та дозріванні (акселерація або недорозвиненість); генетичні відхилення; мозкові порушення тощо.

4. Особливості девіантної поведінки неповнолітніх.

Стадії соціальної дезадаптації неповнолітніх девіантів:

– *компенсаторно-поступлива стадія*, коли дитина або підліток прагне зняти внутрішню напругу у зв'язку з несприятливими обставинами зовнішнього середовища, втратою головної мети, переорієнтацією на завдання більш загального порядку;

– *конфліктно-демонстративна стадія* виникає, якщо попередня лінія поведінки не приносить бажаних результатів;

– *стадія внутрішньої середовищної ізоляції*, коли учень перестає вважати себе членом просоціальної групи (сім'ї, класу) і починає орієнтуватися на думку асоціальних однодумців (Алмазов Б. М. 1986).

Девіантні стратегії відносин підлітків-девіантів:

– *самозвеличення* – переживання своєї конкурентоспроможності, «особливості», демонстрація винятковості або ж цінності своєї персони, приниження інших, боротьба за владу, тероризування інших і контроль над ними;

– *маніпулювання добровільною турботою* – «ти повинен це мені...»; «доведи, що ти любиш мене»; «я буду добрим, якщо ти...»; «нехай інші зроблять це»; «допоможи мені, беззахисній, нещасній дитині» тощо;

– *відхід від відповідальності та її заперечення* – пасивна непокора («ти не маєш права говорити мені, що робити»; «ти примусив мене зробити це»; «це їх провина»), шахрайство, руйнування, що залишає після себе хаос;

– *помста* – провокаційна поведінка, навмисне травмування, підривна боягузлива непокора; виступ проти всього світу; розмови на зразок таких: «Я підірву ..., завдам шкоди собі..., знищу...», «Я примушу всіх бути насторожі..., ви потім пошкодуєте..., я лише жартую і бавлюся...».

– *вироблення і збереження параноїдального погляду на світ* – скарги замість подолання проблем; звуження проблеми замість її розуміння («вони

примусили мене зробити це», «вони прискіпуються до мене») (Шнейдер Л. Б. 2005).

Критерії девіантності поведінкових проявів:

а) Порушення соціальних норм, які прийняті на певному рівні соціального і культурного розвитку соціальної спільноти, що може набувати різних форм і рівнів (антигромадська, протиправна, кримінальна поведінка).

б) Систематична повторюваність. Девіантна поведінка у більшості випадків – це система вчинків чи проступків. Вона не зводиться до одного вчинку, тож необхідно зважати на наявність:

– систематичного порушення підлітком соціальних норм поведінки, що заважає нормальному співіснуванню людей (виявляється у вчинках, які порушують перебіг діяльності інших людей, заважають їм у побуті й відпочинку);

– систематичного порушення підлітком дисциплінарних норм (виявляється у вчинках, які порушують виконання групою / колективом спільної діяльності);

– систематичного порушення підлітком емоційного мікроклімату в його безпосередньому соціальному оточенні (виявляється у вчинках, які призводять до емоційного дискомфорту людей, які його оточують).

в) Деструктивна спрямованість. Девіантна поведінка завдає шкоди самій особистості та становить небезпеку для оточуючих. Вона включає як деструктивні, так і аутодеструктивні дії та вчинки.

г) Тривалість дії. До девіантної поведінки можна віднести такі вчинки підлітків, що мають тривалий характер, тобто спостерігаються зазвичай більше шести місяців (Раттер М. 1987).

д) Активність і пасивність неприйняття типових норм. Девіантна поведінка може набувати характеру не лише активного, але й пасивного неприйняття типових для суспільства норм і правил життєдіяльності (дезадаптація, депривація, важковиховуваність, педагогічна занедбаність).

е) Невідповідність соціально-віковим нормам і статевій належності неповнолітнього (як от, забіякуватість дівчаток).

є) Вихід за межі індивідуальних варіацій. Девіантна поведінка розглядається в межах медичної норми, але вона не ототожнюється з психічними захворюваннями та патологічними станами, хоча нерідко з ними поєднується.

ж) Змінність реакції підлітка (що підтверджує її податливість соціально-педагогічним впливам) на неприйнятні для нього соціальні ситуації, у тому числі «недостатне» чи «надмірне виховання». Це відрізняє таку поведінку від патологічних реакцій, які в більшості випадків не залежать від соціальної ситуації (Линник Л. М. 2006; Тигунцева Г. Н. 2013).

5. СУМІЖНІ ПОНЯТТЯ. Як синоніми до терміну «девіантна поведінка» дослідники вживають поняття «аномальна» та «патологічна поведінка», «дезадаптована» і «деструктивна поведінка» та інші, що є неправильним.

Аномалія – це будь-яке відзначене відхилення від норми або очікувань. Дослівно – це не «норма». Термін використовується для позначення відхилень в поведінці, у відносинах і статистиці. *Аномальна поведінка* – це система вчинків або окремі вчинки, що суперечать соціальній, статистичній, суб'єктивній, функціональній чи іншій нормам.

Критерії ідентифікації аномальної поведінки: атиповість (незвичність з погляду середньостатистичної норми); соціальна неприйнятність (з погляду соціальної норми); небезпека (для суспільства чи індивіда); психологічний дискомфорт; погана адаптивність; ірраціональність (не має сенсу, здається незрозумілою і непередбачуваною) (Виничук Н. В. 2004).

Патологія – це будь-яке відхилення від нормального стану або процесу розвитку; ненормальний стан, при якому правильне функціонування стає неможливим. Патологія може бути результатом порушення психічного розвитку організму (пато психологічна поведінка) або патологічних змін характеру, що відбулися в процесі виховання (патохарактерологічна поведінка).

Ознаками психічної патології є «4 D»: відхилення від норми (deviance); постійні душевні страждання (distress); психічна дисфункція (dysfunction), що заважає людині належним чином виконувати свої повсякденні обов'язки; небезпека (danger), яку вона в собі несе (Комером Р. 2005).

Отже аномалія і патологія – поняття ширші за девіантність.

Деструктивна поведінка – це руйнівна поведінка людини, що спрямована зовні (на зовнішні об'єкти), або всередину – на самого себе. Вона зумовлює порушення якості життя індивіда, зниження критичності до своїх дій, когнітивне перекручування сприйняття і розуміння того, що відбувається, зниження самооцінки та емоційні порушення, що у підсумку призводить до стану соціальної дезадаптації особистості, аж до її повної ізоляції (Кікалішвілі М. В. 2011). Тому деструктивність – одна з ознак девіантної поведінки, незалежно від її спрямування – на себе (суїцид) чи зовні (агресія), актуальності (злочин) чи потенційності (бродяжництво).

Дезадаптація, як і адаптація, розглядається як процес, прояв і результат. *Дезадаптація як процес* означає зниження адаптаційних можливостей людини в умовах середовища життєдіяльності або в певних умовах (наприклад, в дитсадку, класі, групі тощо). *Дезадаптація як прояв* є зовнішньою характеристикою якого-небудь неблагополуччя людини, який знаходить вираз у її нетиповій поведінці, відносинах і результативності діяльності в даних умовах середовища. *Дезадаптація як результат* – це внутрішня чи зовнішня (іноді комплексна) дисгармонізація взаємодії особистості із самою собою і суспільством, що проявляється у внутрішньому дискомфорті, порушеннях поведінки, взаємин і діяльності (Мардахаев Л. В. 2015; Молодцова Т. Д. 2014).

Залежно від природи, характеру і ступеня вираження розрізняють дезадаптацію:

– *патогенну* – викликану відхиленнями, патологією психічного розвитку і нервово-психічними захворюваннями, в основі яких лежать функціонально-органічні ураження центральної нервової системи;

– *психосоціальну* – викликану статевовіковими та індивідуально-психологічними особливостями дитини, які обумовлюють її певну нестандартність, важковиховуваність, що вимагає індивідуального підходу чи в окремих випадках спеціальних психосоціальних і психолого-педагогічних коректувальних програм;

– *соціальну* (або порушення соціалізації) як результат неправильного підходу до виховання в сім'ї та школі, що поєднується з недоліками особистісного розвитку (порушеннями інтелектуальної, емоційно-вольової і комунікативної сфер; відсутністю системи ціннісних орієнтацій тощо) (Беличева С. А. 2012).

Наслідком дезадаптації є неуспішність, недисциплінованість, конфліктність, важковиховуваність, залучення до асоціальних груп, набуття шкідливих звичок, суїцидальні спроби тощо. Тому можна вважати, що дезадаптація є передумовою девіантної поведінки.

Соціальне відхилення – це порушення соціальних норм, яке характеризується певною масовістю, стійкістю і поширеністю за схожих соціальних умов (Социальные отклонения 1984). Ми маємо справу із соціальними відхиленнями, якщо девіантна поведінка індивідів набуває масового характеру, до неї залучається все більша кількість людей. Сюди належать такі негативні соціальні явища, як насильство, наркоманія і токсикоманія, пияцтво і алкоголізм, проституція, злочинність, самогубства, бюрократизм, релігійний та ідейний фанатизм, тероризм та ін. Суспільство протиставляє соціальним відхиленням організовані способи боротьби з ними: правові, економічні, моральні санкції.

Соціальні відхилення характеризують такі *ознаки*:

- історична детермінованість,
- негативні наслідки для суспільства,
- відносно масовий і відносно стійкий характер у часі.

Соціальні відхилення кількісно і якісно характеризуються *рівнем, структурою і динамікою*. Рівень (коефіцієнт) соціального відхилення визначається як кількість офіційно зареєстрованих проявів даного відхилення щодо чисельності населення (частіше на 100 тис. осіб). Структура соціального відхилення відображає співставлення окремих підвидів усередині явища. Динаміка відхилення – це показник зміни рівня і структури всього масиву явища, що вивчається, за певний час (Змановская Е. В. 2006).

Функціями соціальних відхилень можуть бути: інтеграція групи; формування морального кодексу суспільства; вираз соціального протесту і

вихід агресивних тенденцій; втеча; сигнал про неминучі соціальні зміни; спосіб самоідентифікації чи самореалізації тощо.

Соціальні відхилення можна класифікувати:

а) *залежно від типу порушень норми*: право, мораль, етикет і т. д.;

б) *за характером норм, що порушуються*: відхилення в національному та міжнародному масштабах (війни, расова дискримінація, геноцид, міжнародний тероризм та ін.);

в) *за суб'єктом*: індивідуальні, коли окремих індивід відкидає норми своєї субкультури; групові – діяльність трудових колективів та їх органів; діяльність неформальних соціальних груп.

г) *за об'єктом*: стосовно різних сфер суспільного життя; різної соціальної спрямованості (проти інтересів особистості, соціальної групи чи суспільства взагалі); щодо конкретних цінностей чи інтересів (життя, здоров'я особистості, майно та ін.) (Соціологія 2010);

д) *залежно від прийняття чи заперечення людиною цілей суспільства та соціально схвалених засобів їх досягнення*: новаторство, конформізм, ритуалізм, ретризм, бунт (Мертон Р. К. 1996).

е) *за цільовою спрямованістю та мотивацією*:

– *агресивної орієнтації* – виявляються в діях, спрямованих проти особи, і може виражатися у вербальній (образа, загрози, наклеп) і невербальній формі (побої, згвалтування, спричинення тяжких каліцтв, вбивство);

– *корисливої орієнтації* – правопорушення і провина, пов'язана з прагненням незаконним, обманним шляхом отримати матеріальну, грошову, майнову вигоду (розкрадання, крадіжки, шахрайство, хабарі, рейдерство);

– *соціально-пасивного типу* – виражаються в прагненні відходу від активного суспільного життя, спричиненні шкоди своєму здоров'ю (ухилення від роботи чи навчання, бродяжництво, адиктивна поведінка, залучення до деструктивних сект, суїцид) (Беличева С. А. 2012).

В рамках названих груп треба розрізнити також відхилення, що стосуються дітей, людей зрілого і немолодого віку (Павленок П. Д., Руднева М. Я. 2007).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутого модуля.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють виявити схильність до девіантної поведінки (дод. А.1¹). Проведіть обстеження молодшого школяра (або підлітка) за однією з методик, охарактеризуйте його стан.
5. Запропонуйте власний підхід до класифікації видів девіантної поведінки.

¹ Тестові методики подано у 2 – практичній частині посібника.

6. Встановіть та обґрунтуйте, що з перерахованого далі, на ваш погляд, є девіантною поведінкою: куріння тютюну, вбивство, подружня зрада, вживання героїну, суїцидальна спроба, брехня, фізичне покарання дитини, гомосексуальні відносини, надмірне захоплення мексиканськими серіалами, гра в карти на гроші, прогул шкільного уроку без поважної причини, озброєний грабіж, хакерство, відхід в секту, виснажливе голодування з метою корекції фігури, грубіянство.

7. Наведіть сучасні приклади негативних, нейтральних і позитивних соціальних відхилень.

Література для поглибленого вивчення питання:

Белавіна Т. І. Соціальна дезадаптація молоді: чинники та умови / Т. І. Белавіна. – К. : ППНВ, 2004. – 140 с.

Боярин Л. В. Теоретичний аналіз вивчення проблеми соціальної адаптації у психологічній літературі [Електронний ресурс] / Л. В. Боярин // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2013. – №3. – С. 55-61. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Tipp_2013_3_11.pdf

Козубовська Ірина Василівна. Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей в процесі професійного педагогічного спілкування / І. В. Козубовська, Г. В. Товканець. – Ужгород : Патент, 1998. – 195 с.

Коповая О. В. Профилактика и коррекция девиантного поведения подростков в условиях общеобразовательной школы: учебное пособие [Электронный ресурс] / О. В. Коповая, А. С. Коповой. – Саратов : Изд. центр «Наука», 2008. – 80 с. – Режим доступа : http://www.studmed.ru/kopovaya-ov-kopovoy-as-profilaktika-i-korrekcija-deviantnogo-povedeniya-podrostkov-v-usloviyah-obscheobrazovatelnoy-shkoly_c51af1b0f25.html

Метлицкий И. Е. Социально-психологическая матрица девиаций [Электронный ресурс] / И. Е. Метлицкий // Психосоциальная адаптация в трансформирующемся обществе: социализация субъекта на разных этапах онтогенеза: материалы IV Междунар. науч. конф., Минск, 21-22 мая 2015 г. / И. А. Фурманов (отв. ред.) [и др.]. – Минск : Изд. центр БГУ, 2015. – С. 284-287. – Режим доступа : <http://elib.bsu.by/handle/123456789/114989>

Парфанович І. І. Система попередження і подолання девіантної поведінки дівчат : монографія / Парфанович Іванна Іванівна. – Тернопіль : ТНПУ, 2012. – 367 с.

Психологічні критерії соціальної дезадаптації дитини : монографія / Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І. Ф. [та ін.]. – К. : Пед. думка, 2010. – 191 с.

Фурманов І. А. Психология детей с нарушениями поведения : пособие для психологов и педагогов / И. А. Фурманов. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2010. – 351 с.: ил. – (Библиотека психолога).

Методики виявлення схильності до девіантної поведінки:

- Карта соціально-педагогічного обстеження дезадаптованих підлітків, С. О. Белічева.
- Карта спостереження Д. Стотта. Шкали: труднощі адаптації дитини в школі, емоційний стан дитини, що не дозволяє їй адекватно пристосуватися до вимог шкільного життя.
- Методика визначення особистісної адаптованості школярів, А. В. Фурман (дод. А.1).
- Методика для оцінки психологічних захистів (вивчення індексу життєвого стилю), Р. Плутчик, Г. Келлерман.
- Методика оцінки соціально-психологічної адаптованості, К. Роджерс і Р. Даймонд, в адаптації Т. В. Снегірьової (дод. А.1).
- Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки, О. М. Орел (дод. А.1).
- Опитувальник Т. М. Ахенбаха для вчителів. Шкали: особливості поведінки підлітка.

ТЕМА 1.3. ДЕТЕРМІНАЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Основна рекомендована література: 5, с. 43-61; 6, с.22; 7, с.19-31; 13, с.186-211; 17, с.69; 18, с.33-146; 19, с.16-24; 20, с.26-31; 31, с.50-55; 32, с.20-24; 33; 35, с.9-23; 37, с.158-161; 41, с.216-222; 44; 45; 49, с.95-98.

1. Детермінація – це сукупність факторів, що викликають, провокують, посилюють або підтримують девіантну поведінку (Змановская Е. В. 2006).

Причинами девіантної поведінки дітей та підлітків можуть бути особливості взаємозв'язку і взаємодії людини з навколишнім світом, соціальним середовищем і самим собою; вони є результатом конкретного збігу необхідних і випадкових обставин соціалізації людини (Перешеина Н. В., Заостровцева М. Н. 2006).

2. Групи факторів, які детермінують девіантну поведінку:

а) Зовнішні умови фізичного середовища: кліматичні, геофізичні, екологічні, архітектурні та ін. Такі явища, як галас, тіснота, геомагнітні коливання посилюють стрес і спроможні стати неспецифічними умовами девіантної поведінки (Берон Р., Ричардсон Д. 2001). У наукових колах також активно обговорюють наслідки урбанізації, зокрема переважання поверхневих контактів у міжособистісному спілкуванні, деіндивідуалізація, стресогенні візуальні характеристики міста тощо (Вольнова Л. М. 2013).

б) Зовнішні соціальні умови:

– *суспільні процеси* (соціально-економічна ситуація, державна політика, традиції, мода, вплив засобів масової інформації та ін.);

– *характеристика соціальних груп*, у які включений індивід (расова чи класова приналежність, етнічні установки, субкультура, соціальний статус, начальна-професійна група, референтна група);

– *мікросоціальне середовище* (рівень та стиль життя родини, психологічний клімат у сім'ї, особистості батьків, характер взаємовідносин у родині, стиль сімейного виховання, друзі, значущі люди).

в) Внутрішні успадковано-біологічні передумови:

– *успадковано-генетичні особливості* (статеві відмінності; вікові особливості; фізична конституція; здоров'я і витривалість; стан і типологічні властивості нервової системи; внутрішньоутробний розвиток);

– *психічні особливості* (нервово-психічне здоров'я, психічні розлади, аномалії, наявність у дитини психопатології або акцентуації характеру; реалізація неусвідомлюваних потягів).

г) Внутрішньоособистісні причини і механізми девіантної поведінки:

– *деформація ціннісно-мотиваційної сфери* – несформовані або послаблені моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переважання девіантних цінностей, ситуативно-егоцентрична орієнтація, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;

– *викривлення у когнітивній сфері* – стереотипність і негнучкість мислення, неадекватні установки, обмеженість знань, наявність забобонів;

– *емоційні проблеми* – тривога, депресія, переважання негативних емоцій, алекситимія (ускладнення в розумінні своїх переживань і невміння сформулювати їх у словах), емоційне огрубіння (втрата здатності визначати доцільність, доречність тих чи інших емоційних реакцій, дозувати їх), афективність тощо;

– *духовні проблеми*, зокрема, відсутність або втрата сенсу життя, переживання внутрішньої порожнечі, блокування самореалізації духовного потенціалу тощо;

– *низька загальна культура* – неохайність, безтактність, байдужість, необов'язковість;

– *проблеми саморегуляції* – неадекватні самооцінка та рівень домагань, слабкий розвиток рефлексії, надмірний або недостатній самоконтроль, низький рівень адаптивних можливостей;

– *негативний життєвий досвід* – наявність шкідливих звичок (паління, вживання алкоголю, токсичних і наркотичних засобів), захоплення азартними іграми, переживання психічних травм, досвід насильства; пропуски занять, прогули, бродяжництво, конфлікти з ровесниками і дорослими, копіювання зразків асоціальної поведінки, тощо (Гонеев А. Д. и др. 2004; Змановская Е. В. 2006; Клейберг Ю. А. 2003).

Отже, девіантна поведінка особи є складною полідетермінованою формою соціальної поведінки, тобто породженою комплексом взаємозв'язаних чинників – умов і психологічних причин.

3. Теорії девіантної поведінки.

В рамках *об'єктивістичного підходу* (Е. Дюркгейм, Р. Мертон та ін.) на перший план виходять прийняті в даному суспільстві норми, які є тут стандартом для зіставлення поведінки та зовнішності людини з ними. У разі, коли вдається виявити істотні відхилення від такого стандарту, поведінка людини розглядається як девіантна, а сама людина визначається як девіант.

Суб'єктивістичний підхід (Г. Беккер, Р. Террі та ін.) як критерій визначення девіантності розглядає не соціальні норми, а реакцію громадськості. Поведінка людини може бути названа девіантною, а сам він девіантом тільки тоді, коли суспільство визнає його таким.

Усі існуючі *теорії формування девіантної поведінки людини* можна згрупувати таким чином:

а) Біологічні теорії (антропологічні), у яких стверджується, що схильність людини до правопорушень є вродженою:

- біосоціологічна теорія: злочинна поведінка людини пов'язується з її анатомічною будовою (Ч. Ломброзо), типами темпераменту, а також типами соматичної будови людини (У. Шелдон);

- еволюційний підхід (Ч. Дарвін) заснований на законах природного відбору і спадковості;

- етологічний підхід (К. Лоренц) пояснює різні феномени людської поведінки, наприклад, агресію, перш за все природженим інстинктом боротьби за існування;

- психогенетика (Ф. Гальтон, Г. Мендель) протиправні здібності та схильності вважає вродженими.

б) Психологічні теорії основою, яка визначає схильність людини до конфліктів і правопорушень, вважають особливості психіки, зокрема: почуття неповноцінності (А. Адлер) або фрустрації (Дж. Доллард); властиві людині інстинкти руйнування й агресії (З. Фрейд); порушення процесу самоактуалізації (А. Маслоу, К. Роджерс); переживання «втечі від свободи» (Е. Фром); неадаптивні мислительні схеми (А. Бек, А. Елліс) тощо;

в) Соціологічні теорії – девіантна поведінка людини є наслідком суперечностей між результатом засвоєння нею негативного соціального досвіду та вимогами виховання і середовища:

- теорії деформації або соціальних змін: стан аномії виникає, коли у періоди швидких суспільних змін люди перестають розуміти, чого чекає від них суспільство, і відчують труднощі в узгодженні своїх вчинків з діючими нормами (Е. Дюркгейм); здійснення асоціальних вчинків відбувається, коли люди розуміють, що не в змозі досягти культурно визнаних цілей культурно визнаними засобами (Р. Мертон);

- теорії навішування ярликів (стигматизації): «вторинна девіантність» позначає девіантну поведінку, яка використовується як засіб захисту, нападу або пристосування (Л. Лемерт); «негатив» учинку обумовлений не його внутрішнім змістом, а тим, як оточуючі оцінюють і реагують на нього (стигматизація) (Г. Беккер);

- теорії контролю (Д. Матза, Н. Сайці, Т. Хірші) розглядають девіантну поведінку як результат краху соціального контролю;

- неомарксистські теорії (Р. Квіней, Я. Тейлор, П. Уолтон, К. Янг) стверджують, що норми не добровільно приймаються людиною, а нав'язуються їй державою з метою захистити матеріальні інтереси пануючого класу;

- організаційні теорії (Д. Блек, Е. Гофман, Р. Скотт) досліджують діяльність служб і організацій соціального контролю (поліція, психіатричні заклади і ін.) та прагнуть дати визначення девіації на основі виявлених неформальних правил всередині організації (Воронцова М. В. и др. 2014; Змановская Е. В. 2006; Мардахаев Л. В. 2015).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутого модуля.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Зробіть картотеку статей і книг, що були опубліковані за останні три роки і стосуються таких рубрик:
 - Біологічні кореляти антисоціальної поведінки.
 - Особистісно-психологічні детермінанти девіантної поведінки у підлітків.
 - Роль сім'ї у формуванні девіантної поведінки дитини.
 - Роль ЗМІ у формуванні девіантних форм поведінки.
 - Молодіжні неформальні групи як основа формування поведінкових відхилень.
 - Соціально-культурне середовище як чинник девіацій.
5. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють встановити основні детермінанти девіантної поведінки (дод. А.2).
6. Проведіть обстеження молодшого школяра (або підлітка) за однією з методик, охарактеризуйте його стан.

Література для поглибленого вивчення питання:

Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / О. І. Бондарчук, Т. М. Вакуліч. – К. : Наук, світ, 2010. – 230 с.

Мартинюк І. А. Патопсихологія : навч. посібник / І. А. Мартинюк. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 208 с. (Патопсихологічний розвиток як фактор девіантної поведінки. – С. 67-84).

Овчарова Р. В. Практическая психология образования : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Р. В. Овчарова. – 4-е изд., стер. – М. : Изд. центр «Академия», 2008. – 448 с. (Причины и факторы девиантного поведения школьников. – С. 336-340).

Савіна М. В. Детермінанти девіантної поведінки / М. В. Савіна // Медична психологія. – 2008. – Т.3, № 4. – С. 67-70.

Шостко О. Ю. Біологічні та психологічні теорії пояснення злочинної поведінки неповнолітніх у США [Електронний ресурс] / О. Ю. Шостко // Теорія і практика правознавства. – 2015. – Вип. 1 (7). – Режим доступу : <http://tlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/06/%D0%A8%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%9A%D0%9E.%D1%81%D1%82.-1.pdf>

Методики виявлення загальних детермінант девіантної поведінки:

- Схема аналізу поведінки з відхиленнями, О. В. Змановська (дод. А.2).
- Методика вивчення особи дезадаптованого підлітка і його найближчого оточення, Ю. О. Клейберг (дод. А.2).
- Методика виявлення причин відхилень у поведінці і розвитку підлітка, Н. В. Перешеїна, М. М. Заостровцева (дод. А.2).

Тема 1.3.1. Психобіологічні та індивідуально-психологічні чинники поведінкових девіацій неповнолітніх

Основна рекомендована література: 1, с.39-43, 91-98; 2, с.57-60; 3, с.67-80; 4, с.70-78; 5, с. 43-61; 6, с.23-49; 7, с.27-28; 12, с.15-27; 13, с. 186-196; 14, с. 43-54, 67-77; 16, с.46-63; 17, с. 18-41, 107-112; 18, с.15-32; 23, с. 205-233; 35, с.44-46; 37, с.82-90, 140-158; 38, с.52-78, 115-130; 42, с.163-164; 43, с. 106-113, 283-357, 360-377; 44; 49, с.85-95.

1. Психобіологічні передумови асоціальної поведінки – це різні патології, відхилення в розвитку організму і психіки, які мають як спадковий або природжений характер, так і виникають під впливом несприятливих умов життєдіяльності індивіда, що ускладнюють процес соціалізації індивіда, процес засвоєння ним соціальних програм (Беличева С. А. 2012).

До психобіологічних передумов девіацій неповнолітніх відносять:

– *кризові явища, що характеризують психофізіологічний розвиток у підлітковому віці*, які обумовлюють важковиховуваність підлітка. Ці кризові явища підліткового віку цілком можуть бути подолані в системі загальних навчально-виховних установ при умові, якщо навчально-виховний процес і взаємостосунки дорослих, вчителів, батьків, вихователів з підлітком будуватимуться з урахуванням специфічних особливостей цього віку;

– *стан нервово-психічного здоров'я, нервово-психічні захворювання, психопатії, неврастенії, прикордонні стани*, що підвищують збудливість нервової системи та зумовлюють неадекватну реакцію і ускладнюють соціальний контроль за діями. Очевидно, що в даному випадку недостатньо заходів педагогічної корекції, необхідне втручання і допомога психіатрів, невропатологів, психотерапевтів, котрі разом із заходами виховного характеру будуть здійснювати медичну корекцію, а також проводити спеціальні консультації для педагогів і батьків;

– *відставання в розумовому розвитку, олігофренія*, обумовлена органічною обтяженістю природженого, спадкового характеру, або такою, що наступила в результаті черепно-мозкових травм і захворювань центральної нервової системи, перенесених у віці до 2-3 років. Соціальна адаптація дітей з відставанням у розумовому розвитку, так само як і профілактика асоціальних відхилень у цих дітей, повинні здійснюватися за особливими програмами в допоміжних навчально-виховних установах;

– *різні фізичні недоліки, дефекти мови, зовнішня непривабливість, недоліки конституційно-соматичного характеру*, які можуть негативно проявляти себе через систему міжособистісних відносин неповнолітніх в колективі однокласників, в середовищі однолітків. Очевидно, що порушення

взаємостосунків у класі внаслідок фізичних дефектів дітей цілком можуть бути подолані шляхом сучасної педагогічної корекції;

– *спотворені або гіпертрофовані біологічні потреби* (гіперсексуальність, не втілена в соціально-активні форми діяльності, потреби в алкоголі, курінні, наркотиках, що закріпилися на рівні поганих звичок). Як психобіологічні передумови асоціальної поведінки, вони зустрічаються дітей у значно рідше, ніж у дорослих. Боротьба з такого роду явищами вимагає комплексних заходів як педагогічного, медичного, так і адміністративно-примусового характеру (Аванесов Г. А. 1980; Беличева С. А. 2012).

2. КРИЗОВІ ЯВИЩА, що характеризують психофізіологічний розвиток в підлітковому віці:

а) Прискорений і нерівномірний розвиток організму підлітка в період статевого дозрівання:

– нерівномірність розвитку серцево-судинної та кістково-м'язевої систем, що обтяжує фізичне та психічне самопочуття підлітка;

– «гормональна буря», викликана підвищеною активністю ендокринної системи в період статевого дозрівання, що виявляється в підвищеній збудливості, емоційній нестійкості, в неадекватних емоційних реакціях, непередбачуваності настроїв підлітка.

б) Зміни в характері взаємостосунків з дорослими, батьками, вчителями, котрі виражаються в підвищеній конфліктності підлітка, що, у свою чергу, пояснюється наступними причинами:

– «конфлікт моралей», коли мораль підкорення, яка характеризувала дотепер відносини дитини і дорослого, замінюється «мораллю рівності»;

– почуття дорослої, реакція емансипації, вивільнення від впливу дорослого;

– підвищена критичність щодо дорослих при одночасному підвищенні уваги до думки однолітків.

в) Зміни в характері взаємостосунків з однолітками, як з представниками своєї, так і протилежної статі:

– активне формування потреби спілкування з однолітками загострює прагнення до самоутвердження, що в певних несприятливих умовах може проявлятися в різних потворних формах асоціальної поведінки;

– статеve дозрівання, що протікає в підлітковому віці, викликає досить серйозні проблеми у сфері взаємного ставлення статей в цей період (перша закоханість, підвищений інтерес до питань інтимного життя людини, у низці випадків – юнацька гіперсексуальність), що також може служити поштовхом до асоціальних проявів у сфері сексуального життя підлітка.

г) Негативна особистісна позиція самої дитини, підлітка:

– відхилення в особистісних домаганнях підлітків;

– байдужість до етичних цінностей і самовдосконалення;

– негативно реалізована потреба в самоутвердженні та суперництві, хворобливе суперництво;

– складність формування у неповнолітнього потреби та активного бажання самовиправлення;

– відхилення в самооцінці підлітка: завищена – веде до виникнення надмірної амбіційності та самообілізації, яка в поєднанні з аморальною здатністю самовираження призводить до правопорушень; занижена – народжує невпевненість у собі, поведінковий дуалізм, роздвоєність особи і створює проблеми для неї в колективі, стримує самовираження;

– прагнення підлітка до спілкування, участі в неформальних молодіжних об'єднаннях, у тому числі й асоціальної спрямованості (Беличева С. А. 2012; Мардахаев Л. В. 2015; Пятунин В. О. 2010).

3. СИТУАТИВНІ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ РЕАКЦІЇ – це непатологічні порушення поведінки, які виявляються тільки в певних ситуаціях, не ведуть до дезадаптації особи і не супроводжуються сомато-вегетативними порушеннями (Виничук Н. В. 2004).

3.1. Характерологічні реакції специфічні для кожного вікового етапу:

Типові підліткові поведінкові реакції:

– *Реакція емансипації* виражається у прагненні підлітка до самостійності, звільнення від опіки дорослих. При несприятливих умовах ця реакція може лежати в основі втеч з дому чи школи, агресивних вибухів, спрямованих на батьків, вчителів, а також в основі окремих асоціальних вчинків.

– *Реакція негативної імітації* проявляється у поведінці, контрастній щодо несприятливого впливу членів сім'ї.

– *Реакція групування* пояснює прагнення до створення спонтанних підліткових груп з певним стилем поведінки, системою внутрішньогрупових стосунків, частіше – зі своїм лідером. У несприятливих умовах середовища, при різних недоліках нервової системи підлітка схильність до цієї реакції може в значній мірі визначати його поведінку і бути причиною асоціальних вчинків.

– *Реакції, зумовлені формуванням сексуального потягу* – задоволення різних соціальних потреб (досягнення близькості з іншою людиною, демонстрація свого ставлення до іншого, отримання вигоди, підтвердження образу «Я», встановлення відносин залежності і підкорення тощо) за допомогою використання сексуальності (статевих і гендерних властивостей і відносин). Статевий потяг відрізняється малою диференційованістю (особливо в молодшому і середньому підлітковому віці) і наростаючою силою, яка в старшому підлітковому віці обумовлює юнацьку гіперсексуальність. Унаслідок недостатньої диференційованості та великої сили потягу легко виникають транзиторні (прикордонні) сексуальні девіації, онанізм, раннє статеве життя, петтінг, підлітковий гомосексуалізм та ін. (Максимова Н. Ю. та ін. 1996) Картина цих девіацій описується нами в окремому розділі.

– Реакції захоплення (хобі) складають характерну особливість для підліткового віку. Виокремлюють такі *типи захоплень*:

– *інтелектуально-естетичні захоплення* пов'язані з глибоким інтересом до самого предмету (музики, малювання, техніки тощо), однак поглинені захопливою справою, підлітки можуть закинути навчання і майже весь час віддавати вибраному предмету;

– *тілесно-мануальні захоплення* включають все, що пов'язане з намірами зміцнити свою силу, витривалість, набути спритності, певних умінь; тут задоволення приносить не тільки і навіть не стільки сам процес, скільки результат, що досягається;

– *лідерські захоплення* зводяться до пошуку ситуацій і положень, в яких можна бути на чолі, керувати, спрямовувати інших, навіть якщо це торкається випадкових моментів або подій повсякденного життя, такі підлітки легко стають ватажками в різних групах молоді; займаються корисною діяльністю лише при добрій спрямованості інтересів;

– *накопичувальні захоплення* виявляються перш за все у всіх видах колекціонування;

– *егоцентричні захоплення* живляться бажанням бути в центрі уваги оточуючих; тут головне – показна сторона захоплень, з цією метою можуть вибиратися різні захоплення: від вивчення іноземних мов до колекціонування старовинних предметів;

– *азартні захоплення* ґрунтуються завжди на своєрідному почутті азарту і виявляються тяжінням до різного роду ставок, грошових парі, ігор в автоматах тощо, оскільки саме почуття ризику приносить певну насолоду;

– *інформативно-комунікативне хобі* полягає в невгамованій спразі постійного отримання нової легкої інформації, що не вимагає критичної інтелектуальної переробки, і потреби в поверхневих контактах, що дозволяють подібною інформацією обмінюватися. Це хобі проявляється багатогодинним порожнім базіканням з випадковими приятелями, «бродінням» сайтами, сидінням у чатах тощо (Белоусова З. И., Овсянникова В. В. 1998).

Захоплення у підлітків можуть лежати в основі порушень поведінки. Це відбувається або через дивність чи асоціальний характер самого предмету захоплення (азартні ігри); або через надмірну інтенсивність захоплення, коли ради нього закидається навчання, всі справи і обов'язки (як от, «сидіння» у чатах).

Всі перераховані особистісні реакції можуть бути як варіантами поведінки в нормі, так і становити патологічні порушення переважно прикордонного рівня – патохарактерологічні (патологічні) особистісні реакції.

3.2. АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ – крайні варіанти його норми, при яких окремі риси вдачі надмірно посилені, від чого виявляється вибіркова вразливість відносно певного роду психогенних дій при добрій або навіть підвищеній стійкості до інших (Личко А. Е. 2010).

Вченими також окреслюється зв'язок їх характеристик з девіантними проявами (Максимова Н. Ю. та ін. 1996) та особливості педагогічної допомоги таким підліткам (Квітковська Н. В. 2010).

Гіпертимний тип. Підлітки з цією акцентуацією вирізняються хорошим настроєм, високим життєвим тонусом, нестримною активністю. У них виражене прагнення до неформального лідерства в компанії однолітків. Висока рухливість нервових процесів приводить до того, що вони легко адаптуються до нової обстановки. Самооцінка дещо завищена, плани на майбутнє оптимістичні та мінливі. *Декомпенсація* виникає при спробі ввести таких підлітків у строго регламентований режим, обмежити їх активність, а також при виконанні монотонної роботи на самоті. *Наслідки*: втечі, порушення поведінки. *Допомога*: залучення до діяльності, яка їм подобається.

Циклоїдний тип. Характеризується короткочасним, як правило 3-4 тижні, коливанням настрою від підвищеного до депресивного. У фазі пригніченого настрою помічається зниження працездатності, втрата інтересу до школи, захопленнь. Невдачі й дрібні конфлікти важко переживаються і можуть призвести до думок про свою провину, неповноцінність. У цій фазі погано переноситься зміна життєвих стереотипів. У фазі піднесення циклоїдні підлітки схожі на підлітків гіпертимного типу. Самооцінка суперечлива: підліток оцінює себе як активного і пасивного, товариського і замкненого водночас. *Декомпенсацію* зумовлюють зміни звичних станів і звичок, психологічні перевантаження, неочікувані доручення. *Допомога*: попереджувати надмірні перевантаження, використовувати доручення з позитивними емоціями, навчити учня розумінню себе та самоконтролю.

Лабільний тип. Головна риса – крайня мінливість настрою, який може змінюватись декілька разів упродовж дня з незначних і непомітних для оточуючих причин. Підлітки цього типу точно відчують ставлення до себе з боку інших людей та гостро на нього реагують. У них висока потреба у співчутті, співпереживанні з боку близьких. До лідерства ці підлітки не прагнуть, віддають перевагу теплим емоційним контактам з невеликою групою друзів. До *декомпенсації* може привести емоційне відкидання з боку близьких осіб, втрата рідних. *Наслідки*: посилення емоційної лабільності, напади плачу, спади настрою, можливі спроби самогубства, втечі з дому. *Допомога*: налагодження взаєморозуміння і тісних контактів, особливо у класі та родині.

Сенситивний тип. У цього типу дві характерні риси – висока вразливість та занижена самооцінка. Серед сторонніх ведуть себе замкнено, тривожні. З незнайомими важкі навіть формальні контакти. Зі знайомими бувають досить товариські та відверті. При самооцінці знаходять в собі різні недоліки. *Декомпенсацію* може викликати ситуація несправедливого звинувачення, недобррозичливої уваги оточуючих. *Наслідки*: депресивні переживання, порушення поведінки. *Допомога*: підвищення самооцінки та впевненості у своїй потребності іншим, сприяння розумінню себе.

Психастенічний тип. Підліткам властива нерішучість, схильність до роздумування, побоювання за майбутнє своїх близьких, надмірна схильність до самоаналізу. Нерішучість виявляється, коли треба зробити самостійний вибір. До *декомпенсації* приводить необхідність швидко приймати рішення, відповідати за інших. При посиленні тривоги виникають нав'язливі переживання. Самооцінка дещо занижена, іноді суперечлива: підліток часто приписує собі бажані риси. *Допомога*: подолати учню свою нерішучість і закомплексованість оптимістичним і доброзичливим стилем спілкування.

Астеноневротичний тип. Головними рисами є підвищена втомлюваність, дратівливість, тривога за стан свого здоров'я. Втомлюваність особливо виявляється при розумових заняттях та в обстановці змагань. До *декомпенсації* приводить необхідність змагань, несподіваного психічного напруження, відкритих конфліктів, спілкування з великою кількістю людей, прояв вольових якостей, швидке переключення у роботі чи спілкуванні. *Наслідки*: спалахи роздратованості, з незначного приводу посилюється турбота за своє здоров'я. *Допомога*: створення ситуацій, де учень може проявити впевненість і сміливість. Важливим для нього є дотримання режиму праці і відпочинку.

Шизоїдний тип. Відзначається замкнутістю та недостатністю інтуїції. В процесі спілкування важко встановлюють емоційний контакт. Емпатія розвинена недостатньо. Внутрішній світ закритий для інших і заповнений фантазіями. *Декомпенсацію* викликають ситуації, пов'язані з необхідністю встановлення емоційних контактів з новими людьми (табір, санаторій), колективна діяльність, бажання батьків втрутитись у внутрішній світ або обмежити захоплення, виконання розумової роботи за схемами. *Допомога*: встановлення контакту з підлітком, врахування його знань, створення умов для їх реалізації, залучення до групових та колективних форм діяльності.

Епілептоїдний тип. Головною рисою є схильність до поступової концентрації роздратованості та пошуку об'єкта, на якому можна було б зігнати злість. Бувають напади злобно-тужливого настрою. Емоційні спалахи часті й тривалі. Лідерство виявляється в бажанні влади над однолітками. Інертність психічних процесів присутня при всіх видах діяльності. Як компенсація інертності може виникати педантичність, надмірна акуратність. *Декомпенсацію* викликає зміна обстановки, обмеження його авторитету і прав (як от, народження молодших дітей в сім'ї). *Наслідки*: посилення жорстокості. *Допомога*: прояв чуйності й тактовності дорослого, якому підліток довірятиме, і який допоможе йому знайти цікаву справу, що захопить його і відверне від негативних вчинків.

Істероїдний тип. Головними рисами є жадоба до уваги та захоплення оточуючих, егоцентризм. Зовнішня виразність, театральність переживань часто награна. Часто надмірно фантазують, намагаючись привернути до себе увагу. *Декомпенсація* виникає при ігноруванні підлітка дорослими й ровесниками, відсутністю можливості проявити свої здібності. *Наслідки*: порушення поведінки, наклепи на себе, демонстративні втечі з дому. *Допомога*: подолання

тактовними діями бажання учня бути в центрі уваги; звернення уваги на інших дітей, рідних, товаришів; подолання його егоцентризму.

Нестійкий тип. Головна риса – постійне бажання розваг, задоволення, зміни вражень. У необхідності виконання обов'язків проявляється недостатня наполегливість. До свого майбутнього байдужі, у них порушена здатність прогнозу подальшого розвитку ситуації. *Декомпенсація* та порушення поведінки виникають за умов необхідності підкорення дисциплінарним вимогам, концентрації зусиль на певній роботі; вимоги приймати конкретні рішення і нести за них відповідальність. *Наслідки*: бродяжництво, прогули. *Допомога*: вимагає постійного контролю, уваги, такту, терпіння батьків і вчителів.

Конформний тип. Підлітки прагнуть до надмірного пристосування до навколишнього середовища. Хочуть думати «як всі», діяти «як всі», нічим не відрізнятись від ровесників. Потрапляючи в погану компанію стають делінквентами. *Декомпенсація* виникає у нових видах діяльності без зразків; прийнятті самостійних рішень; знайомстві з новими людьми; у випадку розриву із товаришами, до яких звик. *Допомога*: створення умов для прояву самостійності учня.

4. ПАТОЛОГІЧНІ (ПАТОХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ) РЕАКЦІЇ є психогенними особистісними реакціями, що проявляються в стереотипних відхиленнях поведінки (типу «кліше»), які виникають у різних психотравмуючих ситуаціях, часто перевищують певну межу порушень поведінки, можливих в однолітків, а також, як правило, супроводжуються сомато-вегетативними розладами і ведуть до більш-менш тривалого порушення соціальної адаптації. До них належать так звані розлади особи (психопатії) та явна або виражена акцентуація характеру. До патохарактерологічних девіацій відносять також невротичні розлади. До подібного патохарактерологічного стану включають і поведінку, засновану на символізмі та забобонних ритуалах (Менделевич В. Д. 2005).

Критерії перетворення поведінкових реакцій в патохарактерологічні:

- тотальність (займають домінуючу позицію в ієрархії мотивів і виявляються у всіх ситуаціях);
- відносна стабільність прояву в часі;
- соціальна дезадаптація (Виничук Н. В. 2004).

Відсутність хоча б одного критерію в поведінкових проявах особи дає підстави говорити про нормальний, але акцентуований характер.

Психопатичний склад особистості виникає на основі взаємодії природженої або рано набутої біологічної неповноцінності нервової системи з гостро негативними умовами зовнішнього середовища (несприятливі сімейні умови, жорстоке ставлення і насильство в дитинстві, неправильне виховання). Характерологічною особливістю психопатизованої особи є дисгармонійність її емоційно-вольової сфери при відносному збереженні інтелекту. Психопатичні особливості особи ускладнюють її соціальну

адаптацію, а при психотравмуючих обставинах ведуть до дезадаптивних поведінкових актів (Репина Н. В. и др. 2003).

4.1. ПСИХОПАТІЇ – це патологічні характери, що сформувалися під впливом різних несприятливих (природжених або придбаних) чинників на основі аномалій вищої нервової діяльності (Виничук Н. В. 2004).

Конституціональні психопатії мають спадкове походження; ступінь їх тяжкості в значній мірі визначається впливом середовища; для кожного типу цього виду психопатій є свій критичний вік, на який припадає розгортання психопатичних рис.

– *Шизоїдна психопатія*. Дитині з шизоїдним типом психопатії властиві риси аутизму. Її емоційна сфера характеризується дисгармонійним поєднанням підвищеної чутливості та вразливості щодо власних переживань з холодністю і байдужістю щодо переживань оточуючих. Не дивлячись на звичайно високий інтелект, ці діти нерідко є предметом насмішок однокласників через неконтактність, емоційну неадекватність, погану орієнтацію в конкретній ситуації.

– *Епілептоїдна психопатія*. Має багато спільного з епілепсією, проте відрізняється від неї відсутністю судом і явищ недоумства. При епілептоїдній психопатії мова йде про стійкі характерологічні особливості у вигляді напруженості емоцій і потягів, невмотивованих коливаннях настрою. Вже в ранньому дошкільному віці для таких дітей характерні бурхливі і затяжні афективні реакції. В більш старшому віці на перший план виступають агресивність, мстивість, злопам'ятність. В дитячому колективі конфліктні, прагнуть до самоутвердження через жорстокість.

– *Циклоїдна психопатія*. При даному варіанті психопатії є схильність до періодичних змін настрою, в дитячому віці діагностується рідко.

– *Психастенічна психопатія*. В дошкільному віці у таких дітей спостерігаються страхи, тривожні побоювання, які легко виникають з будь-якого приводу, боязнь нового, незнайомого. Нав'язливість і надзвичайна нерішучість при необхідності ухвалення рішень у край ускладнюють адаптацію. В шкільному віці виявляється іпохондрія – боязнь за своє здоров'я і здоров'я близьких. Як компенсаторне утворення, пов'язане з тривогою перед всім новим і невідомим, виникає хвороблива педантичність.

– *Істероїдна психопатія* є варіантом дисгармонійного інфантилізму і частіше спостерігається у дівчаток. Основною її характеристикою є егоцентризм, прагнення бути в центрі подій, звертати на себе увагу. З раннього віку спостерігається примхливість; дівчатка нерідко прагнуть привернути до себе увагу різними вигадками і фантазіями. Вони дуже ревниві до похвал на адресу інших, через що вступають в конфлікти з оточуючими. В шкільному віці прагнення привернути до себе увагу виявляється також в характері одягу і зачіски. Нездатність до вольового зусилля призводить до того, що навіть при доброму інтелекті в осіб з істероїдними рисами успіхи в навчанні значно нижчі за можливості. Конфлікти вірогідні не тільки з однокласниками, але і з

вчителями. В підлітковому віці типові кокетування, схильність до інтриг і пліток. Егоцентризм робить їх нечутливими до переживань і труднощів близьких, друзів, вони зосереджені тільки на своїх переживаннях та інтересах.

Органічні психопатії пов'язані з раннім ураженням нервової системи у внутрішньоутробному періоді, при пологах, в перші роки життя. Прояви психопатії звичайно починаються з раннього дитинства. Це: крикливість, непосидючість, метушливість, бажання всього торкатися руками, відсутність почуття дистанції з дорослими, афективні спалахи, бурхливі істеричні реакції. Постійне прагнення до руху поєднується із затримкою розвитку елементарних рухових навичок. З початком статевого дозрівання ці порушення згладжуються.

Органічна психопатія може бути епілептоїдного та істероїдного типу.

– При *епілептоїдному типі* з дитинства переважає своєрідна афективність, що відрізняється бурхливим проявом і швидким виснаженням. Порушення потягів частіше за все характеризуються садистськими схильностями і бродяжництвом. Афективність і розлади потягів стають основою для формування порушень поведінки у вигляді делінквентності, алкоголізації.

– При *істероїдному типі* органічної психопатії з дитинства спостерігаються бурхливі істеричні реакції з незначних приводів – при щонайменшій загрозі покарання або відмові у виконанні бажань. В підлітковому віці – нестримні хвастощі, мало правдоподібні фантазії.

4.2. Синдроми психопатичної і психопатоподібної поведінки, які порушують соціальну адаптацію дитини, включають синдроми підвищеної афективної збудливості, психічної нестійкості, моторної розгальмованості.

а) Афективно збудливий варіант патохарактерологічного формування особи обумовлений діями несприятливого середовища. *Синдром афективної збудливості (САЗ)* розглядається як один з найбільш типових проявів при психопатіях і акцентуації характеру у підлітковому віці; також він формується і під впливом несприятливих умов середовища: дефектів виховання, порушення внутрішньосімейних зв'язків, неправильного заповнення дозвілля, контактів з асоціальними групами. Основним *критерієм віднесення підлітка до групи афективно збудливих* можна вважати переважання в його психічному стані дратівливості, підвищеної конфліктності, постійної готовності до сварок і бійок, частой некерованості поведінки в стані афективних вибухів. Обумовлені підвищеною афективною збудливістю, грубі порушення дисципліни в школі, створюючи конфліктну ситуацію, приводять до пропусків занять, що в свою чергу веде до зниження успішності. Стягнення, обмеження та заборони вихователів і батьків викликають у таких підлітків ще більш різку, агресивну протидію (Лебединская К. С. и др. 1988).

Серед таких підлітків умовно можна виокремити такі дві групи:

– *Підлітки з непатологічною афективною збудливістю*, які мають не значне вираженням розладів поведінки, у них відсутні невмотивовані

коливання настрою, вони здатні до компенсації поведінки в сприятливих умовах. САЗ викликаний переважно соціально-педагогічною занедбаністю.

Афективна збудливість проявляється у вигляді легко виникаючих спалахів агресії, що супроводжуються мовно-руховим збудженням. Агресія, як правило, спрямована на дорослих, частіше на батьків (при зауваженнях про невиконані уроки, забороні гуляти), рідше на вчителів, однолітків. Має місце емоційна заразливність цих підлітків. Вони не можуть бути нейтральними в ситуації конфлікту, завжди вступають в нього і загострюють. Типовим є нетривалість афективних спалахів, часта їх критика самими підлітками. Опозиційна настроєність проти батьків і педагогів веде до входження у вуличні компанії, де підлітки самостверджуються через силу.

Вміле залучення їх до діяльності, що вимагає рухової активності, емоційного заряду, але без необхідності дотримуватися обережності та обдумувати ситуацію, нерідко сприяє тимчасовій корекції їх поведінки.

– *Підлітки з патологічною афективною збудливістю.* Особливості прояву САЗ залежать від статі. Для хлопців характерна схильність до афективних спалахів з агресією значної сили, що часто доходить до нападів люті. Звертання до підлітка із зауваженням викликає імпульсивні реакції з агресією, під час якої він втрачає контроль над собою, може почати бійку, навіть з дорослим, кинути важким предметом. Спостерігаються немотивовані коливання настрою із прискіпливістю, озлобленням.

У дівчат значне місце займають істероїдні явища та демонстративність афективних спалахів, бажання привернути до себе увагу надмірною бурхливістю емоційних реакцій, гротескністю поведінки із схильністю до конфліктів, сцен, наклепів; брехливість, підвищена самонавіюваність.

б) Психологічно нестійкий тип. Нестійкі особистості описуються під різними назвами: «безвільні», «підвищено-навіювані», «з нестійким настроєм». Соціальна адаптація нестійких особистостей, залежить більше від впливу оточуючого середовища, ніж від них. Тому лише зміна середовища може вплинути на поведінку (Максимова Н. Ю. та ін. 1996).

До основних ознак психічної нестійкості можна віднести:

- моральну незрілість (відсутність почуття обов'язку, відповідальності, нездатність гальмувати свої бажання, підкорятися вимогам дисципліни);
- підвищену чутливість до неправильних форм поведінки оточуючих;
- швидко втрату інтересу до занять, постійну необхідність стимуляції ззовні (заохочення, нагадування, організація уваги, зміна видів діяльності) через нездатність до тривалого вольового зусилля і подолання труднощів;
- інфантильність, яка перш за все звертає на себе увагу в емоційному образі підлітків: вони відрізняються веселим, безтурботним настроєм, вираженою емоційною поверховістю, товариськістю без глибоких і стійких уподобань;

– невідповідність вікових психологічних реакцій даному віку. Це відмова, опозиція, гіперкомпенсація у вигляді бравади, демонстративного непідкорення режиму, прогули і втечі (Пятунин В. О. 2010).

У підлітків із *непатологічним порушенням поведінки* основний мотив вчинків – жага задоволення, а головні інтереси – ігрові; інтереси, особливо пізнавальні, недостатньо виражені; обов'язки і заняття, що вимагають зусиль, в тому числі навчальні, ігнорують або намагаються уникнути; на уроках – відволікаються, говорять; на перервах – надмірно рухливі.

У підлітків із *патологічними порушеннями поведінки* присутні органічні порушення, тому вони конфліктні, запальні. Афективні спалахи супроводжуються агресивністю, киданням предметів. Часто імітується негативна поведінка і хуліганство, бійки, крадіжки.

в) Варіант *гальмуючого патологічного розвитку* особи, частіше формується в умовах такого типу гіперопіки, при якому авторитарність, деспотичність виховання пригнічують у дитині самостійність, ініціативність, роблячи її боязкою, сором'язливою, образливою, а в подальшому – пасивною і невпевненою в собі. Виникає також і у випадках, коли тривала психотравмуюча сімейна ситуація приводить до розвитку у дитини неврозу, а потім і до формування таких особистісних рис, як боязкість, іпохондричність, схильність до переживань і тривоги. Невротичний розвиток часто виникає у соматично ослаблених дітей при несприятливих умовах середовища (Клиническая психология, 2011).

г) *Істероїдний варіант патологічного розвитку* особи частіше спостерігається у дівчаток і виникає в сім'ях, де дитина виховується в зниженій обстановці в умовах гіперопіки, неправомірно завищеної оцінки її зовнішності та здібностей (виховання за типом «кумира сім'ї»). Проте цей варіант може також виникнути і в сім'ях, що мають тривалу конфліктну ситуацію, як реакція протесту (Клиническая психология 2011).

д) *Рухова розгальмованість (гіперкінетичний синдром)* проявляється в непосидючості, різноманітні нецілеспрямованих рухів. Бурхлива жвавість, прагнення бігати наввипередки, стрибати, розпочинати різні рухливі ігри поєднуються у таких дітей з підвищеним ступенем відволікання, нездатністю тривало сконцентрувати увагу. Дитина не може зосередитися на поясненнях вчителя, легко відволікається при виконанні домашніх завдань, в результаті чого страждає її успішність. Нерідко зустрічається емоційна нестійкість, дратівливість, схильність до агресивних дій і конфліктів. Такі підлітки, як правило, постійно порушують дисципліну. Рухова розгальмованість в процесі дорослішання поступово згладжується і може повністю зникнути в 15-16 років (Перешеина Н. В., Заостровцева М. Н. 2006).

4.3. НЕВРОЗИ – зворотні прикордонні психічні порушення, що протікають з емоційними і соматовегетативними розладами, усвідомлювані неповнолітнім та обумовлені дією на нього психотравмуючих чинників. Ознаки

неврозу включають нестабільність настрою, різку мінливість, дратівливість; високу чутливість до стресів. Можна визначити такі **види неврозів** (Виничук Н. В. 2004; Максимова Н. Ю. та ін. 1996; Менделевич В. Д. 2005):

а) Істеричний невроз частіше за все зустрічається як емоційні порушення, фобії, астенії, іпохондричні прояви, рухові розлади. Істеричні напади ситуаційно зумовлені, без «глядачів» трапляються рідко. Прояв істеричних симптомів пов'язаний із прагненням привернути до себе увагу, наявністю умовної бажаності порушення, яке робить можливим позбавлення від неприємної ситуації. Дитина падає на підлогу, кричить, плаче, розмахує руками і ногами, у старшому віці у неї може бути істерична рвота чи кашель.

б) Фобічний невроз характеризується страхом перед чим-небудь, що може зашкодити життю і здоров'ю дитини (страх зараження, гострих предметів, смерті). Іншою формою страхів є страх діяльності в певній обстановці (відповідати біля дошки, спілкуватися з незнайомими людьми і т. д.). Прагнення позбутися такого стану поєднується з примітивними, символічними формами мислення та породжує *ритуали* – певні дії, скоювані дитиною з метою уникнути переживання страху, символічно виражають надію запобігти передбачуваному нещастю.

Частими формами ритуалів є:

– ритуал носіння сумки пряжкою всередину або назовні, заборона наступати на тріщини в асфальті тощо (при тривозі з приводу передбачуваних нещасть);

– при виході з будинку тричі відкривати і закривати двері, щоб «не потрапити під машину» тощо (при невротичних і шизофренічних розладах);

– дезінфекція посуду, миття рук, носіння спеціальних масок або окулярів (при нозофобіях – нав'язливому страху захворіти).

в) Невроз нав'язливих станів може проявлятися у вигляді нав'язливих рухів, дій, іноді думок, рахунку, сумнівів. До специфічних рухових звичок (патологічних звичних дій) належить: актація (розгойдування головою або всім тулубом), оніхофагія (обкушуванням або жуванням нігтів), смоктання пальця, колування в носі, манірне клацання пальцем, накручування волосся та ін.

5. ПОРУШЕННЯ ПОТЯГІВ – це стан, при якому в свідомості виникає стійке, часто непереборне прагнення здійснити певні дії. Після їх здійснення особа переживає змішані почуття: задоволення й докори сумління, якщо дія має аморальний чи протиправний характер. Спільним для всіх типів потягів є те, що вони мають глибинну *підсвідому* природу.

Різниця понять «захоплення» і «потяг» полягає в тому, що:

<i>Захоплення</i>	<i>Потяги</i>
– мають усвідомлену мету і мотиви	– без конкретно вираженої мети
– динаміка безперервна,	– динаміка приступоподібна,
– з'являються лише після боротьби мотивів.	– здійснюються імпульсивно

Групування порушень потягів (Гиндикин В. Я. и др. 1994):

<u>Первинні (істинні)</u>	<u>Вторинні</u>	<u>Поєднані з особою</u>
<ul style="list-style-type: none"> – Зборимі – Незборимі: насильницькі, нав'язливі – Імпульсивні 	Рефлекторно зафіксовані: стійкі (нав'язливі, насильницькі, псевдоімпульсивні), транзиторні	<ul style="list-style-type: none"> – Що наближаються до первинних – Що наближаються до вторинних.

До групи **порушень потягів, які практично не суперечать загально прийнятій моралі** та не завдають прямої фізичної чи психологічної шкоди оточуючим, належать:

а/ Потяг до втеч та дромоманія.

Потяг до втеч – може бути ситуативно зумовленим чи пов'язаним з патологічним потягом.

Ситуативно зумовлені втечі поділяються на:

– *імпульсивні*, які виникають як відповідь на стресову, загрозливу ситуацію; підліток залишається в межах міста, ночує на горищах;

– *емансипаційні*, що виникають як прагнення до ризику і пригод; здійснюються невеликими компаніями за межі міста чи на далекі відстані; часто втечам передують шкільні прогули, пиятики, дружба з асоціальними підлітками;

– *демонстративні* здійснюються з метою привернути увагу (Максимова Н. Ю. та ін. 1996).

Втечі як порушення потягів виникають без видимих причин, за нормальних сімейних взаємовідносин. Підлітки відчують занепокоєння, непереборне бажання піти. Можуть деякий час стримувати себе, а потім йдуть, подорожують по країні. При зменшенні потреби часто самостійно повертаються до дому.

Дромоманія – потяг до бродяжництва («синдром пілігрима», вагабондаж). Втечі з дому і бродяжництво, що повторюються, бувають в основному у хлопчиків переважно в період від 7 до 16 років (частіше в період від 7 до 13 років). Починаючи з 14-15 років, вони проявляються рідше, а потім поступово припиняються.

До **розладів потягів, які проявляються вираженими відхиленнями в поведінці**, традиційно відносяться (Виничук Н. В. 2004; Менделевич В. Д. 2005):

а/ Клептоманія характеризується важковизначуваним прагненням індивіда скоювати крадіжки. Слід відрізнити делінквентне прагнення красти і kleптоманію, суть якої не є придбання шляхом крадіжки якої-небудь речі. Самоціллю стає процес крадіжки і пов'язаний з ним ризик.

Виокремлюють дві форми kleптоманії:

– При *адиктивній формі* kleптоманія виступає емоційно насиченим вчинком, здійснення якого спрямовано на виведення себе із стану нудьги і розміреності перебігу життя. Вона чиниться з метою «струснутися», відчутти життя «у всіх барвах». При цьому вибирається один з найбільш ризикованих способів крадіжки, коли людина може бути впіймана за здійсненням крадіжки, і їй може загрожувати покарання.

– При *психопатологічній формі* kleптоманія є клінічною ознакою і на відміну від адиктивної з'являється імпульсивно, їй передують дисфорійний епізод. Звичайно kleптоманія входить в структуру патологічних рис вдачі.

б/ Піроманія – непереборний потяг до здійснення підпалів. Потяг до підпалів задовольняє потребу підлітка в розрядці психічної напруженості, отриманні задоволення. Іноді задовольняється спогляданням будь-якого вогню, іноді позначається вибірковістю (підпалювання сидінь в електричках). Здійснюються ці дії наодинці, часто їм передують зростання напруженості, дратівливості. Підпали можуть бути також й елементом делінквентної поведінки – намагання помститись, налякати, розважитись.

в/ Дипсоманія – потяг до запоїв. Потяг до вживання спиртних напоїв (алкоголізм) як сформоване захворювання в підлітків трапляється рідко. Головною проблемою є раннє вживання алкоголю. Багато хто з підлітків з девіантною поведінкою вживають алкоголь, щоб сп'яніти, але алкоголізм формується не у всіх.

г/ Розгальмованість сексуальних потягів. Сексуальний потяг, що формується, може виявлятися і опосередковано: в афективних агресивних реакціях, спрямованих на суперників, на людей, які принизили підлітка в очах об'єкту потягу, в демонстративних реакціях з метою привернути до себе увагу (Пятунин В. О. 2010).

I група – *непатологічні форми* – підлітки, у яких розгальмованість потягів виникає за зразком реакції імітації. Особливості сексуальної поведінки у дівчаток – міркування на еротичні теми, закоханість у старших своєї і протилежної статі, вихваляння ранніми статевими зв'язками, зумовлене особистісною незрілістю, схильністю до наслідування, відсутністю вольової противаги і контролю. Емоційну незрілість таких підлітків відображає і крадіжка. Об'єктами крадіжок дівчаток стають прикраси, предмети косметики, хлопчиків – пляшка вина, кишенькові гроші.

II група – *патологічні форми* – підлітки, у яких розгальмованість потягів відрізняється патологічною незборимістю і переважає у порушеннях поведінки. У дівчаток переважає підвищена сексуальність. В школі вони прагнуть спілкування із старшими хлопчиками, прагнуть звернути на себе увагу зухвалим зовнішнім виглядом (непомірне застосування косметики, вульгарність одягу, зачісок і т.п.) і бравують своєю манерою поведінки. Схильні до фантазій сексуального змісту (вигадки про шанувальників, наклепи щодо сексуальних домагань). При ранньому статевому дозріванні сексуальний потяг може приводити до безладних статевоїх зв'язків, особливо в асоціальних компаніях.

Спроби з боку сім'ї або школи протидіяти реалізації їх бажань викликає бурхливі реакції, спалахи люті.

У хлопчиків в патології потягів переважає не підвищена сексуальність, а агресія, схильність до вживання алкоголю або наркотиків, крадіжки. Їх поведінка в школі відрізняється не тільки демонстративністю, зухвалою манерою і удаваною бравадою, але і рисами садизму. Вони затівають жорстокі бійки, настроюючи дітей один проти одного, випробовують задоволення від крику, плачу, страху молодших дітей, яких вони можуть нишком боляче ущипнути, ударити або налякати. Для підлітків цієї групи типова делінквентна поведінка, така її форма, як хуліганство з високим ступенем агресії або реакції імітації асоціальних форм поведінки.

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Прочитайте уривок із книги. Поясніть, з якими чинниками автор асоціює порушення у поведінці.
– Шенфельдер Г. Должны ли дети быть трудными. – М. : Знание, 1982. – 96 с. – (Нар. ун-т. Пед. ф-т, №5).
5. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють встановити психобіологічні та індивідуально-психологічні детермінанти девіантної поведінки (дод. А.3.1).
6. Проведіть обстеження молодшого школяра (або підлітка) за однією з методик, охарактеризуйте його стан.
7. Підготуватись до аналізу задач на визначення типу акцентуацій характеру. Опрацюйте проблемні ситуації для психолого-педагогічного аналізу, з'ясуйте основні детермінанти поведінки неповнолітніх ¹. Запропонуйте шляхи та напрями психолого-педагогічної допомоги неповнолітньому.

Література для поглибленого вивчення питання:

Антропов Ю. Ф. Психосоматические расстройства и патологические привычные действия у детей и подростков / Ю. Ф. Антропов, Ю. С. Шевченко. – 2-е изд., исправл. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, Изд-во НГМА, 2000. – 320 с.

Бездольна В. Асоціальна поведінка підлітків 13-15 років. Соціально-психологічні особливості / В. Бездольна // Психолог. – 2012. – № 15/16. – С. 69-71.

Гриневиц Г. В. Индивидуально-типологические особенности личности, как фактор возникновения девиантного поведения [Электронный ресурс] / Г. В. Гриневиц // Молодой ученый. – 2009. – №10. – С. 308-309. – Режим доступа : <http://www.moluch.ru/archive/10/659/>

Косякова О. О. Возрастные кризисы [Электронный ресурс] / О. О. Косякова. – Ростов н/Д : Феникс, 2007. – 224 с. – (Высшее образование). Режим доступа : https://vk.com/doc-29890611_76685058

Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – (Подростковый возраст. – С.492-556).

Кузьміна В. К. Діти з розладами поведінки [Електронний ресурс] / В. К. Кузьміна. – К. : Рад. шк., 1981. – 81 с. – Режим доступа : http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/ikpp_kpp_Spets.psuholgia/190.html

¹ Проблемні ситуації для психолого-педагогічного аналізу наведено у 2 – практичній частині посібника.

Ларіонов С. О. Втеча підлітків із дому як психологічна проблема / С. О. Ларіонов, О. В. Петленко, П. В. Макаренко // Право і Безпека. – 2014. – №3. – С. 226-230.

Малкіна-Пых И. Г. Возрастные кризисы. Справочник практического психолога / И. Г. Малкіна-Пых. – М. : Эксмо, 2004. – (Кризисы подросткового возраста. – С 219-242).

Міщик Л. І. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. І. Міщик, З. Г. Білоусова; Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 106 с.

Мэш Э. Детская патопсихология. Нарушения психики ребенка / Э.Мэш, Д.Вольф. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с. (Проект «Психологическая энциклопедия»)

Поліщук Валерій Миколайович. Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість : монографія / В. М. Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2013. – 142 с.

Поліщук В. М. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці: базові симптомокомплекси : монографія / В. М. Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2012. – 478 с.

Ремшидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности / Х. Ремшидт. – М., 1994. – 318 с.

Методики виявлення індивідуально-психологічних та психобіологічних чинників поведінкових девіацій:

- Анкета «Кругозір», Ю.В.Василькова.
- Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність», А.Г.Маклаков і С.В.Чермянін. Шкали: поведінкова регуляція, комунікативний потенціал, моральна нормативність.
- Діагностика потенціалу комунікативної імпульсивності, В.А.Лосенков.
- Експрес-діагностика довіри (за шкалою Розенберга).
- Методика діагностики особистісного розвитку (ДВОР), В. Киричук.
- Методика дослідження вольової саморегуляції, А.Зверьков та Є.Ейдман.
- Методика «Самооцінка емоційного стану», А. Уессман і Д. Рікс.
- Методика «Ціннісні орієнтації», М. Рокич.
- Методика визначення спрямованості особистості (орієнтаційна анкета), Б. Басс.
- Методика діагностики узагальнених смислових установок (метод незакінчених пропозицій), варіант методу Сакса-Сіднея (дод. А.3.1).
- Опитувальник «САН» (оцінка самопочуття, активності і настрою).
- Опитувальник для батьків «Скринінг-діагностика психічного напруження і невротичних тенденцій у дітей та підлітків». Шкали: вегетативні дисфункції, астения, розлади сну, порушення апетиту, депресивні розлади, підвищена тривожність, фобії і страхи, патологічні звичні дії, екстрапунітивна (спрямована на оточуючих) агресія.
- Особистісна шкала проявів тривоги, Дж. Тейлор, адаптація В.Норакідзе.
- Особистісна шкала прояву тривоги, Дж. Тейлор, в адаптації Т.А.Немчінова.
- Тест гумористичних фраз, А. Г. Шмельов та А. С. Бабіна. Тест – оригінальна компактна методика діагностики мотиваційної сфери особистості.
- Тест-опитувальник «Оцінка настрою».
- Шкала доброзичливості, К. Кемпбелл.
- Шкала оцінки мотивації схвалення, Д. Краун і Д. Марлоу.
- Шкала оцінки потреби в досягненні.
- Шкала оцінки рівня реактивної та особистісної тривожності, Ч.Д.Спілберг, Ю.Л.Ханін.
- Шкала прийняття інших, В. Фей.
- Багатофакторний опитувальник особистості «Тест Кеттела» (16PF-опитувальник).
- Багатофакторний особистісний опитувальник FPI. Форма В (І.Фаренберг, Х.Зарг, Р.Гампел). Шкали: невротичність, спонтанна агресивність, депресивність, дратівливість,

товариськість, врівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість, екстраверсія – інтроверсія, емоційна лабільність, маскулітність – фемінітність.

- Міннесотський багатовимірний особистісний опитувальник (ММРІ), в адаптації Ф.Б.Березіна і М. П. Мірошникова.

- Опитувальник Міні-мульти (скорочений варіант ММРІ). Базисні шкали оцінюють тип особистості (астеноневротичний, соціопатичний, тривожно-недовірливий, гіпертимний) та властивості особистості (образливість, схильність до афективних реакцій чи до сумнівів, ступінь емоційної відчуженості, складність встановлення соціальних контактів, активність і збудливість).

- Особистісний опитувальник ЕРІ, Г.Айзенк і С.Айзенк. Шкали: екстраверсія / інтраверсія, нейротизм і психотизм, тип темпераменту.

- Клінічний опитувальник для виявлення та оцінки невротичних станів, К. К. Яхін та В. Д. Менделевич. Шкали: тривоги, невротичної депресії, астенії, істеричного типу реагування, obsесивно-фобічних та вегетативних порушень.

- Опитувальник невротичних розладів (BVNK-300) Н. D. Hansgen, в адаптації Г.Х.Бакірової. Клінічні шкали: ступінь погіршення загального самопочуття, коливання інтенсивності скарг, розлади в системі травлення, серцево-судинної діяльності та інших органів, психічна виснаженість, підвищена збудливість, нав'язливі думки і дії, фобічні розлади, порушення соціальних контактів тощо. Особистісні шкали: невпевненість у собі, пізнавальна і соціальна пасивність, «невротичний» надконтроль поведінки, афективна нестійкість, інтровертована спрямованість особистості, іпохондричність, соціальна неадаптивність. Спеціальні шкали: зловживання курінням, лікарськими засобами, алкоголем, гіпоманіакальні прояви, параноїдальна налаштованість, галюцинаторно-маячні порушення.

- Методика експрес-діагностики схильності до неврозів, К.Хек і Х.Хесс.
- Методика аутоідентифікації акцентуацій характеру, Е. Г. Ейдемільлер.
- Методика визначення акцентуації характеру, К.Леонгард та Х.Смішек (дод. А.3.1).
- Методика діагностики типу акцентуації характеру «Чортова Дюжина».
- Модифікований опитувальник для ідентифікації типів акцентуацій характеру у підлітків (МІДО), А. Е. Лічко.
- Характерологічний опитувальник К. Леонгарда.
- Тест темпераменту Я. Стреляу.
- Опитувальник структури темпераменту В.М.Русалов.

Тема 1.3.2. Важковихованість та важконаучуваність як чинники виникнення відхилень у поведінці

Основна рекомендована література: 8; 11; 13, с.186-187; 14; 17, с.9-12; 23, с.264-265; 26, с. 132-148; 31, с.51-58; 33; 40; 43; 46, с. 237-259; 47.

1. ВИХОВУВАНІСТЬ – здатність дитини правильно сприймати та засвоювати основні суспільні норми та вимоги, здатність позитивно реагувати на соціально-педагогічні впливи ззовні, готовність до переходу на нові рівні розвитку особистості. Виховуваність обумовлена певним рівнем розвитку

інтелекту, волі, почуттів особистості, позитивним фондом навичок, звичок, стосунків, соціального досвіду, засвоєного в ранньому дитинстві, на якому базується подальший соціальний розвиток особистості (Маркова А. К. 1992).

Ознаками низького рівня вихованості є:

- закритість особистості до допомоги іншої людини для її розвитку;
- небажання прислухатися до порад оточуючих;
- труднощів орієнтування в нових соціальних умовах.

Ознаками високого рівня вихованості є:

- здатність позитивно реагувати на допомогу іншої людини в розвитку її особистості;
- легкість використання та перетворення засвоєних способів соціальної поведінки в нових соціальних умовах;
- активне орієнтування в нових соціальних умовах.

Отже, вихованість – це стан готовності до засвоєння і реалізації норм. Він безумовно залежить від багатьох факторів (сім'ї, стану психічної сфери і т.д.), вплив яких і визначає рівень його сформованості. Якщо він достатньо високий, то ми говоримо про вихованість.

2. ВИХОВАНІСТЬ – інтеграційна властивість особистості, що характеризується сукупністю достатньо сформованих особистісних якостей, які в узагальненій формі відображають систему соціальних відносин людини (Шилова М. И. 2000). *Вихованість учнів* – показник ефективності та якості навчально-виховного процесу. Ознакою вихованості є прийняття і реалізація поведінкового рішення, ступінь співставлення регуляції та саморегуляції.

Критерії вихованості – це теоретично розроблені показники рівня сформованості різних якостей особистості (колективу). *Серед них:*

- рівень сформованості етичних потреб, почуттів, звичок (у даному випадку мається на увазі зміст етичної сфери, те, чим керується людина);
- рівень свідомості, довільності поведінки: моральна стійкість людини, уміння долати труднощі, уміння управляти своїми бажаннями, своєю поведінкою (Гамезо М. В. и др. 2003).

Компонентами вихованості учня є:

а) запас етичних знань учня (що він знає про норми поведінки і про ставлення до суспільства, до праці, до іншої людини, до себе);

б) етичні переконання (як учень приймає ці етичні норми для себе особисто – їх значення, мотиви, цінності), тобто особистісне ставлення до етичних знань. Етичні знання учня не завжди переходять у переконання, а можуть співіснувати з ними паралельно;

в) реальна етична поведінка (як дитина втілює етичні знання та переконання в своїй поведінці) (Маркова А. К. 1993).

Ознаки різних рівнів вихованості умовно характеризують різний **ступінь вихованості**:

– *невихованість школяра* характеризується нерозвиненістю самоорганізації і саморегуляції, негативним досвідом поведінки, який слабо виправляється під впливом педагогічних дій;

– *низький рівень вихованості* характеризується слабким, ще нестійким досвідом позитивної поведінки, яка регулюється в основному вимогами старших та іншими зовнішніми стимулами і спонуками, при цьому саморегуляція та самоорганізація ситуативні;

– *середньому рівню вихованості* властиві самостійні прояви саморегуляції та самоорганізації, хоча активна суспільна позиція ще відсутня;

– *високий рівень вихованості* характеризує наявність стійкої та позитивної самостійності в діяльності й поведінці разом із проявом активної суспільної, громадянської позиції (Шилова М. И. 2000).

Вивчення вихованості учнів включає такі **етапи**:

– осмислення педагогічним колективом завдань виховання, знайомство з методиками;

– цілеспрямоване спостереження, вивчення та аналіз – це складання попередніх характеристик вихованості учнів класним керівником;

– залучення до аналізу вихованості самих учнів, активу класу, батьків, педагогів.

Діагностична програма вихованості може включати такий мінімум соціально значущих і загальнолюдських якостей:

– *вихованість молодших школярів*: патріотизм, допитливість, доброта і чуйність, працьовитість і самодисципліна;

– *вихованість підлітків*: любов до своєї вітчизни, турбота про загальне благо, любов до рідної природи, ощадливість щодо суспільної та чужої власності, ощадливість й економність щодо особистої власності, акуратність, наполегливість у досягненні успіху в навчанні, творче ставлення й успішність у позаурочних і позашкільних справах, товариськість, вірність дружбі, доброзичливість, ввічливість і культура поведінки, турбота про своє здоров'я, самовладання і сила волі, прагнення до самовдосконалення;

– *громадянська зрілість старшокласників*: любов до Вітчизни, політична культура, правова культура, інтернаціоналізм, ощадливість щодо суспільної і чужої власності, ощадливість й економність щодо особистої власності, успішність у навчанні та самоосвіті, діловитість й організованість, готовність прийти на допомогу, тактовність, культура поведінки, здоровий спосіб життя, цілеспрямованість у самовизначенні, почуття власної гідності (Шилова М. И. 2000).

3. ПЕДАГОГІЧНА ЗАНЕДБАНІСТЬ – такий «рівень невихованості», який виражається в неформованості важливих соціальних якостей особистості,

актуальних для певного віку (Поварниціна В. А. 1984). Вона є результатом достатньо низького рівня вихованості.

Ознаками педагогічної занедбаності, що вказують на нездатність підлітка сприймати соціально-педагогічні впливи, є:

– порушення в мотиваційній сфері та сфері потреб, відсутність необхідних позитивних чи переважання негативних орієнтацій особистості;

– нездатність правильно підпорядковувати вибір засобів поставленим цілям через несформованість цих засобів чи нерозбірливість у їх виборі, не сформованість почуття обов'язку, відповідальності;

– нездатність правильно і самостійно прийняти відповідальне рішення через невпевненість в своїх силах чи надмірну самовпевненість;

– безвідповідальність, нездатність до обов'язкового виконання своїх рішень, доручень старших, колективу товаришів;

– невміння адекватно оцінити результати своєї поведінки, свій вчинок, не критичність, не сформованість соціально значимих критеріїв оцінки і самооцінки і необхідних навиків оцінювання;

– нездатність до закріплення в індивідуальному досвіді позитивних результатів і способів моральної діяльності, переважання шкідливих звичок (Баженів В. Г. 1986).

Стадії педагогічної занедбаності (Алемаскін М. А. 1978):

I. Рання стадія педагогічної занедбаності.

– У підлітків цієї групи негативні риси і якості нестійкі.

– Інтерес до школи у них зберігається, ставлення до навчання в основному позитивне. Не має конфліктів з вчителями та ровесниками.

– Школярам цієї групи притаманна легка навіюваність, безвільність, нестійкість, невпевненість у собі. Зазвичай вони піддаються впливу товаришів.

– Свою поведінку не приховують під показною зухвалістю.

– Інтереси цих підлітків різноманітні. Вони люблять спорт, цікавляться художньою літературою (в основному пригодницькою), іноді беруть участь у громадській роботі.

– Багато з них поблажливі до недоліків і негативних якостей своїх товаришів.

– Їм властиві такі якості як лінь, неорганізованість, не зосередженість.

– Вони шукають легкі шляхи вирішення життєвих проблем, але не проявляють ініціативу і самостійність. Підлітки цієї групи пасивні, нестійкі, нерішучі, в них немає витримки, наполегливості в досягненні поставленої мети.

– Ці школярі не опиняються в ізоляції в колективі, в них не має конфліктів з ровесниками, порушення дисципліни не носять грубий характер. Вони легко каються, зізнаються у своїх вчинках, обіцяють виправитися.

II. Середня стадія педагогічної занедбаності.

- Підлітків цієї групи характеризує низька успішність, конфліктні стосунки з колективом, вчителями.
- Ці підлітки живуть, як правило, в неблагополучних сім'ях.
- Їх відзначає показна грубість, часто свою безвольність вони прикривають демонстрацією байдужості.
- Пізнавальні інтереси їх розвинуті недостатньо, в початкових класах вони не засвоїли навчальних дій, через які школярі надалі вирішують навчальні задачі. В основному в цих підлітків інтереси спрямовані на позанавчальну діяльність. До праці ставляться зневажливо.
- Відзначаються легкою навіюваністю. Відсутність міцних моральних переконань сприяє тому, що підлітки легко потрапляють під негативний вплив.
- Школярі цієї групи відчують інтерес до бездумних видовищ, прагнуть до частой зміни вражень, для них характерна брехливість, лінь, лицемірство.
- Емоційно-вольова сфера характеризується недостатністю стриманості, невмінням володіти собою, запальністю, озлобленістю, недоброчливістю.
- Поведінка їх часто зухвала. Однак конфлікти з однолітками не носять зтяжнього характеру. Як правило, підлітки II групи не здійснюють відвертих хуліганських вчинків. Конфлікти з вчителями виникають через неуспіх в навчальній діяльності.

III. Стадія глибокої педагогічної занедбаності

- Підлітки III групи характеризуються негативним ставленням до моральних і правових норм. Для них характерна відверта зухвалість стосовно батьків, вчителів і ровесників.
- Обстановка в сім'ї підлітків цієї групи, як правило, несприятлива (п'янство, сварки, фізичні покарання, у багатьох немає одного з батьків).
- У вільний час вони повністю належать самі собі.
- З вчителями в цих підлітків постійні конфлікти, успішність слабка.
- Цих підлітків відзначає відставання в розумовому розвитку.
- Більшість підлітків палять, вживають ненормативну лексику.
- Їх соціальні інтереси обмежені й примітивні, до фізичної праці ставляться негативно.
- Відкрито протиставляють себе колективу, не прагнуть стати кращими. В класних колективах ці школярі знаходяться в ізоляції. Вони компенсують це спілкуванням в групах подібних собі дітей.
- Підлітки цієї групи важко сприймають режим і дисципліну. Як правило, вони є головними дезорганізаторами зусиль педагогічного колективу.
- Авторитет підтримують в основному за допомогою фізичної сили. Їх відзначає нездатність до тривалих вольових зусиль, схильність до афективних вибухів, до конфліктів, слабо розвинуті процеси гальмування, наявні деформовані бажання й потреби, негативне ставлення до громадської роботи.

4. ВАЖКОВИХОВУВАНІСТЬ може бути визначена як педагогічна занедбаність такого рівня, при якому подальший соціальний розвиток особистості відбувається таким чином, що створюються внутрішні передумови для деформованого сприйняття соціальних норм і виникає потреба зберегти

негативне в своєму духовному світі всупереч соціально-педагогічним впливам (Кочетов А. И., Верцинская Н. Н. 1986).

Термін «важковиховуваність» увійшов в науку в 30-ті роки ХХ століття. Він означав несприйнятливність і супротив вихованця педагогічній дії. Нині важковиховуваність – це несприйнятливність до позитивного соціального досвіду, тобто той чи інший ступінь нездатності, небажання засвоювати соціально-педагогічні впливи і адекватно на них реагувати.

Важковиховуваність може бути викликана різними *причинами*, включаючи прорахунки вихователів, батьків, відхилення від психічного та соціального розвитку, особливості характеру, інші особистісні характеристики вихованців, що ускладнюють соціальну адаптацію, засвоєння соціальних ролей.

4.1. Проявами важковиховуваності у підлітків є:

– *Деформація рис вдачі з переважанням негативних характерологічних якостей*: неадекватна самооцінка, низька самоповага; упертість, примхливість, негативізм, брутальність; неорганізованість та інфантильність дитини, безвідповідальність, недисциплінованість, лінь, байдужість, жорстокість, незібраність, упертість, неуважність, примхливість.

– *Порушення формування чи нерозвиненість якостей і властивостей емоційно-вольової сфери*: порушення емоційної регуляції; тривожність; емоційне огрубіння; висока афективна зарядженість поведінкових реакцій; схильність до наслідування, підвищена сугестивність, підвищена невірноваженість; відсутність вольового контролю і здатності до самовладання; залежність від інших тощо.

– *Обмеженість або негативна спрямованість потреб, схильностей та інтересів*: підвищений інтерес до заборонених, невідповідних віку розваг на фоні відсутності інтересу до соціально корисних видів діяльності; наявність великої кількості часу, що проводиться марно; орієнтація на вузькогрупові інтереси та цінності; надзвичайна непостійність інтересів, бажань і прагнень; стійкі, але досить примітивні інтереси та бажання.

– *Систематичне порушення норм спілкування і поведінки*: прогули, гіперактивна, агресивна чи опозиційна поведінка; невиконання шкільних вимог, постійне порушення дисципліни, порядку під час навчальних занять і на перерві.

– *Не сформовані чи спотворені морально-етичні знання*: не сформовані або послаблені моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переважання девіантних цінностей, ситуативно-егоцентрична орієнтація; поблажливе ставлення до вад і негативних якостей ровесників; переважання матеріальних потреб над моральними; відхилення індивідуальних цінностей від соціальних норм і правил; негативне ставлення до етичних норм і правил, до оточуючих людей.

– *Супротив звичайним педагогічним впливам*: невиконання вимог дорослих, закритість таких дітей до педагогічного впливу; найменш схильні

виконувати педагогічні вказівки і виявляють граничну несприятливість до традиційних педагогічних впливів.

– *Конфліктні стосунки з дорослими і однолітками*: не здатність до співпраці, сварливість і забіякуватість; з колективною думкою не рахуються, але прагнуть змінити її у своїх інтересах.

– *Труднощі в навчанні*: відсутність навчальної мотивації, не сформованість елементів навчально-виховної діяльності (навчальних прийомів і методів), низький рівень самостійності, інтелектуальна та моральна невідповідність до навчання і колективного життя в школі.

– *Порушення психічного розвитку*: нервово-психічна нестійкість; порушення потягів, зокрема втечі із дому та бродяжництво, прагнення до підпалів, порушення сексуальної орієнтації; акцентуації характеру, психопатії; неврози, неврастенії, тривожні стани і страхи (Вольнова Л. М. 2015).

Критичні ознаки важковихованості:

– систематичне недотримання дитиною (підлітком) норм поведінки, що заважає нормальному співіснуванню людей (виявляється у вчинках дитини, які порушують перебіг діяльності інших людей, заважають їм у побуті й відпочинку);

– систематичне недотримання дитиною дисциплінарних норм (виявляється у вчинках, які порушують виконання групою /колективом/ спільної діяльності);

– систематичне порушення дитиною емоційного мікроклімату в її безпосередньому соціальному оточенні (виявляється у вчинках, які призводять до емоційного дискомфорту людей, що її оточують) (Воспитание трудного ребенка 2001).

4.2. Відхилення у поведінці важковиховуваних поділяються на патологічні (хворобливі) та непатологічні.

Важковиховуваними в непатологічному плані є в цілому повноцінні діти з деякими відхиленнями у фізичному здоров'ї, дещо розладною чи ослабленою, внаслідок дії психотравмуючих факторів, нервовою системою. У їхній поведінці можуть проявлятися неадекватні реакції, надмірна несміливість чи розпущеність, пригніченість чи агресивність тощо. До *патологічних відхилень* належать: недорозвиток, ЗПР, дефіцитарний розвиток, деформований розвиток, дисгармонійний розвиток (Запобігання відхиленням 1992).

Виокремлюють 3 стадії відхилень у поведінці важковиховуваних:

– *Недоліки поведінки* – початкова стадія, характерна для молодших школярів, результат не сформованості досвіду поведінки чи постійних невдач у тій чи іншій діяльності. Якщо формування особистості не коригувати у відповідності до зростаючих суспільних вимог, то виникають суперечності між вимогами ззовні та реакцією людини на них. В цих умовах і проявляються недоліки поведінки: помилки в роботі, відчуженість, конфліктність у стосунках з людьми тощо.

– *Особистісні недоліки* – наслідок типових помилок у поведінці. Це прогалини у розумовому, моральному і вольовому розвитку. Вони легко усуваються при інтенсивному розвитку позитивних якостей. При неефективній виховній роботі вони можуть розвиватися в негативні властивості. Так, загальна пасивність переростає у лінь та нерішучість; на основі неорганізованості виникає недисциплінованість, відчужене ставлення може стати передумовою егоїзму, самозакоханості.

– *Негативні якості* формують неправильний спосіб поведінки, що суперечить суспільній нормі, ідеалу. Наприклад, такі особистісні недоліки, як невміння розуміти інших, небажання рахуватись з іншими, утриманські схильності, закріплюючись у поведінці, перетворюються в індивідуалізм (Кочетов А. И., Верцинская Н. Н. 1986).

4.3. Типологія важковиховуваних підлітків залежно від детермінант дезадаптованої поведінки (Максимова Н. Ю. та ін. 1996):

– *1-й тип – педагогічно-занедбані* – підлітки, у яких опірність педагогічним діям обумовлена недостатньою сформованістю особистісних структур, низьким рівнем розвитку моральних уявлень і соціально схвалюваних навичок поведінки. Батьки украй мало цікавляться справами, успіхами, переживаннями підлітка. Виховання за типом гіпопротекції (бездоглядність, нестача опіки і контролю), по суті, залишає дитину «наодинці» з життєвими труднощами. В цьому випадку психотропні речовини виступають для неї універсальним засобом для вирішення всіх її життєвих проблем.

Такі діти: недоглянуті, неохайні; причому, як з благополучних, так і неблагополучних сімей. У деяких дітей проявляється зманіженість, імпульсивність. Соціальна дезадаптація починається з не успіху в навчанні; як результат – негативні емоції, порушення стосунків з вчителями, перенесення негативного досвіду спілкування у сім'ї на однолітків. Вони усвідомлюють свої проблеми і готові до змін.

При діагностиці достатньо використати бесіду за карткою-схемою, отримана інформація буде правдивою. При використанні тестових завдань необхідна позитивна емоційна стимуляція.

– *2-й тип – підлітки з відхиленнями у психічній діяльності* – опірність педагогічним діям обумовлена особливостями в розвитку вищої нервової діяльності (акцентуація характеру, емоційна нестійкість, наслідки мінімальних мозкових дисфункцій (ММД) і т. д., що при збереженні інтелекту зумовлює труднощі в навчанні, спілкуванні. Реакція емансипації, групування та ін. можуть набувати патологічного характеру.

Діагностику слід проводити обережно, щоб не викликати реакцію декомпенсації характеру. Доцільне спостереження за емоційно-духовними проявами в ході бесіди, зовнішнім виглядом. Словесна інформація часто викривлена характеристиками оточуючих.

– 3-й тип – **помилково або ситуативно важковиховувані** – підлітки, у яких опірність педагогам і/чи батькам зумовлена невмілими виховними діями. У цих дітей яскраво проявляються всі ознаки підліткового віку: конфліктність, замкнутість, грубість, але викликані вони саме необережними вчинками дорослих.

Контакт з дитиною встановлюється швидко за умови активного слухання, уникнення оціночних суджень. Тоді дитина сама дає інформацію про себе.

– 4-й тип – **власне важковиховувані** – підлітки, у яких опірність педагогічним діям викликана функціональними новоутвореннями особистості. Виникає в результаті виховання за типом гіперпротекції¹, потурання², альтернуючого виховання³. Фахівцю слід нейтралізувати чи обминути заперечення дитиною своїх проблем. Такий підліток не бажає говорити на «суспільні» теми. Варто використати методи встановлення довірливих стосунків, метод експериментальної бесіди.

4.4. Профілактичні групи власне важковиховуваних підлітків:

– **«вразливі»** – підлітки з високим рівнем тривожності та з різними рівнями дезадаптації, які є основними чинниками девіантної поведінки підлітків цієї групи. Вказані ознаки зазвичай поєднуються із заниженою самооцінкою, низьким рівнем мотивації досягнень, ускладнюючи характер девіантних проявів.

Спільним для підлітків цієї групи є: надмірна особистісна тривожність; емоційна напруженість та швидка зміна настрою; ізолюваність у групі однолітків; похмурість; постійне очікування негативних оцінок; емоційна вразливість, нервозність; апатія, в'ялість, безініціативність.

Однак у них: непогано розвинені комунікативні здібності, девіантна поведінка простежується переважно в психотравмуючих ситуаціях, на що слід звертати особливу увагу при організації профілактичної роботи. Спрямованість переважно нестійка; домінує порушення культурних норм, рідше – соціальних; характерні недоліки поведінки – початкова стадія розвитку соціальних відхилень.

– **«конфліктні»** – важковиховувані підлітки з високим рівнем конфліктності, низьким рівнем комунікативних здібностей. Ці ознаки можуть супроводжуватися високою тривожністю, імпульсивністю, низьким рівнем мотивації досягнень та неадекватною самооцінкою, різними рівнями неадаптованості.

Загальна характеристика другої групи: підлітки мають труднощі у встановленні контактів з однолітками, не прагнуть до спілкування; вважають за краще проводити час наодинці; не відстоюють свою думку; важко переживають образи; хворобливо реагують на критику; часто шкодують про свої помилки,

¹Гіперпротекція – тобто підвищена опіка дитини, позбавлення її самостійності, надмірний контроль за поведінкою. В результаті дитина зростає безвольною, у всьому залежить від впливу навколишнього мікросередовища або від лідера, більш активного, ніж вона сама.

²Потурання – надмірне поблажливе ставлення до дитини, її примх.

³Альтернуюче виховання – нестійке емоційне ставлення з боку батьків, особливо матері. Похвала або докір залежать від настрою батьків.

однак не визнають цього; проявляють негативізм. Спрямованість носить переважно конфліктний характер. Домінує порушення соціальних норм у поведінці, а саме особистісні недоліки як наслідок типових помилок у поведінці.

– «*самовпевнені*» – підлітки, для яких характерна неадекватна, переважно завищена самооцінка та висока схильність до ризику. Вони можуть зумовлювати девіантну поведінку, поєднуючись з високою імпульсивністю та конфліктністю. Однак у таких підлітків проявляються різні рівні адаптованості, достатньо розвинена комунікабельність та мотивація досягнень.

Характерними ознаками їх поведінки є: комунікабельність, хоча й проблеми у взаєминах як з дорослими, так і однолітками; ревнивість; широке коло спілкування з метою пошуку друга; надмірна вимогливість до оточуючих поряд з безконтрольністю власних дій; схильність до образ; прагнення до лідерства; часто необдумані дії; некерованість поведінки.

Для підлітків цієї профілактичної групи характерна спрямованість на себе, порушення соціальних норм у поведінці та спрямованість різкого негативного характеру у поєднанні з порушенням правових норм, зокрема, делінквентною поведінкою (Вольнова Л. М. 2008).

4.5. Вивчення важковиховуваних учнів:

І об'єкт діагностики – *рівень спрямованості особистості:*

а) *Спрямованість нестійка:* дитина не думає про майбутнє, їй важливіші сьогоденні задоволення; часто обіцяє, але не прагне виконати обіцянок; невдачі швидко забуває у розвагах; піддається чужим впливам, настрій мінливий, добре те, що дає задоволення, погане – що заважає цьому; мотиви поведінки ситуативні.

б) *Спрямованість на себе:* яскраво проявляється егоїзм; думає про себе, потім про тих, хто корисний, з іншими не рахується; з будь-якої справи прагне знайти для себе вигоду, нагороду; мотиви поведінки обумовлюються уявленням про свої переваги.

в) *Спрямованість конфліктного характеру:* в духовній сфері йде боротьба між добрим і поганим, чергуються позитивні і негативні вчинки; критерії позитивного виділені, але не чітко, критерії негативного відсутні; мотиви поведінки впливають із настрою.

г) *Спрямованість різкого негативного характеру:* вихованець вважає себе особливим, прощає собі всі недоліки, але нетерпимий до інших; критерії позитивного виокремлює зі своєї завищеної оцінки, негативного – зі зневажання всіх оточуючих; з колективною думкою не рахується, але прагне змінити її у своїх інтересах.

ІІ об'єкт діагностики – *типи ставлення підлітка до людей, до себе, середовища:*

Конфліктно-ворожий. Властивий егоїстичним, ображеним, хворобливо самозакоханим, вороже настроєним до всіх суспільних справ. Такі діти

прагнуть внести конфлікт в колектив, спеціально зривають уроки, псують майно і речі товаришів. Не бажають вчитися, озлоблені і агресивні щодо вчителів і однолітків.

Загострено-суперечливий. Діють то морально, то аморально, залежно від обставин і настрою. Проявляють награну дружелюбність, хизуються дорослістю, палячи, п'ючи. Часто проявляють високу працелюбність у зв'язку з цікавими і суспільно-корисними справами. Піддаються загальному настрою.

Пристосовницький. Вихованець пристосовується до змін оточуючого світу. Сюди входять учні з невизначеною спрямованістю особистості, схильні до наслідування, схилення перед «сильними». Такі учні роблять вигляд, що слухаються, докладаючи мінімум зусиль, аби лиш зберегти звичний для них стиль життя. Не бажають боротись з недоліками, незадоволені змінами в житті.

Інертний. Характерний для учнів зі слабкою активністю, обмеженим загальним розвитком, бідним досвідом. При впливі обставин змінюється поведінка, а свідомість – ні.

III об'єкт діагностики – *рівень обтяженості:*

1 рівень характеризує *нестійких дітей*. Відхилення в поведінці випадкові при несприятливих обставинах, ситуативне негативне ставлення до вихователя. Спрямованість має характер тимчасового захоплення корисною справою; характерні прогалини в загальному розвитку, слабка самокритичність, яскраво проявляється якийсь один недолік.

2 рівень включає *егоцентричних дітей* з негативним ставленням до школи, виховних впливів, спрямованістю на себе, стійкою егоїстичністю, прогалини в розумовому і моральному розвитку; 2-3 серйозних недоліки, завищена самооцінка і вимогливість до інших.

3 рівень – *учні на межі правопорушень*, з ініціативним ставленням до виховання, норм моралі, однолітків, негативно спрямовані, виправдовують себе, серйозні прогалини в розумовому, моральному і вольовому розвитку; психіка хвороблива (самолюбиві, дивні в поведінці, мають нездорові потреби), розвивається самовтішання, причини своїх невдач бачать у злих намірах інших, вимогливість до себе відсутня.

IV об'єкт діагностики – *опірність педагогічним впливам:*

- контактність з класним колективом;
- стосунки з педагогами (доброзичливі, нейтральні, відчужені, ворожі);
- реакція на педагогічні вимоги (доброзичлива, вибіркова, нейтральна, ворожа);
- піддатливість педагогічним впливам (звичайна, суперечлива, опір);

На початковому рівні важковиховуваності відмічається безконтрольність дій, на середньому – вихід з поля педагогічного контролю; обтяжена важковиховуваність характеризується бездоглядністю.

VI об'єкт діагностики – *рівень соціально-цінного життєвого досвіду.*

- досвід спілкування з людьми (широкий, обмежений, вузький);
- характер спілкування (контакти різносторонні, на обмеженій особистій сфері, стійкий прояв негативних дій);
- досвід участі у різних видах діяльності (усесторонній, спеціалізований, обмежений, слабкий);
- досвід подолання труднощів (зібраність і цілеспрямованість при зіткненні з труднощами, вимогливість до себе при невдачах, безпорадність, відчай, паніка).

VII об'єкт діагностики – *загальний розвиток особистості*.

VIII об'єкт діагностики – *ставлення до своїх недоліків та рівень самоуправління поведінкою* (Зайцева З. Г. 1989).

4.6. Прийоми роботи з важковиховуваними неповнолітніми:

– *прийоми індивідуальної педагогічної дії*: прохання про допомогу, «оціни вчинок», обговорення статті, «оголення суперечностей», розповідь про себе та інших, «мій ідеал», «казка для вихованця», «рольова маска»;

– *прийоми пов'язані з організацією групової діяльності*: безперервна естафета думок, самостимулювання, імпровізація на вільну тему;

– *прийоми пов'язані з організаторською діяльністю вчителя, спрямованою на зміну ситуації навколо учня*: інструктаж, розподіл ролей, корекція позицій, самовідчуження вчителя, розподіл ініціативи, обмін ролями, «мізансцена» (Воспитание трудного ребенка 2001).

Більш детально зі *змістом роботи* з означеною категорією неповнолітніх можна ознайомитися за публікаціями: Л. М. Вольнова «Методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми»; Л. М. Вольнова «Зміст і напрями соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків»; Л. М. Вольнова «Психолого-педагогічні аспекти профілактичної роботи з типологічними групами важковиховуваних підлітків».

5. СУМІЖНІ ПОНЯТТЯ. Не можна ототожнювати поняття «важкий» і «важковиховуваний», «важконаучуваний», «недисциплінований» тощо.

«Важкий підліток» – поняття, котре використовується в соціальній педагогіці, психології, повсякденному житті для характеристики неповнолітнього, котрий особливо болісно переживає кризу перехідного віку (Вольнова Л. М. 2008). Такі підлітки характеризуються внутрішніми конфліктами, акцентуаціями характеру, нестійкістю емоційно-вольової сфери. Як засвідчує педагогічна практика, переважну більшість учнів вчителі вважають важкими, однак це не значить, що всі вони завжди є важковиховуваними.

Недисципліновані учні – це, *по-перше*, всі ті школярі, які систематично порушують правила для учнів, не підкоряються вимогам дорослих, грубі з

ними, заважають заняттям у класі, зривають різні заходи, що проводяться в школі, б'ються, не підкоряються внутрішньому розпорядку, кривдять менших, а іноді скоюють цілу низку більш серйозних провин; *по-друге*, це також і ті, хто, хоча і поводить відповідно до цих правил, але виконує їх з примусу, із страху, через честолюбство, а не тому, що хоче і вважає потрібним так себе поводити і добровільно підкорятися вимогам.

За причиною недисциплінованості виокремлюють дві групи учнів:

– ті учні, причиною недисциплінованої поведінки яких є неправильно розвинуті мотиви поведінки, відносини або наявність сильних емоційних переживань, афектів, що неправильно сформувалися, тобто до цієї групи увійшли такі учні, недисциплінованість яких пов'язана з мотиваційно-афективною стороною їх особистості. Вони справляють враження школярів, що не хочуть поводитися добре, свідомо порушуючи дисципліну, хоча насправді вони просто не можуть добре поводитися;

– ті учні, недисциплінованість яких викликана відсутністю у них умінь поводитися згідно із правилами поведінки, незнанням цих правил, невмінням організувати себе, оволодіти своєю поведінкою (Локалова Н. П. 2009).

Важконаучуваність – це певний ступінь низької научуваності. Вона може супроводжуватися девіантною поведінкою, особливо через відсутність об'єктивного підходу до неповнолітніх. Для неї характерні:

- не сформованість основних навчальних умінь;
- дисгармонія навчальних мотивів;
- низька навчально-пізнавальна активність;
- неуспішність навчання;
- шкільна тривожність (Степанов В. Г. 2001).

Неуспішність трактується як невідповідність підготовки учнів обов'язковим вимогам школи щодо засвоєння знань, розвитку умінь і навичок, формування досвіду творчої діяльності та вихованості пізнавальних відносин. Під *неуспішністю* розуміється ситуація, в якій поведінка та результати навчання не відповідають виховним і дидактичним вимогам школи. Вона *виражається* в тому, що учень має слабкі навички читання, лічби, слабо володіє інтелектуальними уміннями аналізу, узагальнення, а систематична неуспішність веде до педагогічної занедбаності (Дети группы риска 2008).

Ознаки неуспішності: учень не володіє мінімально необхідними операціями творчої діяльності – комбінування та використовування в новій ситуації наявних знань, умінь і навичок; не прагне одержувати нові знання теоретичного характеру; уникає труднощів творчої діяльності, пасивний при зіткненні з ними; не прагне оцінки своїх досягнень; не прагне розширювати свої знання, удосконалювати уміння та навички; не засвоїв систему істотних понять.

Відставання – це невиконання вимог (або однієї з них), яке має місце на одному з проміжних етапів усередині того відрізка навчального процесу, який служить тимчасовими рамками для визначення успішності. Слово

«відставання» позначає і процес накопичення невиконаних вимог, і кожний окремий випадок такого невиконання, тобто один із моментів цього процесу.

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Законспекуйте уривок із книги. Дайте відповіді на запропоновані запитання.
 - Александрова Т.А. Дочки-матери. – М.: Знание, 1986. – 80 с. – (Нар. ун-т. Пед. ф-т; № 2).
 - Белкин А.С. Знаете ли вы своего ребенка. – М.: Знание, 1986. – 80 с. – (Нар. ун-т. Пед. ф-т, №6).
- Намітьте план психолого-педагогічного супроводу в кожному конкретному випадку.
5. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють виявити прояви та встановити основні детермінанти важковихованості (дод. А.3.2).
6. Проведіть обстеження молодшого школяра (або підлітка) за однією з методик, охарактеризуйте його стан.
7. Опрацюйте проблемні ситуації для психолого-педагогічного аналізу, з'ясуйте основні детермінанти поведінки неповнолітніх. Запропонуйте шляхи та напрями психолого-педагогічної допомоги неповнолітньому.

Література для поглибленого вивчення питання:

- Вольнова Л. М. Методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми / Л. М. Вольнова. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2008. – 43 с.
- Вольнова Л. М. Зміст і напрями соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків [Електронний ресурс] / Л. М. Вольнова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2012. – № 3-4. – С. 60-70. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/4953>
- Вольнова Л. М. Психолого-педагогічні аспекти профілактичної роботи з типологічними групами важковиховуваних підлітків / Л. М. Вольнова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка: зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – Вип. 20. – С.125-134.
- Гергелюк А. В. Вдосконалення форм і методів роботи з батьками важковиховуваних учнів через діяльність Центру педагогічної підтримки для батьків: навч.-метод. посібник [Електронний ресурс] / А. В. Гергелюк. – Березне: Березнівська ЗОШ I-III ступенів № 2, 2013 – 43 с. – Режим доступу: <http://berezne.lib.rv.ua/berezne/files/soc1.pdf>
- Гніда Т. Б. Проблема класифікації важковиховуваних учнів [Електронний ресурс] / Т. Б. Гніда // Педагогіка та психологія: зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 40. – С. 98-105. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpkhnpu_ped_2011_40\(1\)_18.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpkhnpu_ped_2011_40(1)_18.pdf)
- Зайцева З. Г. Школа та важковиховувані підлітки / З. Г. Зайцева – К.: Рад. шк., 1989. – 78 с.
- Зюбин Л. М. Учебно-воспитательная работа с трудными учащимися: метод. пособие для проф.-техн. учеб. заведений / Л. М. Зюбин. – М.: Высш. шк., 1981. – 191 с.
- Козубовська Ірина Василівна. Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей в процесі професійного педагогічного спілкування / І. В. Козубовська, Г. В. Товканець. – Ужгород: Патент, 1998. – 195 с.
- Кочетов А. И. Работа с трудными детьми / А. И. Кочетов, Н. Н. Верцинская. – М.: Просвещение, 1986. – 160 с.

Максимова Н. Ю. Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами : метод. реком. / Н. Ю. Максимова – К. : ІЗМН, 1997. – 136 с.

Овчарова Р. В. Практическая психология образования : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Р. В. Овчарова. – 4-е изд., стер. – М. : Изд. центр «Академия», 2008. – 448 с. (Психологическая помощь детям в случаях социально-педагогической запущенности. – С. 285-317).

Поварницына В. А. Воспитательная работа школы с трудными учащимися-подростками : учеб. пособ. / В. А. Поварницына. – Челябинск : ЧГП, 1984. – 88 с.

Попов М. А. Проблема важких дітей в історії педагогічної думки післяреволюційного періоду (20 – 40-ті рр. ХХ ст.) [Електронний ресурс] / М. А. Попов // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2006. – № 11. – С. 80-86. – Режим доступу : <http://www.Nbu.gov.ua/articles/2006/06pmadap.zip>

Таценко О. В. Особливості роботи з важковиховуваними дітьми в загальноосвітньому навчальному закладі [Електронний ресурс] / О. В. Таценко, С. О. Кубіцький // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Педагогіка, психологія, філософія. – 2014. – Вип. 199(1). – С. 359-365. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/nvnau_ped_2014_199\(1\)_58.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/nvnau_ped_2014_199(1)_58.pdf).

Методики вивчення проявів важковиховуваності:

- Діагностична карта міри вихованості важковиховуваного, Л. М. Линник.
- Діагностична карта характерологічних особливостей важковиховуваного, Л. М. Линник.
- Діагностична карта характеру девіантних проявів важковиховуваного, Л. М. Линник.
- Діагностичний лист для виявлення ознак педагогічної занедбаності особистості, Ю.В.Василькова (дод. А.3.2).
- Метод комплексної експрес-діагностики соціально-педагогічної занедбаності дітей / МЕДОС, Р. В. Овчарова (дод. А.3.2).
- Методика виявлення важковиховуваності учня, В.М. Оржеховська.
- Орієнтовна мінімальна діагностична програма вивчення прояву етичного діяльно-вольового характеру підлітків, М. І. Шилова (дод. А.3.2).
- Програма аналізу вихованості підлітків, М. І. Шилова (дод. А.3.2).

Тема 1.3.3. Сім'я як соціально-педагогічний чинник девіантної поведінки

Основна рекомендована література:

4, с.140-158; 5, с. 167-189; 6, с.51-61; 7, с.20-25; 8, с.24-42; 11, с. 135-147; 12, с.7-14; 13, с. 196-203; 14, с.54-55; 17, с. 70-73, 126-145; 20, с. 88-95; 23, с.296-304; 26, с.149-161; 35, с.10-17; 36, с. 132-137; 37, с. 117-138; 38, с. 79-107; 40; 43, с. 389-402; 44; 46, с. 27-36; 47, с. 7-15; 50, с. 268-296.

1. СІМ'Я – динамічна мала група людей, котрі разом проживають, пов'язані родинними відносинами (шлюб, кровної спорідненості,

усиновлення, опіки), спільністю формування та задоволення соціально-економічних та інших потреб, взаємною моральною відповідальністю.

Чинники соціального ризику, що негативно позначаються на функціях сім'ї:

а) соціально-економічні чинники: низький матеріальний рівень життя сім'ї, нерегулярні доходи, погані житлові умови;

б) медико-санітарні чинники: екологічно несприятливі умови, хронічні захворювання батьків і обтяжена спадковість, шкідливі умови роботи батьків і особливо матері, антисанітарія і зневага санітарно-гігієнічними нормами, неправильна репродуктивна поведінка сім'ї і особливо матері;

в) соціально-демографічні чинники: неповна або багатодітна сім'я, сім'ї з неповнолітніми батьками або похилого віку, сім'ї з повторним шлюбом і зведеними дітьми;

г) кримінальні чинники: алкоголізм, наркоманія, аморальний і паразитичний спосіб життя батьків, сімейні бешкети, прояв жорстокості і садизму, наявність судимих членів сім'ї, котрі є носіями норм і традицій субкультури злочинного світу;

д) психолого-педагогічні чинники: сім'ї з деструктивними емоційно-конфліктними відносинами подружжя, батьків і дітей, педагогічною неспроможністю батьків і їх низьким загальноосвітнім рівнем, деформованими ціннісними орієнтаціями;

е) соціально-психологічні чинники:

– *особистісні чинники* – розширення сфери батьківських почуттів, перевага в підлітку дитячих якостей, виховна невпевненість батьків, фобія втрати дитини, нерозвиненість батьківських почуттів, проєкція на дитину власних небажаних якостей, перенесення конфлікту між подружжям в сферу виховання, зсув в установах батька щодо дитини залежно від статі дитини;

– *порушені внутрішньосімейні відносини* – недолік тепла у взаємостосунках батьків і дітей; дисгармонія між дорослими в сім'ї; вороже ставлення до дитини; тілесні покарання; сексуальні зловживання (інцест);

– *гострі, обтяжуючі життєві події* – втрата любові; стрес унаслідок приміщення в чужу сім'ю; стрес унаслідок появи нового члена сім'ї (Беличева С. А. 2012; Перешеина Н. В., Заостровцева М. Н. 2006; Психологическая работа 2009; Пятунин В. О. 2006).

2. БЛАГОПОЛУЧНА СІМ'Я – це сім'я з високим рівнем внутрішньої сімейної моральності, духовності, координації та кооперації, взаємної підтримки та взаємодопомоги, з раціональними способами вирішення сімейних проблем.

Її благополуччя забезпечується гуманністю у взаєминах, вмінням любити і поважати одне одного. У ній існує висока координованість дій при вирішенні внутрішньосімейних проблем, взаємоповага і взаєморозуміння формують

позитивну моральну атмосферу. Дитина відчуває себе рівноправною в сімейному колективі: її люблять, але не розпещують, залучають до сімейної праці, водночас враховують її особисті інтереси та потреби. Матеріальна забезпеченість та освітній рівень батьків сприяють зміцненню дружби між батьками та дітьми, їх бажанню проводити разом вільний час, у довірливому спілкуванні вирішувати всі питання сімейного життя.

Серед благополучних сімей є також *сім'ї зони ризику*:

- *опікунські сім'ї* з благополучним стилем виховання;
- *сім'ї з батьками-інвалідами або дітьми-інвалідами*, які не відчувають соціальних, психологічних, економічних проблем;
- *неповні*, але благополучні в соціально-економічному і психолого-педагогічному аспектах сім'ї;
- *багатодітні сім'ї*, самодостатні за економічними, психологічними, педагогічними підставами, з позитивним фоном виховання;
- *малозабезпечені сім'ї*, які мають постійну соціальну та матеріальну підтримку зі сторони держави, відчувають психологічний комфорт, моральну й економічну рівновагу;
- *сім'ї біженців*, що отримали статус, житло, постійний дохід, можливість гармонійного виховання дітей;
- *сім'ї, що мають в своєму складі інвалідів і учасників бойових дій*, однак які не заподіюють психоемоційних травм дітям, а також оточені увагою і турботою держави щодо потреб, пов'язаних з інвалідністю;
- *сім'ї педагогічно неосвічені*, але орієнтовані на співпрацю з школою, позитивну виховну діяльність, що транслюють любов до своїх дітей і піклуються про них (Дети группы риска 2008).

3. НЕБЛАГОПОЛУЧНА СІМ'Я – сім'я, яка через об'єктивні або суб'єктивні причини втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній виникають несприятливі умови для виховання дитини.

Неблагополучні сім'ї зони ризику:

а) *Сім'я зони соціально-економічного ризику* – це сім'я, в якій:

- батьки або законні представники неповнолітніх не виконують своїх обов'язків щодо їх виховання, навчання та (або) утримання і (або) негативно впливають на їх поведінку або жорстоко поводяться з ними;
- мають місце матеріальні труднощі;
- окремі члени мають алкогольну залежність, ведуть аморальний спосіб життя тощо.

б) *Сім'ї медико-соціального ризику* – це сім'ї, які не прищеплюють дітям навичок гігієни, не слідкують за здоров'ям дітей, їх фізіологічним, пізнавальним, психічним розвитком, тут присутній фон підвищеної конфліктності між членами сім'ї.

в) Сім'ї соціально-демографічного ризику – це сім'ї з неповнолітніми батьками, неблагополучним шлюбом і зведеними дітьми.

г) Сім'ї групи морально-етичного ризику з кримінальними характеристиками – це сім'ї з так званим прямим десоціалізуючим впливом, де відкрито демонструються зразки асоціальної поведінки та антигромадські орієнтації, переконання батьків. До них можна віднести:

– *Кримінально-аморальні сім'ї*, в яких переважають кримінальні чинники ризику. Життя дітей у таких сім'ях через жорстоке ставлення, п'яні бешкети, сексуальну розбещеність батьків, відсутність елементарної турботи про освіту дітей часто знаходиться під загрозою. Це так звані соціальні сироти (сироти при живих батьках), виховання яких повинне бути покладено на державно-суспільне піклування. В протилежному випадку дитину чекає раннє бродяжництво, втечі з дому, повна соціальна незахищеність як від жорстокого ставлення в сім'ї, так і від криміналізуючого впливу злочинних утворень.

Соціальну роботу з ними доцільно, насамперед, доручити співробітникам інспекцій і служб у справах дітей з метою організації ефективного соціального патронажу і соціально-правового захисту дітей.

– *Аморально-асоціальні сім'ї* характеризуються антигромадськими установками і орієнтаціями. До них частіше всього відносять сім'ї з відвертими користолюбними орієнтаціями, що живуть за принципом «мета виправдовує засоби», в яких відсутні моральні норми і обмеження.

д) Сім'ї групи соціально-психологічного ризику з деструктивними емоційно-конфліктними відносинами – це сім'ї з непрямим десоціалізуючим впливом, які ведуть здоровий спосіб життя, позитивно соціально орієнтовані, але, у зв'язку з різними соціально-психологічними і психолого-педагогічними утрудненнями внутрішньосімейного характеру втратили свій вплив на дітей, не здатні виконувати соціалізуючі функції передачі досвіду та виховання дітей. Сюди належать:

– *Конфліктна сім'я*, в якій з різних психологічних причин особисті взаєностосунки подружжя будуються не за принципом взаємоповаги і взаєморозуміння, а за принципом конфлікту, відчуження. Конфліктні сім'ї можуть бути як *гласливими, скандальними*, де підвищені тони, роздратованість стають нормою взаєностосунків подружжя, так і *«тихими»*, де відносини подружжя характеризують повне відчуження.

Соціальний працівник, практичний психолог, по суті справи, повинні виконувати психотерапевтичні функції. Тобто в бесіді з батьками необхідно, уважно вислухавши обидві сторони, спробувати, по можливості, погасити незадоволення подружжя один одним, показати причини, що приводять до загострення відносин, консолідувати взаєностосунки подружжя.

– *Педагогічно неспроможні сім'ї*.

е) Комплексна група ризику, яка об'єднує декілька типів ризику (Беличева С. А. 2012; Целуйко В. М. 2006).

4. ПЕДАГОГІЧНО НЕСПРОМОЖНІ СІМ'Ї – найбільш поширені серед сімей підлітків, що перебувають на обліку служб та інспекцій у справах дітей. В них за відносно сприятливих умов (здорова сімейна атмосфера, батьки ведуть правильний спосіб життя і проявляють турботу про дітей) неправильно формуються взаємостосунки з дітьми, мають місце серйозні педагогічні прорахунки, що приводять до різних асоціальних проявів у свідомості і поведінці дітей. Вони *потребують* психолого-педагогічної корекції стилю сімейного виховання і характеру взаємостосунків батьків з дітьми.

Розрізняють такі *типи* педагогічно неспроможних сімей:

– *власне педагогічно неспроможні сім'ї* характеризуються тим, що батьки проявляють певну активність у вихованні дітей, але роблять це невміло; їхні виховні дії на підлітків непослідовні та необґрунтовані;

– *педагогічно пасивні сім'ї*, де батьки не проявляють необхідної соціальної активності; через суб'єктивні причини (відсутність єдиної точки зору на проблеми сім'ї, розлад між батьками, часті сварки і конфлікти) або причини об'єктивного характеру (тривала хвороба, часта відсутність, велика зайнятість) не можуть належним чином забезпечити правильне виховання;

– *антипедагогічні сім'ї* своєю поведінкою, ставленням до суспільних норм формують негативні погляди і схильності у дітей (Гонеев А. Д. и др. 2004).

Стили виховання у педагогічно неспроможних сім'ях:

– Потураюче-поблажливий стиль, коли батьки не надають значення провині дітей, не бачать в ній нічого страшного, вважають, що «всі діти такі», або міркують так: «Ми самі такими ж були». Такі батьки досить агресивно налаштовані до всіх, хто вказує на неправильну поведінку їх дітей. *Діти* з таких сімей страждають особливо важкими дефектами моральної свідомості, вони брехливі та жорстокі, досить важко піддаються перевихованню.

– Демонстративний стиль, коли батьки, частіше мати, не соромлячись, всім і кожному скаржаться на свою дитину, розказують про її провини, явно перебільшуючи ступінь їх небезпеки, вголос заявляють, що дитина росте «бандитом» тощо. Це приводить до втрати у *дитини* соромливості, почуття розкаяння за свої вчинки, знімає внутрішній контроль за своєю поведінкою, відбувається озлоблення щодо дорослих, батьків.

– Педантично-підозрілий стиль, при якому батьки не вірять, не довіряють своїм дітям, піддають їх образливому тотальному контролю, намагаються повністю ізолювати від однолітків, друзів, прагнуть абсолютно контролювати вільний час дитини, коло її інтересів, занять, спілкування.

– Жорстко-авторитарний стиль властивий батькам, що зловживають фізичними покараннями. *Діти* звичайно в подібних випадках ростуть агресивними, жорстокими, прагнуть кривдити слабких, молодших, беззахисних.

– Перестерігаючий стиль. В протилежність жорстко-авторитарному стилю в цьому випадку батьки проявляють щодо своїх дітей повну безпорадність, вважають за краще перестерігати, нескінченно вмовляти, пояснювати, не застосовувати ніяких вольових дій і покарань. *Діти* в таких сім'ях, як кажуть, «сідають на голову».

– Відчужено-байдужий стиль виникає, як правило, в сім'ях, де батьки, зокрема мати, поглинена влаштуванням свого особистого життя. *Діти* надані самим собі, відчують себе зайвими, прагнуть менше бути вдома, з боєм сприймають байдужо-відчужене ставлення матері.

– Виховання за типом «кумир сім'ї» часто виникає щодо «пізніх» дітей, коли довгождана дитина нарешті народжується у немолодих батьків або самотньої жінки. В таких випадках на *дитину* готові молитися, всі її прохання і примхи виконуються, формується крайній егоцентризм, егоїзм, першими жертвами якого стають самі ж батьки.

– Непослідовний стиль, коли у батьків, особливо у матері, не вистачає витримки, самовладання для здійснення послідовної виховної тактики в сім'ї. Виникають різкі емоційні перепади у відносинах з дітьми – від покарання, сліз, лайки до зворушливо-пестливих проявів, що приводить до втрати батьківського впливу на дітей. *Підліток* стає некерованим, непередбачуваним, нехтує думкою старших, батьків (Белічева С. А. 2012).

5. Класифікація відхилень у поведінці дітей у сім'ї.

а) Непослух – поширена в дошкільному і молодшому шкільному віці форма опору вимогам, проханням, порадам батьків, моральним нормам суспільної поведінки. Може набувати форм:

– *Витівка* – короткий, епізодичний уривок поведінки дитини, де проявляється її активність, винахідливість. Особливістю витівки є її позитивний тон.

– *Пустощі* теж є епізод у поведінці дитини, де проявляються ініціатива, вигадка, активність. Але пустуни вже порушують встановлені норми, спеціально здійснюють вчинки, які несуть шкоду одноліткам, старшим. Мета пустощів – помститися, допекти чи отримати вигоду для себе.

– *Проступок* – це вже соціально небезпечна дія. Вони повторювані та завчасно продумані. Якщо дитина повторює дії часто, можна говорити про утворення в неї негативних рис характеру. Часто проступки пояснюються віковими особливостями, невмінням дитини придушувати свої сьогохвилинні бажання і свідомо керувати поведінкою.

б) Дитячий негативізм проявляється як немотивований і нерозумний спротив дитини впливу на неї оточуючих людей. Є два різновиди негативізму:

– *пасивний*, коли дитина виражає небажання виконувати прохання чи вимогу старших;

– *активний*, коли вона чинить протилежно до вимог.

в) Впертість – це негативна особливість поведінки дитини, що виражається в необґрунтованому і нераціональному спротиві проханням, порадам, вимогам, вказівкам батьків. Це вид наполегливого непослуху, для якого немає видимих, чітких мотивів. Впертість проявляється також у бажанні продовжувати почату дію навіть у тих випадках, коли стає очевидно, що вона безглузда і не приносить користі.

г) Капризи виражаються в недоречних діях і вчинках, в необґрунтованій протидії і спротиві вказівкам та вимогам дорослих. Зовні капризи проявляються в незадоволенні, дратівливості, плачі, руховому перезбудженні.

д) Свавілья виникає як результат розвитку самостійності та волі в поведінці дитини, її прагненні самоствердитись і невмінні вибрати для цього адекватні засоби.

е) Брутальність, зухвалість, зневажливе ставлення до старших виникає як результат неправильної реалізації дитиною, підлітком прагнення до дорослості, оманливого сорому проявити ласку, слухняність. Часто причинами брутальності є слабовільність, невміння дитини володіти собою.

є) Недисциплінованість особливо характерна для хлопчиків. Вона може бути двох видів: злісного і не злісного. До не злісних порушень дисципліни ведуть витівки, пустощі. Більш небезпечними є злісні порушення дисципліни, які є не ситуативними, а стереотипними.

ж) Правопорушення. В умовах педагогічної занедбаності підлітки здатні здійснити правопорушення (хуліганство) і злочини (крадіжки, лихварство, бандитизм), особливо у складі групи. Беручи участь у групових правопорушеннях, вони стають нахабні, іноді жорстокі (Подласий І. П. 2001).

6. Соціально-педагогічна допомога сім'ї.

Сімейна оздоровча реабілітація – розроблений в школі комплекс реабілітаційних заходів, розрахований на активну участь у них батьків. Вона носить не тільки інформаційний, просвітницький характер, але й має на увазі оздоровлення всіх членів сім'ї і включає психологічні та медичні заходи.

Супровід сім'ї – надання фахівцями системи освіти ефективної допомоги дітям та сім'ї, що знаходиться в зоні соціально-економічного і психолого-педагогічного ризику.

Соціально-педагогічний супровід сім'ї, що знаходиться в зоні ризику – це процес сумісного з членами сім'ї визначення мети і можливостей виховання й освіти дитини, реалізації комплексної програми розвитку, що передбачає вирішення проблем, які заважають нормальному розвитку дитини і її позитивній соціалізації.

Метою соціально-педагогічного супроводу сімей, що знаходяться в зоні соціально-економічного та психолого-педагогічного ризику, є надання ефективної допомоги дітям, що опинилися у важкій життєвій ситуації, їх адаптація в суспільстві через відповідні форми роботи: діагностику,

профілактику, консультування та корекцію негативного впливу внутрішнього сімейного середовища на розвиток дитини.

Досягненню поставленої мети сприяє вирішення таких *завдань*:

– Впровадження комплексу заходів щодо супроводу сімей, які знаходяться в зоні соціально-економічного та психолого-педагогічного ризику.

– Забезпечення цілеспрямованого педагогічного впливу та створення умов для відкритого довірчого спілкування, сприйняття інформації, творчої атмосфери в просвітницькій і профілактичній роботі з сім'ями зони ризику.

– Надання адресної допомоги, правової і соціально-психологічної підтримки силами служб школи, а також за допомогою взаємодії з фахівцями різних соціальних служб і установ населеного пункту, покликаних сприяти сім'ям, що опинилися у важкій ситуації.

– Впровадження комплексу просвітницьких заходів для сімей зони ризику з питань правової освіти, внутрішньосімейних відносин, охорони життя і здоров'я дітей і батьків.

– Впровадження комплексу профілактичних заходів для сімей зони соціально-економічного і психолого-педагогічного ризику, спрямованих на профілактику насильства в сім'ї, бездоглядності дітей, проти їх залучення до ранньої алкоголізації і прищеплення антигромадської моделі поведінки.

– Залучення сімей учнів до організації і проведення соціально значущих заходів, акцій; включення батьків із сімей зони ризику в навчально-виховну роботу з дитиною.

– Розпізнавання, діагностика і надання допомоги у вирішенні внутрішньосімейних конфліктів, що торкаються інтересів дитини.

– Координація взаємодії фахівців школи з сім'ями учнів (Дети группы риска 2008).

Етапи методичної роботи фахівця з сім'єю важковихованого учня:

– *1 етап (діагностичний)*: вивчається характер взаємовідносин між членами сім'ї, причини конфліктних стосунків, що дозволяє намітити шляхи налагодження контактів між батьками і дітьми, визначити і використати виховні можливості батьків;

– *2 етап*: фахівець втручається в життя сім'ї з метою перебудови взаємовідносин між батьками і дітьми, зміни негативної позиції батьків відносно дітей чи навпаки. Для цього використовують різноманітні виховні впливи (бесіди, поради, роз'яснення);

– *3 етап*: здійснюється перебудова взаємовідносин між батьками і дітьми;

– *4 етап* – внаслідок проведеної роботи розвиваються позитивні стосунки між батьками і дітьми;

– 5 етап: батьки вже самостійно управляють внутрішньосімейними стосунками, які набувають сталого позитивного характеру. Батьки спільно з дітьми намічають план подальшого життя своєї сім'ї, відводячи в ньому певне місце самим дітям. Фахівці в даному разі розкривають батькам результативність перебудови їх внутрішньосімейного життя, намічають плани подальшої виховної роботи (Фіцула М. М. 2002).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Законспекуйте уривок із книги. Дайте відповіді на запропоновані запитання.
 - Демина Л. В. Бегуны / Л. В. Демина. – М.: Знание, 1988. – 60. (Нар. ун-т. Пед. фак.: № 5).
 - Червакова И. М. Трудные судьбы / И. М. Червакова. – М.: Знание, 1988. – 122 с. – (Нар. ун-т. Пед. фак.: № 4). – С.8-12, 111-112.
 - Шмелев А.Г. Острые углы семейного круга. – М. : Знание, 1986. – 96 с. – (Нар. ун-т. Пед. ф-т, №6). – Режим доступа : <http://ozevs.ru/shmelev-ostrie-ugli.html>
- Намітьте план психолого-педагогічного супроводу.
5. Опрацюйте та проаналізуйте методик, що дозволяють виявити особливості сімейної атмосфери та встановити основні детермінанти негативного впливу сім'ї (дод. А.3.3).
6. Проведіть обстеження молодшого школяра (або підлітка) за однією з методик, охарактеризуйте його стан.
7. Опрацюйте проблемні ситуації для психолого-педагогічного аналізу, з'ясуйте основні детермінанти поведінки неповнолітніх. Запропонуйте шляхи та напрями психолого-педагогічної допомоги неповнолітньому.
8. Обґрунтуйте зміст та напрями роботи консультативного пункту для батьків.
9. Продумайте тематику занять просвітницького лекторію для батьків «Актуальні проблеми підлітків і шляхи їх розв'язання». Розробіть план-конспект одного із занять.

Література для поглибленого вивчення питання:

Вольнова Л. М. Батьківська сім'я як соціально-педагогічний чинник делінквентної поведінки неповнолітніх / Л. М. Вольнова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка : зб. наук. праць. – Вип.10. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 207-217.

Ганишина И. С. Неблагополучная семья и девиантное поведение несовершеннолетних : учеб. пособие / И. С. Ганишина, Л. И. Ушатиков. – М. : МПСИ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2006. – 288 с. – (Серия «Библиотека педагога-практика»).

Докторович М. О. Соціально-педагогічна робота з дітьми з неповних сімей : навч.-метод. посіб. / М. О. Докторович. – К. : Ленвіт, 2010. – 152 с.

Дуброва С. М. Взаємодія школи з сім'єю : методичні рекомендації для класних керівників : 5-9 класи [Електронний ресурс] / С. М. Дуброва, І. С. Ігнатова. – Навчальна книга – Богдан, 2014. – 160 с. – Режим доступу : http://www.bohdan-books.com/userfiles/file/books/lib_file_1227167139.pdf

Калмикова Л. В. Вплив різних типів неблагополучних сімей на поведінку і розвиток підлітків [Електронний ресурс] / Л. В. Калмикова // Зб. наук. праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2010. – № 2. – С. 94-98. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Znpkhist_2010_2_24.pdf

Капська А. Й. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями : посібник / А. Й. Капська, Н. С. Олексюк, С. М. Калаур, З. З. Фалинська. – Тернопіль : Астон, 2010. – 304 с.

Лидерс А. Г. Психологическое обследование семьи : учеб. пособие-практикум для студ. фак. психологии высш. учеб. заведений / А. Г. Лидерс. – 2-е изд., стер. – М. : Изд. центр «Академия», 2007. – 432 с.

Макушина О. П. Методы психодиагностической и психотерапевтической работы с семьей : учебное пособие для вузов [Электронный ресурс] / О. П. Макушина, В. А. Тенькова. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2008. – 78 с. – Режим доступа : <http://window.edu.ru/resource/493/65493/files/m08-128.pdf>

Радчук Г. К. Сімейне виховання (освітній тренінг для батьків) : навч.-метод. посібник / Г. К. Радчук, О. В. Тиунова. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 120 с.

Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навч. посібник / І. М. Трубавіна. – К. : ДЦССМ, 2003. – 132 с.

Целуйко В. М. Психология неблагополучной семьи : книга для педагогов и родителей / В. М. Целуйко. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2006. – 271 с.

Школа для батьків / В. Бондаровська, К. Бабенко, О. Возіянова та [ін.]. – К. : Батискаф ; Аванпост-Прим, 2003. – 320 с.

Шпевак З. Як говорити, щоб діти нас слухали. Як слухати, щоб діти з нами говорили : робочі матеріали семінару / З. Шпевак. – К. : ХДФ. – 23 с.

Методики вивчення впливу сім'ї на виникнення девіацій:

- Дитячий тест «Емоційні відносини в родині», Є. Бене, Є. Антоні. Шкали: почуття, які дитина переживає щодо членів своєї сім'ї, те, як дитина сприймає їх ставлення до себе; типи психологічних захистів, використовувані дитиною.

- Метод експрес-діагностики сімейної атмосфери, сімейного виховання і ставлення батьків до дітей, Р. В. Овчарова.

- Методика «Батьківський твір», А. Г. Лідерс.

- Методика «Дерево, люди, життя», П. Вілсон (дод. А.3.3)

- Методика «Дитячо-батьківські відносини підлітків» (ДРОП), О. А. Карабанова, П. В. Трояновська. Шкали: прийняття, емпатія, емоційна дистанція, співпраця, прийняття рішень, конфліктність, заохочення автономності, вимогливість, моніторинг, контроль, авторитарність, надання заохочень, реалізація покарань, непослідовність батька, невпевненість батьків, задоволення потреб дитини, неадекватність образу дитини, ворожість щодо чоловіка, доброзичливість до чоловіка, задоволеність відносинами, ціннісні орієнтації.

- Методика «Діагностика змісту спілкування дітей з близькими дорослими», Т.Ю.Андрущенко, Г. М. Шашлова.

- Методика «Міжособистісні відносини дитини» Рене Жилія. Шкали: ставлення до матері, ставлення до батька, ставлення до батьків, ставлення до братів і сестер, ставлення до близьких родичів, ставлення до вчителя, допитливість, товарицькість, прагнення до лідерства, агресивність, реакція на фрустрацію, прагнення до усамітнення.

- Методика «Образи батьківської любові».

- Методика «Сім'я тварин».

- Методика «Спілкування в сім'ї», Ю.Є.Альошина, Л.Я.Гозман, Є.М.Дубовська. Шкали: довірчість спілкування, взаєморозуміння між подружжям, схожість у поглядах подружжя, загальні символи сім'ї, легкість спілкування між подружжям, психотерапевтичне спілкування.

- Методика «Спільне складання куба Лінка батьком і підлітком».

- Методика PARI, Е.С.Шефер, Р.К.Белл, в адаптації Т.В.Нещерет. Шкали: ставлення батьків до сімейної ролі, ставлення батьків до дитини – оптимальний емоційний контакт, зайва емоційна дистанція, зайва концентрація на дитині.

- Методика аналізу сімейного виховання (АСВ), Е. Г. Ейдеміллер, В.В. Юстіцкіс.

- Методика визначення особливостей розподілу ролей у сім'ї, Ю.Є.Альошина, Л.Я.Гозман.

- Методика вимірювання батьківських установок і реакцій (РАКУ), Т.Архіреєва. Шкали: надання дитині можливості висловитися, убезпечення дитини від труднощів, обмеження матері роллю господині будинку, придушення волі дитини, «жертвність» батьків, страх заподіяти шкоду дитині, подружні конфлікти, строгість батьків, драгівливість батьків, залежність дитини від матері, заохочення залежності дитини від батьків, придушення агресивності дитини, «мучеництво» батьків, рівність батьків і дитини, заохочення активності дитини, уникнення спілкування з дитиною, неухважність чоловіка до дружини, придушення сексуальності дитини, влада матері, нав'язливість батьків, товариські відносини між батьками і дітьми, прискорення розвитку дитини, необхідність сторонньої допомоги у вихованні дитини.

- Методика виявлення ставлення юнаків і дівчат до життя у своїй родині, Т.Шрайбер. Шкали: коефіцієнт ставлення до життя у своїй родині.

- Методика ідентифікації дітей з батьками (опитувальник А.І.Зарова).

- Методика Р.Г.Овчарової «Уявлення про ідеального батька».

- Опитувальник «Аналіз сімейної тривоги» (АСТ), Е.Ейдеміллер, В.Юстіцкіс. Шкали: вина, тривожність, напруженість, рівень загальної сімейної тривожності.

- Опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» («Підлітки про батьків»), Е.Шафер. Шкали: оцінка матері сином, батька сином, матері дочкою, батька дочкою; позитивний інтерес, директивність, ворожість, автономність, непослідовність.

- Опитувальник «Список неприємних подій», П.М.Левінсон.

- Опитувальник «Структура батьківського ставлення», Є.О.Смирнова, М.В.Бикова.

- Опитувальник батьківського ставлення до дітей – «дзеркало» для АСВ.

- Опитувальник для батьків «Типи виховання дітей», В.Б.Шапарь. Шкали: «кумир сім'ї», гіперопіка, гіпоопіка, бездоглядність, «попелюшка», «їжаківі рукавиці», підвищена моральна відповідальність, «культ хвороби», «кронпринц», суперечливе виховання, зміна зразків виховання (дод. А.3.3).

- Опитувальник для батьків «Шкала батьківської заклопотаності», І.М.Желдак.

- Опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми (варіант для батьків і для дітей), І.Марковська. Шкали: невимогливість – вимогливість батьків, м'якість – строгість батьків, автономність – контроль щодо дитини, емоційна дистанція – емоційна близькість дитини до батьків, заперечення – прийняття дитини батьками, відсутність співпраці – співробітництво, незгода – згода між дитиною і батьками, непослідовність – послідовність батьків, авторитетність батьків, задоволеність відносинами дитини з батьками.

- Опитувальник емоційних стосунків у сім'ї (методика ОДРЕВ), Є.І.Захарова.

- Опитувальник розподілу ролей в сім'ї, Ю.Є.Альошина, Л.Я.Гозман, Є.М.Дубовська.

- Проективна методика «Сімейна соціограма», Е.Г.Ейдеміллер.

- Проективна методика для старшокласників «Альбом мого життя», Т.Ю.Андрущенко.

- Схема аналізу особливостей і недоліків сімейного виховання учнів, Р.В.Овчарова (дод. А.3.3).

- Тест «Кінетичний малюнок сім'ї», Р.Бернс і С.Кауфман (дод. А.3.3).

- Тест батьківського ставлення, А.Я.Варга, В.В.Столін. Шкали: прийняття / відкидання дитини, кооперація, симбіоз, контроль, ставлення до невдач дитини.

Тема 1.3.4. Школа як соціально-педагогічний чинник девіантної поведінки неповнолітніх

Основна рекомендована література:
7, с.25-26; 8, с. 42-51; 11, с. 147-164; 17, с.78;
26, с. 426-438; 43, с. 403-451; 45; 46, с. 37-39.

1. ДЕФІЦИТАРНА ОСВІТА. Під

дефіцитарністю розуміють недостатність

тих або інших складових компонентів освітнього процесу (його змісту, форм, методів, умов тощо), яка призводить до неповноцінності його результатів. *Неповноцінність* – це невідповідність освітнього процесу і його результатів вимогам програми навчання, суспільства, сучасному стану науки і практики, індивідуальним можливостям і особливостям його суб'єкта – дітей і підлітків.

Наслідки дефіцитарності освіти:

- соціально-психічна депривація школяра;
- культурна і соціально-педагогічна занедбаність;
- відхилення чи затримки в індивідуальному, віковому, фізичному, психічному, соціальному, духовному розвитку дітей і підлітків;
- відхилення в індивідуальній поведінці, навчальній, трудовій та інших видах діяльності, включаючи їх асоціальні форми (правопорушення і злочини) (Сочивко Д. В., Литвишков В. М. 2006).

2. Форми негативних педагогічних впливів у школі:

а) *педагогічні порушення* – порушення закономірностей і логіки педагогічного процесу, що вносять до нього перешкоди і труднощі, зокрема, перевага словесних методів навчання, обмеження процесу засвоєння знань інформаційною основою, без їх застосування на практиці; підміна активності учнів активністю самого вчителя; невміння обґрунтувати, показати учням значення засвоєння знань, одноманітність навчальної діяльності учнів, необґрунтовані вимоги до учнів тощо;

б) *педагогічні помилки* – помилки, що не сприяють належному моральному вихованню учнів, серед яких недостатня робота з невстигаючими учнями, формалізм у роботі вчителів, відсутність індивідуального підходу до важковиховуваних учнів, недостатній зв'язок школи і сім'ї, використання неадекватних методів виховного впливу тощо;

в) *антипедагогічні дії* – байдужість до невстигаючих учнів, неповага до особистості такого учня, до його почуття власної гідності, виставлення його недоліків на посміховище класу; окрики і брутальність щодо такого учня, приниження його соціального статусу в класі та створення в класі опозиції щодо нього та ін. (Фіцула М. М. 2002); надмірна строгість і вимогливість учителів, а також різноманітні покарання за порушення шкільної дисципліни,

які в подальшому можуть провокувати підлітків на прояви насильства (Кіричевська Е. В. 2009).

3. Особливості ставлення педагога до дитини з девіантною поведінкою:

– *ставлення стійко-позитивного типу* – рівне, тепле ставлення, турбота, прагнення допомогти;

– *ставлення нестійкого типу* – ситуативність поведінки педагога залежно від настрою, вчинків учня, загальної емоційно-позитивної спрямованості;

– *ставлення стійко-негативного типу* – відкрито вороже ставлення, необ'єктивність оцінки, упередженість, зосередження уваги лише на негативних вчинках, ігнорування позитивних якостей дитини;

– *байдуже ставлення* – незацікавленість причинами неуспішності дитини, її особистістю, орієнтація на спілкування лише на офіційному, рольовому рівні (Бондарчук О. І. 2006).

При цьому особливо несприятливим для розвитку особистості дитини є поєднання ворожого ставлення вихователів, авторитарного характеру навчання і виховання, а також пасивної або протидіючої позиції дитини.

4. ШКІЛЬНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ є складним соціально-особистісним явищем, що є результатом порушення взаємодії особистості школяра і середовища.

До основних *причин шкільної дезадаптації* відносять:

- негуманний характер спілкування в школі;
- особливості індивідуального стилю вчителя;
- особистісні якості педагогів та адміністрації навчального закладу;
- знаннєва парадигма, пануюча в школі, при якій немає умов для повноцінного особистісного розвитку підлітків;
- негативні установки педагогів щодо учнів;
- особливості міжособистісних взаємостосунків у класних колективах;
- низький методичний рівень викладання;
- низький рівень загальної культури педагогів тощо (Варламова А. Я. 2001).

Прояви шкільної дезадаптації у підлітків:

– переживання школярем своєї особистісної неспроможності, відторгнення від колективу;

– зміна мотиваційної сторони діяльності, починають переважати мотиви уникнення;

– втрата перспективи, упевненості в собі, наростають почуття тривожності та соціальної апатії;

– зростання конфліктів з оточуючими;

– навчальна неуспішність (Варламова А. Я. 2001).

Стадії дезадаптації школяра:

– *стадія навчальної декомпенсації* – стани дитини, що характеризуються виникненням ускладнень у вивченні одного або декількох предметів при збереженні загального інтересу до школи;

– *стадія шкільної дезадаптації* – стани дитини, коли поряд із зростаючими труднощами в навчанні на перший план виступають порушення поведінки, виражені у вигляді конфліктів з педагогами, однокласниками, пропусків занять;

– *стадія соціальної дезадаптації* – стани дитини, коли відзначається повна втрата інтересу до навчання, перебування в шкільному колективі, відхід в асоціальні компанії, захоплення спиртними напоями, наркотиками;

– *стадія криміналізації середовища* проведення вільного часу (Соціальна педагогіка 2000).

5. Психолого-педагогічні рекомендації щодо забезпечення у школі позитивного мікроклімату:

– Однаковість вимог вихователів.

– Адекватність вимог: відповідність їх можливостям учня, надання йому права самому визначати свої провідні інтереси в житті.

– Забезпечення емоційного комфорту школяреві.

– Посилення позитивного контролю. Його особливо потребують імпульсивні, нестримані діти.

– Заохочення активності. При цьому гіперактивних і неорганізованих дітей рекомендується залучати до корисної та захоплюючої діяльності, не залишаючи їм багато часу для неробства.

– Надання самостійності з урахуванням віку та індивідуальних особливостей, щоб у школяра розвинулося почуття причетності.

– Уникнення приклеювання «ярликів».

– Використання похвали і заохочення. Важковиховуваних школярів хвалять за поліпшення навчальної діяльності, а не тільки за здібності, за підвищення рівня вихованості, а також за зусилля в творчій діяльності.

– Визнання педагогом власних помилок і вибачення у разі потреби.

– Застосування покарання в необхідних випадках (Степанов В. Г. 2004).

6. Доцільний розподіл обов'язків між учасниками педагогічного колективу:

Класний керівник:

– є сполучною ланкою в комплексній групі фахівців щодо організації профілактичної та коректувальної роботи з дітьми і підлітками;

– здійснює первинний запит фахівцям і дає первинну інформацію про дитину;

– організовує і координує комплексну роботу щодо профілактики та корекції девіантної поведінки школярів.

Соціальний педагог:

– вивчає життєдіяльність дитини зовні школи;
 – організовує профілактичну і коректувальну роботу в мікрорайоні;
 – підтримує дітей, що потрапили в екстремальні ситуації;
 – взаємодіє з центрами психологічної підтримки та реабілітації дітей і підлітків з девіантною поведінкою.

Психолог:

– вивчає особистість учня і колективу класу;
 – аналізує адаптацію дитини в середовищі; виявляє дезадаптованих учнів;
 – вивчає взаєностосунки дітей з дорослими й однолітками;
 – підбирає пакет методик для організації профілактичної і коректувальної роботи;
 – виявляє і розвиває інтереси, схильності та здібності школярів;
 – здійснює психологічну підтримку потребуючих її дітей.

Шкільний лікар:

– досліджує фізичне і психічне здоров'я учнів;
 – організовує допомогу дітям, що мають проблеми із здоров'ям;
 – розробляє рекомендації педагогам щодо організації роботи з дітьми, які мають різні захворювання;
 – взаємодіє з лікувальними установами (Воспитание трудного ребенка 2001).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
5. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють виявити вплив шкільного освітнього середовища на поведінку школярів (дод. А.3.4).
6. Підберіть інформаційно-пізнавальний матеріал для засідання шкільного методичного семінару на тему «Психологічний клімат школи як фактор виникнення девіантної поведінки дітей і підлітків».

Література для поглибленого вивчення питання:

Адаптація дітей у 1, 5, 10 класах / упоряд. Т. Червонна. – К. : Шкільний світ, 2008. – 128 с. – (Бібліотека «Шкільного світу». Психолог).

Варламова А. Я. Школьная адаптация подростков / А. Я. Варламова. – Волгоград : ВолГУ, 2001. – 144 с.

Гнатишин І. Проблема соціальної адаптації молоді в умовах демократизації вітчизняної школи / І. Гнатишин // Педагогіка і психологія проф. освіти. – 2008. – № 6. – С. 149-157.

Локалова Н. П. Школьная неуспеваемость: причины, психокоррекция, психопрофилактика : учебн. пособие / Н. П. Локалова. – С-Пб. : Питер, 2009. – 368 с.

Микляева А. В. Школьная тревожность: диагностика, профилактика, коррекция [Электронный ресурс] / А. В. Микляева, П. В. Румянцева. – СПб. : Речь, 2004. – 248 с. – Режим доступа : <http://www.humanpsy.ru/collective/miklyaeva-a-v-rumyantseva-p-v-shkolnaya-trevozhnost-diagnostika-profilaktika-korreksiya>

Микляева А. В. «Трудный класс»: диагностическая и коррекционная работа [Электронный ресурс] / А. В. Микляева, П. В. Румянцева. – СПб. : Речь, 2006. – 320 с. – Режим доступа : <http://www.humanpsy.ru/collective/miklyaeva-a-v-rumyantseva-p-v-trudnyj-klass-diagnosticheskaya-i-korreksionnaya-rabota>

Міжсекторальна взаємодія в умовах превентивного виховного середовища : навч.-метод. посібник / автори-упорядники В. І. Кириченко, О. О. Єжова. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 172 с.

Мищик Л. І. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. І. Мищик, З. Г. Білоусова ; Запорізь. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 106 с.

Нечипорук Л. Віктимогенність шкільного середовища як чинник соціальної дезадаптації особистості [Електронний ресурс] / Л. Нечипорук // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. Український науковий журнал. – 2013. – № 3. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/1125>

Панченко С. П. Проблема організації соціально-виховного середовища школи [Електронний ресурс] / С. П. Панченко // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер. : Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 5. – С. 56-60. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzspp_2012_5_12.pdf

Петрюк І. Показники і фактори шкільної дезадаптації дітей / І. Петрюк // Рідна шк. – 2009. – № 10. – С. 24-28.

Петрюк І. М. Фактори дезадаптації дітей шкільного віку / І. М. Петрюк // Постметодика. – 2009. – № 2. – С. 19-22.

Соболева А. Е. Решаем школьные проблемы. Советы нейропсихолога / А. Е. Соболева, Е. Н. Емельянова. – СПб. : Питер, 2009. – 144 с. : ил. – (Серия «Вы и ваш ребенок»).

Титаренко Т. М. Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді : наук.-метод. посіб. / Т. М. Титаренко, Л. А. Лепіхова ; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К. : Міленіум, 2006. – 204 с.

Я хочу, я могу, я буду добре вчиться / Упорядник Т. Гончаренко. – К. : Редакції загальнопедагогічних газет, 2003. – 128 с. – (Бібліотека «Шкільного світу»).

Методики виявлення труднощів шкільної соціалізації:

- Анкета «Психологічна культура вчителя», Л. Лепіхова, Т. Титаренко.
- Анкета для оцінювання рівня шкільної мотивації, в адаптації Н. Лусканової.
- Диагностика психологічних умов шкільного освітнього середовища, Н.П.Бадьїна (дод. А.3.4).
- Диагностика психологічної компетентності та професійної діяльності педагога, Т.Проскура.
- Diagnostична програма визначення психолого-педагогічної готовності важких учнів початкових класів до переходу в середню ланку школи (дод. А.3.4). Шкали: особистісної готовності (ставлення дітей до школи, спрямованість на оцінку, спрямованість на придбання знань), вивчення самооцінки та рівня домагань школяра, вивчення навчальної готовності учнів, дослідження соціальної готовності учнів.
- Diagnostична програма щодо визначення ставлення до навчання важких підлітків, А. Д. Гонєєв, Л. В. Годовнікова. Шкали: пізнавальні інтереси, самооцінка учнів, емоційне благополуччя учнів, ставлення до навчання.

- Експертне оцінювання стилю спілкування педагога, І.Юсупов.
- Карта адаптації першокласників, А.Лєскова-Савицька.
- Карта соціально-педагогічного обстеження дезадаптованих підлітків, С.О.Белічева.
- Карта спостереження Д.Стотта. Використовується для діагностики труднощів адаптації дитини в школі, аналізу характеру дезадаптації і ступеня непристосованості дітей до школи.
 - Методика «Будиночки», О. А. Орехова.
 - Методика «Експертна оцінка адаптованості дитини до школи», В.І.Чирков, О.Л.Соколова, О.В.Сорокіна.
 - Методика вивчення мотивів навчальної діяльності учнів, Б. Пашнев.
 - Методика визначення особистісної адаптованості школярів, А. В. Фурман (дод. А.1).
 - Методика дослідження мотивації навчання в першокласників, М.Р.Гінзбург.
 - Методика експертного оцінювання організованості шкільного класу, Л.Уманський.
 - Опитувальник «Автономність – залежність особистості у навчальній діяльності», Г. Пригніна.
 - Опитувальник Т. М. Ахенбаха для вчителів. Вивчає особливості поведінки і деякі психічні процеси підлітка за шкалами: замкнутість, соматичні проблеми, тривожність, порушення соціалізації, проблеми мислення, проблеми з увагою, делінквентна поведінка, агресія, показник внутрішніх проблем, показник зовнішніх проблем.
 - Опитувальника для визначення рівня адаптації дитини до школи, Л. М. Ковальова, Н. Н. Тарасенко.
 - Оцінювання агресивності педагога, А.Ассінгер.
 - Проективна методика «Школа звірів», Н. І. Вьюнова, К. М. Гайдар. Шкали: емоційне сприйняття процесу навчання і сприймання стосунків з однокласниками; емоційне ставлення до вчителя, до себе в новій ролі.
 - Тест незакінчених речень «Мій клас і мій вчитель», Ю.Гільбух.
 - Тест шкільної тривожності, Б.Н.Філліпс.
 - Тести організованості шкільного класу, О.Залужний.
 - Шкала для вчителя і для батьків «Вивчення соціально-психологічної адаптації дітей до школи», А.Лєскова-Савицька.
 - Шкала соціально-ситуаційної тривоги, О. Кондаш в адаптації А.М. Прихожан.

Тема 1.3.5. Суспільні та середовищні чинники девіантної поведінки

Основна рекомендована література: 5, с.93, 120-158; 7, с.19-20; 16, с.42-45; 26, с.81-95; 37, с.90-140.

1. Об'єктивні чинники соціального ризику в суспільстві:

– *несприятливе соціально-економічне становище в країні*, у тому числі невисокий рівень матеріальної забезпеченості та соціальної захищеності широких верств населення, що спричиняє невизначеність, тривогу людей, їх непевненість у майбутньому;

– *соціальна політика*, що здійснюється державою, коли зразки сваволі та насилля демонструє сама влада щодо своїх громадян;

– *комерціалізація сфери освіти, охорони здоров'я, дозвілля* тощо, скорочення мережі культурних та спортивних закладів, практична відсутність безкоштовних центрів дозвілля, коли багатьом неповнолітнім «нема куди себе подіти» у вільний час;

– *стан аномії (падіння моральності)*, властивий кризовому суспільству, відмова від попередніх ідеалів і несформованість нових, «подвійна мораль», протилежність декларованих та реальних цінностей й ідеалів;

– *культ насильства*, що ствердився в сучасному мистецтві, лібералізація статевої моралі. Особливу роль у цьому контексті відіграють засоби масової інформації, що демонструють широкий потік фільмів, пісень тощо зі сценами насильства та аморальної поведінки, негативно виливаючи на духовний світ зростаючої особистості;

– *недостатній рівень соціального і правового захисту населення*: недосконале законодавство; недоліки в роботі правоохоронних органів; низький рівень правової, педагогічної культури населення; криміналізація культури; брак можливостей отримати соціально-психологічну і правову допомогу тощо;

– *несприятлива екологічна ситуація*. Адже, як показують результати досліджень, екологічні чинники здатні провокувати агресивну поведінку, погіршення стану фізичного і психічного здоров'я, збільшення частки осіб, схильних до депресії (Бондарчук О. І. 2006; Чинники правопорушень неповнолітніх 2005).

2. Суб'єктивні чинники девіантної поведінки (Змановская Е. В. 2006).

а) стигматизація – девіації є наслідком того, що саме суспільство (правильніше, соціальна група) наклеює на особу відповідні ярлики шляхом співставлення дій конкретної людини з абстрактними правилами (*первинна девіантність*). Поступово формується репутація, яка вимушує індивіда дотримуватися девіантної ролі (*вторинна девіантність*).

Виокремлюють три типи стигми:

- *фізична стигма* (природжені аномалії і тілесні каліцтва);
- *дефекти волі* (алкоголізм, наркоманія, душевні хвороби);
- *расові стигми* («чорні» тощо).

б) диференційована асоціація – девіантна поведінка складна і диференційована форма поведінки. Їй навчаються у взаємодії. Цей процес включає засвоєння девіантної мотивації, виправдання і техніки реалізації девіантної поведінки;

в) девіантна поведінка як «соціальна роль особи», тобто система очікувань щодо поведінки людини, уявлення людини про модель власної поведінки, нарешті, поведінка згідно із займаним положенням – статусом. Відповідно до цього люди можуть брати на себе різні ролі, у тому числі роль девіанта;

з) ставлення самої особи (групи) до соціальних норм. Наприклад, щоб звільнитися від моральних вимог і виправдати себе, людина може «нейтралізувати» дію норм наступними способами:

- посилатися на вищі поняття (дружбу, відданість групі);
- заперечувати наявність жертви;
- виправдовувати свою поведінку девіантністю жертви або провокацією з її сторони;
- заперечувати свою відповідальність; заперечувати шкоду своєї поведінки;
- використовувати особливі прийоми: сленг, символіку, моду, манери, вчинок і т.д.

3. ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ (ЗМІ, мас-медіа) – є інституціями, що створені для відкритої, публічної передачі за допомогою спеціального технічного інструментарію різних відомостей будь-яким особам. ЗМІ – преса (газети, журнали, книги), радіо, телебачення, Інтернет, кінематограф, звукозаписи і відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні щити і панелі, притаманні якості, що їх об'єднують – звернення до масової аудиторії, доступність багатьом людям, корпоративний зміст виробництва і розповсюдження інформації (Степанов В. Ю. 2012).

Негативні впливи ЗМІ:

– постійний показ насильства спричиняє зростання агресивності, бездушності в одних неповнолітніх та почуття ізольованості – в інших, у багатьох виникає жах, а деяких це спонукає до насильства;

– досвід багатьох підлітків поповнюється за рахунок значної частки яскравих прикладів успішного здійснення аморальних, суперечливих дій героями бойовиків; «безсмертність» та «неушкодженість» героїв бойовиків створює хибне уявлення про високий больовий поріг оточуючих і не дозволяє адекватно оцінити шкоду від фізичного насильства;

– у низці фільмів простежуються контури молодіжної субкультури, де раннє та екстенсивне статеве життя служить свого роду знаками самостійності та дорослості, що протиставляються впливу батьків;

– заборона реклами психоактивних речовин стосується лише продукції, призначеної для неповнолітніх, однак останні сприймають таку рекламу скрізь, оцінюючи алкоголь та куріння як неодмінні атрибути успішного життя;

– зміст багатьох фільмів демонструє, як молодь лише відпочиває (реклама клубів, рок-концертів, дискотек, масових свят), а не вчиться чи працює, що створює враження про можливість ведення безтурботного способу життя (Зиядова Д. 2002; Степанов В. Ю. 2012; Чабанянц М. Б. 2002).

Серед способів протистояння потокам екранного насильства і порнографії пропонується:

– *психологічна «вакцинація»*, тобто введення курсу лекцій з демонстрацією низки насильницьких та сексуально-еротичних сюжетів, які б супроводжувалися відповідними роз'ясненнями та психологічним тренінгом;

– *семінари і тренінги*, які дозволяють краще усвідомити маніпулятивний і патогенний вплив медіа та виставити відповідний психологічний захист, навчитися співчувати і краще висловлювати свої думки чи почуття;

– *медіаосвіта* – вивчення учнями закономірностей масової комунікації; підготовка до життя в сучасних інформаційних умовах, до сприйняття інформації (навчити людину розуміти її – «декодувати» повідомлення, критично оцінювати їх якість), усвідомлювати наслідки її впливу на психіку, опановувати способами спілкування на основі невербальних форм комунікації за допомогою технічних засобів;

– *періодичні розповіді, міркування батьків* про те, що телебачення зображує дійсність нереалістично та значною мірою надумано, що агресія не повсюдна і не така дієва, як вона висвітлюється в засобах медіа;

– *залучення учнів до перегляду телепрограм*, що висвітлюють технологію створення фільмів, де зрозуміло нереальність багатьох сюжетів, застосування спеціальних ефектів, що підсилюють жорстокість, насильство, брутальність у поведінці героїв для емоційного впливу на глядача.

4. ВЕЛИКЕ МІСТО. *Місто* – особливим чином організований, жилий, життєвий простір, що створюється діяльністю людей, ментальність, культура, біографії, життєві стратегії та повсякденні запити яких складають соціальну підоснову створення міських ландшафтів. Тобто, містом – це особлива організація середовища поселення – міське середовище (Вольнова Л. М. 2011).

Чинники, що підвищують ризик девіантних проявів у місті:

– переважання анонімних, ділових, короткочасних, часткових і поверхневих контактів у міжособистісному спілкуванні, що призводить до підвищення фрустрації;

– невелика значущість територіальних спільнот жителів, в основному слаборозвинені, вибіркові та, як правило, функціонально обумовлені сусідські зв'язки;

– поширеність інтенсивного позасімейного спілкування та зосередження його переважно у неформальних групах;

– різноманіття стилів життя, культурних стереотипів, ціннісних орієнтацій; підвищена концентрація маргінальних шарів, злочинців, що ховаються;

– нестійкість соціального статусу городянина, велика соціальна мобільність;

– слабкий соціальний контроль поведінки людини (з боку сім'ї і т.д.) і тому відносно часті випадки неналежного нагляду за проведенням часу підлітка, за його зв'язками і поведінкою; відсутність цього нагляду не заповнюється суспільним контролем, властивим невеликим населеним пунктам;

– підвищена густота населення, що приводить до часткового погіршення умов життя, до ускладнення взаємостосунків між людьми, що часто штовхає і до правопорушень;

– стресогенні візуальні характеристики міста; архітектурні плани міст обмежують можливості дитячих ігор; промисловий і транспортний травматизм;

на щоденні поїздки городяни витрачають значну частину доби, а години «пiк» з притаманними їм штовханиною, шумом, транспортними «заторами» посилюють дискомфорт, психологічну напруженість (Вольнова Л. М. 2013; Лактионова Г. М. 1995; Федоренко Д. В. 2000).

Напрями формування стійкості городян до негативних чинників:

– формування високого рівня знань про культурне різноманіття великого міста та здатності адекватно здійснювати активну творчу діяльність у соціокультурному просторі;

– розвиток культури поведінки, її видів і форм, відповідних соціокультурному середовищу великого міста;

– формування емоційної культури адекватної соціокультурному середовищу великого міста;

– формування культури саморозвитку в соціокультурному середовищі великого міста.

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.

2. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.

3. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють виявити впливи зовнішнього середовища на схильність до девіантної поведінки (дод. А.3.5).

Література для поглибленого вивчення питання:

Бахур Оксана. Аномічні чинники формування девіантної поведінки в молодіжному середовищі [Електронний ресурс] / Оксана Бахур // Проблеми гуманітарних наук. Серія : Психологія. – 2012. – Вип. 29. – С. 134-144. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pgn_ps_2012_29_12.pdf

Вольнова Л. М. Вплив великого міста на прояв девіації у поведінці підлітків / Л. М. Вольнова [Електронний ресурс] // Соціальна робота в Україні : теорії і практика : наук.-метод. журнал. – 2008. – №2. – С. 32-39. – Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/7119>

Вольнова Л. М. Девіантність у великому місті: міждисциплінарні дослідження [Електронний ресурс] / Л. М. Вольнова // Междисциплинарные исследования в науке и образовании. Электронный научный журнал. – 2013. – № 2 Sm. – Режим доступа : www.es.rae.ru/mino/160-1280 (дата обращения 11.02.2013).

Вольнова Л. М. Особливості середовища великого міста як чинника соціалізації / десоціалізації сучасної молоді / Л. М. Вольнова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2011. – №3-4. – С. 23-31.

Вольнова Л. М. Правовий захист дітей від шкідливого впливу ЗМІ як напрям профілактики їх асоціальної поведінки / Л. М. Вольнова // Правова освіта перед викликами сучасності : матеріали Всеукр. міжвуз. соціально-правового семінару (Київ, 26 травня 2011 року) / За заг. ред. проф. І. М. Ковчиної. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 13-14.

Єрмакова Т. Г. Промислове місто як соціальне середовище формування ціннісних орієнтацій молоді [Електронний ресурс] / Т. Г. Єрмакова // Грані. – 2014. – № 10. – С. 84-88. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Grani_2014_10_18.pdf

Моїсєєва І. В. Аналіз негативних факторів сучасного соціального середовища [Електронний ресурс] / І. В. Моїсєєва // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.

Серія 12 : Психологічні науки. – 2012. – Вип. 39. – С. 24-30. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nchnpu_012_2012_39_6.pdf

Петрунько О. В. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі : монографія / О. В. Петрунько. – Полтава : Укрпромторсервіс, 2010. – 480 с.

Степанов В. Ю. Вплив засобів масової інформації на свідомість молоді [Електронний ресурс] / В. Ю. Степанов // Культура України. – 2012. – Випуск 38. – С. 57-63. – Режим доступу : <http://www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/kultura38/08.pdf>

Методики вивчення впливу зовнішнього середовища на соціалізацію неповнолітніх:

- Анкетування «Сприйняття міського простору», А.Стрельникова (дод. А.3.5).
- Методика діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів навколишнього середовища, В.В. Бойко.

Тема 1.3.6. Група ровесників як чинник девіантної поведінки

Основна рекомендована література: 1, с. 37-39; 4, с. 186-207; 5, с. 93, 120-158; 7, с.25; 13, с. 204-211; 14, с. 56-59; 23, с. 279-283; 26, с. 105-117; 43, с. 452-472; 46, с. 40-48; 47, с.19-30.

1. СОЦІАЛЬНА ГРУПА – це будь-яка сукупність індивідів, що знаходяться у взаємодії, поєднаних спільними інтересами та які надають один одному допомогу. Зовнішні характерні ознаки соціальної групи: розвиток; певний набір соціальних норм, які регулюють взаємодію; своя рольова структура (Соціальна психологія 2001).

2. РЕФЕРЕНТНІ (ЕТАЛОННІ) ГРУПИ визначаються за ступенем усвідомленого ставлення до них індивідів. Це реальна або умовна соціальна спільнота, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном і на чії норми, думки, цінності та оцінки орієнтується в своїй поведінці і самооцінці. Референтні групи можуть бути великими, включаючи націю або всіх тих, хто сповідує певну релігію, але можуть бути і малими, такими як сім'я або компанія друзів.

Референтна група виконує дві важливі *функції*:

– *нормативна* функція проявляється в мотиваційних процесах (референтна група виступає як джерело норм поведінки, соціальних установок і ціннісних орієнтації індивіда);

– *порівняльна* функція проявляється в процесах соціального сприйняття (соціальної перцепції). Референтна група виступає тут як еталон, за допомогою якого індивід оцінює себе та інших (Мокшанцев Р. И. 2001).

Соціальні цінності та норми референтної групи виступають для індивіда як еталони діяльності, хоча сам він деколи може навіть і не входити до складу даної групи. Великий вплив на вибір референтної групи надає також вік, наприклад, для підлітків це можуть бути клуби, спортивні секції, дворові компанії, музичні ансамблі; в негативному варіанті – асоціальні та навіть кримінальні групи.

Антиподом референтної групи є *група членства* – людина може бути членом цієї групи, але внутрішньо залишатися байдужою до її мети і норм.

3. НЕФОРМАЛЬНЕ УГРУПУВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ – це юридично неоформлене об'єднання людей, поєднане сумісною справою, що не укладається в прийнятті офіційні структури, яке усвідомлює свою відносну замкнутість, виникає та функціонує на базі симпатій, інтересів, вільного проведення часу (Криминологія 2006).

Виокремлюють три *типи групового спілкування педагогічно занедбаних підлітків*:

– *суспільно нейтральний тип* характерний для груп, які тільки починають формуватися і рівень педагогічної занедбаності підлітків, що входять до них, ще невисокий; структура кола позашкільного спілкування в цих групах не стійка, просторово-часові параметри спілкування тільки визначаються, ціннісні орієнтації ще не асоціальні, але вже і не суспільно значущі;

– *перехідний тип* суміщає в собі як елементи першого типу, так і окремі елементи третього типу спілкування. Цей тип звичайно властивий групам, в яких риси педагогічної занедбаності є видимими. Структура кола спілкування склалася, зазвичай вона замкнута, але ще залишилися зв'язки з педагогічно організованим середовищем. Спілкування, як правило, займає майже весь вільний час підлітків. Ціннісні орієнтації набувають вузькогрупової спрямованості;

– *асоціальний тип* властивий групам педагогічно занедбаних підлітків, які мають відносно високий рівень занедбаності. Структура кола спілкування закріпилася, чітко простежується, включає особистісно значущі для підлітків групи і колективи. Зв'язок з педагогічно організованим середовищем слабкий або майже відсутній, вільний час повністю присвячений груповому спілкуванню, причому воно практично не контролюється школою. Ціннісні орієнтації спілкування, його спрямованість асоціальні, проявляються в антигромадських вчинках (Гонеев А. Д. и др. 2002).

Чинники, які спричиняють переростання стихійних та спонтанних вуличних груп у протиправні:

– наявність різних деформацій в діяльності, відносинах і спілкуванні соціально корисних груп, які формують ті або інші негативні якості у підлітків. Сюди відносяться деформації в сімейних відносинах, недоліки в навчально-виховній роботі шкіл, училищ, виробничих колективів, суспільних організацій та інших первинних колективів;

- незабезпеченість для підлітка необхідного соціального і емоційного комфорту в соціально прийнятних суспільних групах;

- поступове відчуження підлітків від первинних соціально корисних груп (сім'ї, класу, навчальної групи, виробничого колективу), що спричиняє порушення соціалізації особи;

- потреби в самореалізації своїх здібностей і можливостей, в самоутвердженні та визнанні; схожість доль і характерів;

- не контрольованість поведінки, в тому числі проведення дозвілля, членів груп батьками та іншими вихователями;

- наявність за межами соціально корисних груп асоціальних, відчужених осіб, схильних до антигромадської поведінки, і груп асоціальної спрямованості. Сюди відносяться особи і групи без певних занять, безпритульні, які ведуть паразитичний спосіб життя, зловживають спиртними напоями, схильні до наркоманії й токсикоманії, не хочуть вчитися і працювати, порушують дисципліну та громадський порядок;

- запозичення групою злочинних рис і звичаїв мікросередовища, з якого вони походять або з яким стикаються на основі сусідства (Миньковский Г. М., Долгова А. И. 1977; Сочивко Д. В., Литвишков В. М. 2006).

4. АСОЦІАЛЬНІ УГРУПУВАННЯ. В такі угруповання входять ті підлітки, які не досягають особистісної зрілості та почуваються комфортно лише в такій групі:

- із загальними моральними цінностями і нормами поведінки, над якими не прийнято замислюватися, а яким потрібно просто підкорятися;

- з жорсткою ієрархією відносин (лідер, наближені, «шестірки»);

- з необхідністю ідентифікації себе зі всіма членами групи, що дає почуття захищеності;

- з властивими таким групам способами досягнення емоційного благополуччя, аж до вживання психотропних речовин. Такі групи, як правило, складаються з підлітків, які мають більш низький, в порівнянні з віковою нормою, рівень психічного розвитку, схожі інтереси і потреби та часто переживають стан емоційного дискомфорту (Максимова Н. Ю. та ін. 1996).

Типологія об'єднань підлітків з девіантною поведінкою:

- *Випадкові групи.* Такі групи, не дивлячись на назву, мають свої неписані групові норми і цінності. Вхідження в таку групу автоматично сприймається, як згода звільнитися від соціального контролю, можливість і бажання «відпустити гальма». Подібні групи, наприклад, затівають бійки на дискотеках, стадіонах і в інших громадських місцях.

- *Ретритистичні групи* (від «ретритизм» – прагнення до відходу від дійсності, від життєвих труднощів). Звичайне заняття членів таких груп – безцільне проведення часу, токсикоманія і наркоманія.

- *Агресивні групи.* Ці групи засновані на найпримітивніших уявленнях про

ієрархію цінностей. Характерні особливості агресивних груп – це жорстка ієрархічна структура, сильний груповий тиск на її членів, серйозні санкції за порушення групових норм, психологічною основою яких є жорстке зіставлення: «ми – вони».

– *Криміногенні групи* – такого роду асоціальні групи, в яких ще не чиняться, але ніби «дозрівають» злочини неповнолітніх.

– *Злочинні групи* характеризуються чіткою орієнтацією на злочинну поведінку (Беличева С. А. 1994; Пятунин В. А. 2010).

5. НЕФОРМАЛЬНЕ ЗЛОЧИННЕ УГРУПУВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ – це стійке об'єднання осіб, схильних до агресивної протиправної поведінки, з елементами вертикальної жорсткої структури, яке має дорослу людину із злочинним минулим в якості або консультанта, або, що значно рідше, повноправного керівника (Криминологія 2006).

Рівні розвитку криміногенних груп:

– *Докримінальні або асоціальні групи* підлітків з орієнтацією на антигромадську діяльність. Це стихійні неформальні групи за місцем проживання. Для них характерне безцільне проведення часу, ситуативна соціально несхвалювана поведінка: гра в азартні ігри, пияцтво, незначні правопорушення і ін. Члени групи у повному складі правопорушення не скоюють, оскільки для цього у них ще недостатньо організованості та згуртованості, хоча окремі правопорушення вже можуть бути вчинені. Основною діяльністю таких груп є спілкування, в основі якого – беззмістовне проведення часу.

– *Нестійкі або криміногенні групи* характеризуються злочинною спрямованістю групових ціннісних орієнтацій. Пияцтво, розпуста, користолюбство, прагнення до легкого життя стають у цих групах нормою. Від незначних, кримінально некараних порушень члени груп переходять до більш суспільно небезпечних дій. Проте наперед підготовленої і організованої злочинної діяльності в цих групах поки що немає, але вже спостерігається схильність до здійснення злочинів окремими її членами.

– *Стійкі кримінальні або злочинні групи* – це стійкі об'єднання підлітків, що сформувалися для сумісного здійснення яких-небудь злочинів. Частіше всього це крадіжки, пограбування, розбійні напади, хуліганство, насильницькі злочини та ін. В них спостерігається вже чітка організаційна структура. Виокремлюється «керівний центр» – лідер, «переважаючі», виконавці. В групах є система неписаних законів, норм і цінностей, які ретельно ховаються від оточуючих. Недотримання або порушення цих «законів» веде до розпаду групи, тому порушники «конвенції» переслідуються і караються. В групах панує жорстка залежність членів один від одного, основу якої складає кругова порука (Фіцула М. М. 2002).

6. КОНФОРМІЗМ – феномен вимушеного схвалення людиною цінностей і норм групи під загрозою втрати цієї групи або свого стійкого положення в ній.

Типова риса підліткової групи – надзвичайно висока конформність. Перехідний вік – час конформізму, коли один залежить від всіх і часом готовий беззаперечно виконати те, на що його підштовхує група. До думки групи і її лідера відносяться некритично. Це явище обумовлене частково характерними риси пубертатного періоду: залежністю від оточення, страхом виявитися зовні співтовариства однолітків, бути не прийнятим ними, підлеглість групі. Цьому сприяє також відсутність певних комунікативних умінь: відмовити, приймати критику і критикувати, адекватно реагувати як на похвалу, комплімент, так і на негативний вислів на свою адресу, усвідомлення відповідальності за свою поведінку тощо (Битянова М. Р. 2002).

Бажання злитися з групою, нічим не вирізнитися, зумовлене також потребою підлітків у безпеці, особливо при зниженні самооцінки в підлітковому віці. Гостро стоїть проблема прийняття системи групових норм для нового члена групи, котрий адаптується в незвичній для нього системі відносин. У зв'язку із цим *розрізняють*:

- *внутрішню особистісну конформність* (засвоєвана конформна реакція) – думка людини дійсно змінюється під впливом групи, людина погоджується, що група права, і змінює свою первинну думку відповідно до думки групи, згодом проявляючи засвоєну групову думку, поведінку і при відсутності групи;
- *зовнішню (публічну) конформність – демонстративну згоду з групою з різних причин* (частіше за все, щоб уникнути конфліктів, неприємностей особисто для себе або близьких людей, при збереженні власної думки в глибині душі).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють виявити вплив групи на формування у неповнолітнього девіантної поведінки (дод. А.3.6).
5. Проведіть обстеження молодшого школяра (або підлітка) за однією з методик, охарактеризуйте його стан.
6. Опрацюйте проблемні ситуації для психолого-педагогічного аналізу, з'ясуйте основні детермінанти поведінки неповнолітніх. Запропонуйте шляхи та напрями психолого-педагогічної допомоги неповнолітньому.
7. Підберіть комплекс ситуаційно-рольових та ділових ігор, спрямованих на налагодження стосунків підлітків з однокласника, підвищення самооцінки.
8. Розробіть план проведення з педагогами семінару-практикуму на тему «Залучення школярів у просоціальні групи засобами мистецтва». Проаналізуйте потенціал навчальних предметів у реалізації окресленого завдання.

Література для поглибленого вивчення питання:

Балдинюк О. Психолого-педагогічна характеристика підлітково-юнацьких неформальних груп [Електронний ресурс] / О. Балдинюк // Психолого-педагогічні проблеми

сільської школи. – 2012. – № 41. – С. 120-126. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ppps_2012_41_20.pdf

Битянова М. Р. Запевать лучше хором? Еще раз о конформизме / М. Р. Битянова // Школьный психолог. – 2002. – №1. – С. 6-7.

Веневцева Є. В. Толерантність, конформізм та колективізм як складові структури особистості [Електронний ресурс] / Є. В. Веневцева // Витоки педагогічної майстерності. Сер. : Педагогічні науки. – 2011. – Вип. 8(2). – С. 71-74. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vpm_2011_8\(2\)_16.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vpm_2011_8(2)_16.pdf)

Вольнова Л. М. Вплив групи однолітків на виникнення девіантної поведінки у підлітковому середовищі [Електронний ресурс] / Л. М. Вольнова // Социально-педагогические проблемы детей и молодежи : [сб. науч. трудов]. – Вып. 4. Часть 1. – Ростов-на-Дону, 2008. – С. 66-71. – Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/7065>

Вольнова Л. М. Вплив схильності до конформізму на соціалізацію підлітків [Електронний ресурс] / Л. М. Вольнова // Соціалізація особистості : зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. А. Й. Капської]. Том XXX. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 50-59. – Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/7066>

Гришук Ю. В. Специфіка формування підліткової субкультури / Ю. В. Гришук, Л. М. Вольнова [Електронний ресурс] // Соціальна робота в Україні: теорія і практика: наук.-метод. журнал (2). – 2012. – С. 67-76. – Режим доступу : <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/4713>

Локарева Галина Василівна. Суспільно-нормативна поведінка учнівської молоді в творчих неформальних об'єднаннях як соціально-педагогічна проблема : монографія / Галина Локарева, Катерина Петровська ; Держ. вищ. навч. закл. «Запоріж. нац. ун-т» МОН України. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – 386 с.

Молодцова Т. Д. Диагностика дезадаптации подростков в учебных группах как условие успешной коррекционной работы [Электронный ресурс] / Т. Д. Молодцова // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 3. Ч.1. – С. 32-34. – Режим доступа : www.rae.ru/meo/?section=content&op=show_article&article_id=4657

Методики вивчення впливу групи на особистість неповнолітнього:

- Анкета для фахівця по роботі з неформальними групами неповнолітніх, М.М.Фіцула, І.І. Парфанович.
- Анкета на предмет вивчення неформальних зв'язків неповнолітнього, М.М.Фіцула, І.І. Парфанович (дод. А.3.б).
- Експертна діагностика взаємодії в малих групах, А.С. Чернишов, С.В.Саричев.
- Експертна діагностика інтерактивної узгодженості в малих групах, А.С.Чернишов, С.В. Саричев.
- Експертна оцінка згуртованості навчальної групи, Н.П. Фетіскін, В.В. Козлов, Г.М.Мануйлов.
- Карта-схема «Діагностика психолого-педагогічної характеристики малої навчальної групи», Н.П. Фетіскін, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов (дод. А.3.б).
- Методика «Визначення індексу групової згуртованості» Сішора.
- Методика «Визначення опосередкованої групової згуртованості», В.С.Івашкін, В.В.Онуфрієва.
- Методика «Визначення ціннісно-орієнтаційної єдності групи (ЦОЕ), В.С.Івашкін, В. В. Онуфрієва.
- Методика «Клімат» (модифікований варіант методики Б.Д. Паригін).

- Методика «Психологічний клімат класного колективу», В.С.Івашкін, В.В.Онуфрієва. Призначення – визначення психологічного клімату за трьома критеріями – емоційному, моральному та діловому.

- Методика багатовимірною шкалювання з виявлення референтних орієнтацій, С.О.Белічева.

- Методика вивчення психологічного клімату в навчальній групі, Н.П.Фетіскін, В.В.Козлов, Г.М. Мануйлов. Призначення – знаходження кількісного вираження рівня психологічного клімату в навчальній групі.

- Методика дослідження комунікативно-характерологічних тенденцій (міжособистісних відносин), Т.Лірі. Шкали: домінування, дружелюбність, владність, впевненість у собі, вимогливість, упертість, поступливість, довірливість, конформізм, чуйність.

- Методика оцінки психологічної атмосфери в колективі, А.Ф. Фідлер.

- Модифікований варіант «Опитувальника міжособистісних відносин», В.Шутц. Спрямована на виявлення: тенденції перебувати в товаристві інших людей, бажання, щоб інші виявляли інтерес до індивіда і приймали його в своє товариство, тенденція контролювати відносини з іншими, тенденція підкорятися іншим у спілкуванні, тенденція встановлювати близькі відносини з іншими, бажання індивіда, щоб інші встановлювали з ним глибокі емоційні відносини.

- Самооцінка емоційно-мотиваційних орієнтації в міжгруповій взаємодії (модифікований варіант Н.П. Фетіскіна).

- Тест Q-сортування, методика В. Стефенсона. Шкали: тенденції поведінки людини в групі – залежність, незалежність, товариськість, нетовариськість, прийняття боротьби та уникнення боротьби.

РОЗДІЛ II

ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОФІЛАКТИКА ОСНОВНИХ ВИДІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО

ТЕМА 2.1. АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА

Основна рекомендована література: 1, с. 44-52; 10, с. 67-88; 16, с. 72-96; 17, с. 50-56; 20, с. 46-54; 28, с. 365-370; 29, с. 86-90, 273; 32, с. 12, 125-131; 35, с. 76-118; 36, с. 116-122; 37, с. 67-79; 38, с. 158-178; 48, с.9; 49, с.80-85; 50, с. 89-104.

1. АГРЕСІЯ (від лат. *aggred* – нападати) – це будь-яка форма поведінки, спрямована на образу або спричинення шкоди іншій живій істоті, яка не заслуговує подібного ставлення (Азарова Л. А., Сятковский В. А. 2009).

У побуті слово «агресія» означає безліч різноманітних дій, які порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини, завдають їй матеріальної шкоди, перешкоджають здійсненню її намірів, протидіють її інтересам або ж ведуть до її знищення (Воронцова М.В. и др. 2014).

Агресія має конкретні **характеристики**:

- спрямованість на зовнішні об'єкти (людей або предмети) або на себе (тіло чи особистість);
- форми прояву: явні – конфліктність, лихослів'я, тиск, примушення; і латентні – відхід від контактів, бездіяльність з метою нашкодити кому-небудь;
- інтенсивність (Азарова Л. А., Сятковский В. А. 2009).

Сучасні моделі агресивної поведінки включають такі її **елементи**:

- агресивні переконання і установки (в деяких концепціях – ворожість);
- агресивні схеми сприйняття;
- агресивні експектації (очікування);
- агресивні поведінкові сценарії;
- десензитизацію, тобто зниження чутливості до агресії (Психологическая работа с девиантными подростками 2009).

Джерела та чинники агресивної поведінки:

– сім'я, яка демонструє моделі агресивної поведінки та забезпечує її підкріплення;

– взаємодія з однолітками, під час якої діти часто дізнаються про переваги агресивної поведінки під час ігор;

– демонстрація агресивних реакцій у мас-медіа;

– вербальний і фізичний напад (провокація);

– характеристики жертви (стать, національна приналежність та ін.);

– підбурювання з боку оточуючих;

– деякі стійкі риси особистості: дратівливість; тенденція убачати ворожість у чужих діях (упередженість відносин); боязнь суспільного несхвалення;

– психофізіологічні особливості індивіда (хромосомні аномалії, гормони тощо) (Азарова Л. А., Сятковский В. А. 2009).

2. АГРЕСИВНІСТЬ – особистісна характеристика, набута і зафіксована в процесі розвитку особистості на основі соціального навчання, яка полягає в агресивних реакціях на різні подразники, тобто в схильності до *агресивної поведінки*, що полягає в частих агресивних реакціях значної інтенсивності, які не відповідають подразникам та спрямовані на широке коло соціальних об'єктів.

Показником агресивності є кількість агресивних реакцій, що мають місце в реальності чи проявляються у фантазіях.

Тяжкість агресивних проявів можна виявити за низкою параметрів:

– частота і легкість їх виникнення;

– ступінь неадекватності агресії тій ситуації, в якій вона виникає;

– фіксація на агресії;

– ступінь напруженості в агресивних діях;

– форма агресії;

– ступінь усвідомленості агресивних дій (Овчарова Р. В. 2008).

3. Класифікація видів агресії.

Залежно від мети агресії:

Недеструктивна агресія – наполеглива неворожа самозахисна поведінка, спрямована на досягнення мети; це природжений механізм, що слугує для адаптації в середовищі, для задоволення бажань, досягнення цілей розвитку, пізнання і здатності покластися на себе.

Деструктивна агресія – злісна поведінка, неприйняття, ненависть, лють, мстивість; бажання заподіяти біль іншому і задоволення, одержуване від цього. Буває:

– *експресивна* – виражена у формі мимовільного спалаху гніву, люті, що не має цільової напруженості; суб'єкт, який викликав подібну агресію, не завжди піддається нападу;

– *ворожа* – супроводжується застосуванням насильства, нанесенням шкоди;

– *інструментальна* – спрямована на досягнення мети: агресія є засобом її досягнення (Паренс Г. А. 1997; Бэрон Р., Ричардсон Д. 2001).

За ступенем та способом вираження:

– *вербальна пряма* агресія (сварка, крик, обзивання, публічне приниження, відкриті погрози);

– *вербальна непряма* агресія (плітки, прихована форма залякування);

– *фізична пряма* агресія (частіше всього прояв негативних почуттів безпосередньо проти іншої людини із застосуванням фізичної сили);

– *фізична непряма* агресія (вибухи люті, що супроводжуються псуванням предметів, биття кулаками по столі) (Перешеина Н. В., Заостровцева М. Н. 2006).

За формою прояву агресії:

– *активна* (дії, що шкодять іншим людям або предметам) і *пасивна* (стриманість від певних дій, що приводять до шкідливих наслідків для тієї особи, що є об'єктом агресії);

– *мовна* (використання стосовно атакованої особи шкідливих вербальних подразників, що можуть викликати страх, почуття образи або емоційне відкидання) і *фізична* (виявляється в ударах або побоях, в пошкодженні або знищенні суспільної або особистої власності) агресія (Семенюк Л. М. 2003).

За спрямованістю на об'єкт:

– *внутрішня* (ауто), що характеризується вираженням звинувачень або вимог, адресованих самому собі. Дитину «мучить» совість, вона займається самопокаранням, а іноді самокатуванням (гризе нігті);

– *зовнішня* (гетеро), характеризується відкритим проявом агресії на адресу конкретних осіб (пряма агресія) або на безособові обставини, предмети або соціальне оточення (зміщена агресія). Наприклад, дитина накидається з кулаками на свого кривдника або «зриває злість» на оточуючих, знущається над тваринами, псує речі кривдника (Фурманов І. А. 2007).

За характером агресії:

Доброякісна агресія (оборонна) – слугує справі виживання індивіда чи роду, має біологічні форми прояву і гасне, як тільки зникає небезпека, загроза життю;

Приклади «доброякісної» агресії:

– *псевдоагресія* – дії, в результаті яких може бути завдана шкода, але яким не передували злі наміри, а саме: ненавмисна агресія; ігрова агресія; агресія, як самоутвердження;

– *оборонна агресія* – як чинник біологічної адаптації: як прийом витіснення страху; як результат небезпеки позбавлення волі; як реакція на спробу позбавлення ілюзій; конформістська агресія; інструментальна агресія;

– *екзистенціальні потреби* людини та різні вкорінені в її характері пристрасті: ціннісні орієнтації та об'єкт шанування; почуття єднання; творчі здібності; збудження і стимулювання; хронічна депресія і нудьга; структура характеру.

Злоякісна агресія (біологічно неадаптивна) – характеризується деструктивністю та жорстокістю, які властиві тільки людині. Приклади злоякісної агресії: жорстокість; помста; садизм; некрофілія (Е. Фромм 2006; Воронцова М. В. и др. 2014).

4. Типологія агресивних підлітків:

I групу підлітків характеризує стійкий комплекс аномальних, аморальних, примітивних потреб, прагнення до споживацького проведення часу, деформація цінностей і стосунків. Егоїзм, байдужість до переживань інших, нетерпимість, відсутність авторитетів є типовими рисами цих дітей. Вони егоцентричні, цинічні, озлоблені, грубі, запальні, забіякуваті. В їхній поведінці переважає фізична агресивність.

II групу складають підлітки з деформованими потребами, цінностями. Володіючи більш-менш широким колом інтересів, вони відмічаються загостреним індивідуалізмом, бажанням зайняти привілейований статус через утиснення молодших, слабших, їх характеризує імпульсивність, швидка зміна настрою, брехливість, роздратованість. У цих дітей спотворенні уявлення про мужність, товариськість; їм приносить задоволення чужий біль. Прагнення до застосування фізичної сили проявляється ситуативно і лише проти тих, хто слабший.

III групу підлітків характеризує конфлікт між деформованими і позитивними потребами, цінностями, поглядами. Вони відзначаються односторонністю інтересів, пристосовництвом, брехливістю. Ці діти не прагнуть до досягнення успіху, апатичні. В їх поведінці переважає опосередкована і вербальна агресивність.

В *IV групу* входять підлітки, які відзначаються слабо деформованими потребами, але в той же час відсутністю певних інтересів і досить обмеженим колом спілкування. Вони безвільні, вразливі, підлизуються до сильніших товаришів. Для них типова мстивість і боягузливість. В їх поведінці переважає вербальна агресивність та негативізм (Семенюк Л. М. 2003).

5. Програма психолого-педагогічної корекції агресивності будується за принципом системності та містить декілька блоків: діагностичний, коректувальний, перевірки ефективності коректувальної дії, рекомендації батькам, вчителям, підліткам. Кожний блок складається з декількох взаємозв'язаних компонентів (Долгова В. И., Капитанец Е. Г. 2010).

В *діагностичний блок* можна включити три методики, на основі яких відбудеться комплектування груп. Методика А. Басса і А. Дарки, яка спрямована на визначення рівня агресивності підлітків. Методика Р. Айзенка, що дозволяє достатньо точно виявити індивідуальні особливості, які схиляють

до агресивності підлітків. Проективна методика «Малюнок неіснуючої тварини», спрямована на виявлення неусвідомлюваних і прихованих сторін особистості, у тому числі схильність до агресії.

За наслідками діагностики формується група з високим і низьким рівнем агресивної поведінки. Оптимальна чисельність групи від 7 до 12 осіб.

Коректувальний блок має на меті:

- дати підлітку можливість усвідомити неконструктивність його агресивної поведінки;
- навчити підлітка розуміти переживання, стани й інтереси інших людей;
- виробити вміння виражати агресію в прийнятних формах;
- сформувати навички конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів.

Методи корекції агресивної поведінки старших підлітків:

– Щоб отримати первинне уявлення про обмеження, ускладнення і проблеми підлітків, можливе *обговорення* трьох основних питань: Що не подобається і що подобається в житті? Що не подобається і що подобається удома? Що не подобається і що подобається в школі?

– *Групова дискусія* будується шляхом обговорення учасниками визначених тем або позицій, розгляд їх з різних точок зору.

– *Аналіз ситуацій*, пропонованих в ігровій формі та моделюючих те, що відбувається в житті підлітків. Дозволяє підліткам проаналізувати свою поведінку, виходячи із програних ситуацій, думок, поведінки інших учасників.

– *Ігри*, спрямовані на конструктивний вираз негативних емоцій, на розвиток чутливості до переживань інших дітей тощо («Асоціація», «Зобрази проблему», «Зобрази емоцію», «Штовхалки», «Камінець у черевиці» та ін.).

– *Робота в парах, трійках, мікрогрупах* для відпрацювання умінь вести діалог («Співрозмовники», «Обмін»), організовувати конструктивну вербальну взаємодію («Стратегія діалогу», «Конкурс ораторів», «Маска»), ефективно взаємодіяти у ситуації конфлікту («Конфлікт у транспорті», «Емоційна доріжка», «Добудовування конфлікту», «Ікс та ігрек», «Переговори»).

Тренінгові заняття тривають упродовж 1-1,5 години і включають 10 занять, частота зустрічей – три рази на тиждень.

В **блок перевірки ефективності** коректувальної дії входять такі компоненти: повторна діагностика, результативність коректувальних занять, внутрішні й зовнішні замовники, зацікавлені в отриманих результатах, у продовженні роботи щодо даної проблеми.

В четвертий блок входять конкретні **рекомендації батькам, вчителям і підліткам**, які сприяють більш повній реалізації психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки підлітків.

Рекомендації педагогу:

– Залучити підлітків до соціально визнаної та соціально схвалюваної діяльності (трудова, спортивна, художня, організаторська діяльності).

– Доцільно організовувати, підрозділяючи підлітків на невеликі групи по 25-30 чоловік. Підліток, таким чином, навчиться поводитися в групі однолітків, висувати групове рішення, погоджувати думки «мирним шляхом» (обговорення глобальних проблем у суспільстві, змагання й олімпіади).

– Участь педагогів у повсякденних побутових справах підлітків. Це зміцнює якісно нове ставлення підлітка до самого себе і до оточуючих (туристичні походи, збір урожаю, генеральні прибирання школи, суботники).

– Проведення педагогами різних культурно-просвітницьких і виховних заходів актуальних для підлітків (ігри – змагання, заходи – «Любов з першого погляду», «Шкільний конкурс краси», «Ювілей школи»).

– Індивідуальна бесіда з підлітком, тривалість якої повинна складати 30 хвилин з дітьми до 12 років, і не більше години із старшими підлітками. З'ясування особистісних та сімейних причин агресивності.

– Творче самовираження – малювання, конструювання, заняття музикою та іншими видами творчої діяльності (Долгова В. И., Капитанец Е. Г. 2010).

Рекомендації батькам:

– спокійне ставлення у разі незначної агресії;

– встановлення з дитиною зворотного зв'язку. Для цього використовуються наступні прийоми: констатація факту («Ти поводишся агресивно»); констатуюче питання («Ти злишся?»); розкриття мотивів агресивної поведінки («Ти хочеш продемонструвати силу?», «Ти хочеш мене образити?»); апеляція до правил («Ми ж з тобою домовлялися!»).

– контроль над власними негативними емоціями;

– обговорення провини;

– збереження позитивної репутації дитини в сім'ї. Для збереження позитивної репутації доцільно публічно мінімізувати вину підлітка («Ти погано почуваєшся», «Ти не хотів його образити»), але в бесіді віч-на-віч показати істину;

– треба надавати можливість дитині отримати емоційну розрядку в грі, спорті і т.д. (Долгова В. И., Капитанец Е. Г. 2010).

6. ВАНДАЛІЗМ – безглуздо жорстоке руйнування історичних пам'ятників і культурних цінностей. Пік вандалізму припадає на 11-13 років. Вандалізм займає помітне місце в структурі кримінальної активності підлітків 13-17 років. Підлітки-вандали володіють приблизно таким же рівнем інтелекту, як і їх однолітки, проте встигають в школі набагато гірше. В деяких дослідженнях показано, що більшість «злісних вандалів» знаходиться в кризовій ситуації (Л. А. Азарова, В. А. Сятковський, 2009).

Мотиви вандальної поведінки, включаючи і створення графіті:

- отримання або збереження членства в групах через здійснення дій, які зміцнюють внутрішньогрупові зв'язки;
- підтримання самооцінки;
- самовираження;
- зміна структури влади в групі, заняття лідерської позиції;
- задоволення і почуття «драйву», ризик бути спійманим за незаконні дії та покараним (Воробьева И. В., Кружкова О. В. 2014).

Види вандалізму:

- *Побутовий вандалізм* виявляється у вигляді псування майна (отримав двійку – обписав стіни школи непристойними словами).
- *Епатажний вандалізм* – спрямований на те, щоб підліток міг зайняти «гідне» місце в групі.
- *Кримінальний вандалізм* проявляється в псуванні важливих господарських об'єктів: обрізують кабелі, здають їх як кольоровий метал і одержують гроші.
- *Ідеологічний вандалізм* – посягання підлітків на державну символіку, могили воїнів.
- *Терористичний вид вандалізму* виявляється тоді, коли хочуть зіпсувати відносини між людьми, підірвати суспільні засади і принести шкоду якомусь народу.
- Називаються й інші види вандалізму: електронно-обчислювальний, екологічний, з помсти, вандалізм футбольних або музичних фанатів (Казанская В. Г. 2011).

Напрями профілактики вандалізму в освітніх установах:

- виховання поважного ставлення до культурної спадщини, продуктів людської праці та творчої діяльності;
- організація дозвілля учнів, залучення їх до корисної діяльності;
- усунення конфліктів учнів з батьками, вчителями, однолітками;
- нейтралізація психічних відхилень, розвиток стійкості особистості, здатності до саморегуляції;
- організація правової роботи щодо роз'яснення законодавства в частині вандалістичної злочинності (Воробьева И. В., Кружкова О. В. 2014).

7. БУЛІНГ¹ (від англ. «*bully*» – хуліган, забіяка) – це агресивна поведінка, що зазвичай повторюється. Вона має за мету завдати шкоду, викликати страх або тривогу, або ж створити негативне середовище у школі для іншої особи. Більшість даних свідчить про те, що в 5-9 класах середньої школи кількість випадків булінгу сягає максимуму, а вже у старших класах – знижується (Булінг – ми всі можемо допомогти 2013).

¹ Насильство в дорослих колективах переважно називають моббінгом

Характерні *ознаки булінгу*:

- намір нашкодити (кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостерігаючи);
- дисбаланс влади (кривдник та жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо);
- загроза подальшої агресії (кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання) (Король А. 2009).

Механізми, які спричиняють розповсюдження шкільного булінгу:

- в процес булінгу включається соціальне наслідування, тобто спостереження за проявами агресивних дій одного учня щодо іншого заохочує інших дітей до участі в подібних актах, особливо якщо хуліган є «успішним» у завоюванні жертви;
- ослаблення заборон проти агресивних тенденцій, тобто коли дитина бачить, що хуліган отримує винагороду за прояв агресивної поведінки, то це зменшує її власні заборони щодо участі в агресивних атаках;
- дифузія відповідальності, тобто коли кілька дітей беруть участь у залякуванні, то у кожного почуття провини та відповідальності зменшується;
- повторювальність атак, тобто у результаті повторних актів знущання над одним учнем іншими учнями він починає розглядатися як такий, що заслуговує на таке ставлення (Olweus D. 2004).

Форми шкільного булінгу:

Фізичний шкільний булінг – навмисні поштовхи, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень та ін.; дії сексуального характеру.

Психологічний шкільний булінг – насильство, пов'язане з впливом на психіку, що наносить психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, які ведуть до емоційної дестабілізації, непевності жертви. До цієї форми відносять:

- *вербальний булінг*, де знаряддям служить голос (образливе ім'я, з яким постійно звертаються до жертви, обзивання, дражніння, поширення образливих пліток і т.д.);
- *образливі жести або дії* (плювки в жертву або в її напрямку тощо);
- *залякування* (використання агресивної мови тіла та інтонацій голосу для того, щоб змусити жертву робити або не робити що-небудь);
- *ізоляція* (жертва навмисне ізолюється, виганяється або ігнорується частиною учнів чи всім класом);
- *вимагання* (грошей, їжі, інших речей, примус що-небудь украсти);
- *ушкодження й інші дії з майном* (злодійство, грабіж, ховання особистих речей жертви);

– *кібербулінг* – приниження за допомогою мобільних телефонів, Інтернету, інших електронних пристроїв (пересилання неоднозначних зображень, фото і відеоматеріалів, обзивання, поширення пліток та ін.);

– *насильство до учнів з боку учителів* – маніпулювання, соціальна стигматизація (процес виокремлення чи таврування учнів, навішування соціальних ярликів у вигляді визначень «невиправний», «двієчник» та ін.) і постійний шум на уроці (Ожйова О. М. 2012).

Типологія кривдників (булерів):

– перший тип: дитина зазвичай поводить себе в соціально прийнятний спосіб, піклується про інших, має непогані успіхи в навчанні; дражниться частіше за все, щоб справити враження на певних учнів;

– другий тип: дитина приваблива, не відчуває браку матеріальних речей, має непогані оцінки, друзів, гарні лідерські якості, але знущується з інших, ніби вдягаючи маску хороброї дитини;

– «статусний» тип проявляється у показовості булінгу, намаганні завжди бути на «сцені», завоювати аудиторію спостерігачів, їхні лестоці та підлабузництво;

– кривдник «у повному озброєнні» має стійкі наміри чинити булінг, особливо в разі відсутності сторонніх поглядів, у той же час намагається ввести в оману, зокрема дорослих;

– імпульсивно-агресивні кривдники, які мають слабкі соціальні навички, абсолютно непередбачувані, агресивні реакції навіть на слабку провокаційну поведінку, звинувачують інших, а головне, часто мають проблеми у розвитку, зокрема зі здатністю до навчання. Соціопати, неймовірно небезпечні індивіди, психічно хворі та одержимі своєю персоною, діють виключно з власних мотивів (Король А. 2009).

Типи жертв залежно від реакції на булінг:

– *пасивна жертва*: схвильована та незахищена, реагує на знуцання плачем, відступає, уникає кривдника, стає «тихою», а така її реакція фактично є винагородою для кривдника, тому цикл насильства продовжується;

– *«провокаційна» жертва*: вона викликає роздратування, повертає увагу кривдників і однолітків, досягає певного контролю над ситуацією, реагує з проявами як агресивності, так і стурбованості, схвильованості, вона більш схильна протистояти булінгу (Король А. 2009).

Ознаки того, що діти є об'єктом булінгу:

– діти можуть не хотіти йти до школи або ж плакати чи почуватися хворими у шкільні дні;

– вони можуть не хотіти брати участь у спільній діяльності чи соціальних заходах з іншими учнями;

– вони можуть поводитися інакше, не так, як звичайно;

– вони можуть раптом почати губити гроші чи особисті речі, або ж приходити додому у порваному одязі чи з поламаними речами і при цьому дають неймовірні пояснення;

– підлітки, які є жертвами булінгу і/або приставань, можуть також почати говорити про те, щоб кинути школу, і починають пропускати заходи, в яких беруть участь інші учні (Булінг – ми всі можемо допомогти 2013).

Заходи щодо профілактики булінгу в школах (на базі досвіду Великобританії та США):

– проведення психодіагностичних досліджень учнів з метою моніторингу ознак, особливостей та причин булінгу як фахівцем (психологом чи соціальним педагогом), так спостереження вчителем за поведінкою учнів (можливих жертв та кривдників);

– проведення навчальних тренінгів для фахівців школи з метою їх ознайомлення із сутністю проблеми та методами її вирішення;

– впровадження в шкільне життя норм, що визнають булінг або інші форми насильства неприйнятними (підготовка своєрідних «шкільних кодексів» тощо);

– включення питань, пов'язаних з булінгом у навчальні програми з предметів, які присвячені основам психології, соціального життя чи здорового способу життя;

– заходи, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямовані на підвищення обізнаності учнів щодо питань, пов'язаних з булінгом і попередження його випадків;

– формування в учнів конструктивної поведінки щодо булінгу на їхню адресу. Діти повинні уміти і бути готовими: розказати про випадок булінгу своїм батькам або іншим дорослим, яким вони довіряють; поводитися упевнено; шукати друзів серед однолітків та однокласників; уникати ситуацій, в яких можливий булінг тощо;

– формування конструктивної поведінки у глядачів – свідків булінгу. Діти повинні уміти і бути готовими: відхилити пропозиції взяти участь у цькуванні; намагатися розрядити обстановку, коли вона загострюється і можливий булінг; голосно кричати і шукати підтримки, якщо став свідком насильства; негайно привести когось з дорослих, кому вона довіряє; підбадьорювати і підтримувати жертв, радити їм піти по допомогу до надійного дорослого;

– на рівні класу впровадження норм нульової толерантності до булінгу та проведення регулярних зустрічей з учнями класу та їх батьками;

– на індивідуальному рівні проведення безпосередньої роботи з учнями, які виступають у ролі жертв та агресорів, а також з їх батьками (Olweus Bullying Prevention Program 2003; Кривцова С.В. 2011; Лушпай Л. І. 2010).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.

2. Здійснить перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Законспекуйте уривок із книги. Поясніть, як автор розуміє витоки дитячої агресивності. Які педагогічні та психологічні прийоми її профілактики та корекції?
 - Бютнер К. Жить с агрессивными детьми: Пер.с нем. / К. Бютнер. – М. : Педагогика. 1991. – 144 с. – Режим доступа : <https://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=441>
5. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють виявити схильність до агресивної поведінки (дод. А.4).
6. Проведіть обстеження молодшого школяра (або підлітка) за однією з методик, охарактеризуйте його стан.
7. Опрацюйте проблемні ситуації для психолого-педагогічного аналізу, з'ясуйте основні детермінанти поведінки неповнолітніх. Запропонуйте шляхи та напрями психолого-педагогічної допомоги неповнолітньому.
8. Розробіть проект шкільного інформаційного стенду «Булінг у шкільному середовищі».
9. Розробіть технологію ігрової корекції однієї з форм агресивності дитини.
10. Продумайте зміст лекторію для батьків «Наслідкування у засвоєнні зразків агресивної поведінки».
11. Розробіть рекомендації для педагогів щодо раннього виявлення учнів – жертв домашнього або шкільного насильства.

Література для поглибленого вивчення питання:

- Абсалямова К. З. Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти [Електронний ресурс] / К. З. Абсалямова, О. Л. Луценко // Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2013. – № 1046. – С. 216-221. – Режим доступа : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKhIPC_2013_1046_51_50.pdf*
- Агрессия у детей и подростков : учебн. пособие / Под ред. Н. М. Платоновой. – СПб. : Речь, 2006. – 336 с.*
- Агрессия: понятие, подходы, диагностика : учебн.-метод. пособие [Электронный ресурс] / Сост. : Л. И. Дементий, В. Е. Купченко. – Омск : ОмГУ, 2001. – 40 с. – Режим доступа : <http://www.ped55.ru/center/ltr/dementy.doc>*
- Бандура А. Подростковая агрессия = Adolescent aggression : изучение влияния воспитания и семейных отношений / Альберт Бандура, Ричард Уолтерс. – М. : Апрель Пресс : Эксмо-Пресс, 2000. – 510 с. .*
- Берковитц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль / Л. Берковитц. – СПб. : прайм-Евроснак, 2001. – 512 с.*
- Булінг – ми всі можемо допомогти це зупинити. Посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл [Електронний ресурс]. – Весна 2013 р. – 11 с. Режим доступа : <https://www.edu.gov.on.ca/eng/multi/ukrainian/BullyingUK.pdf>*
- Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с: ил. – (Серия «Мастера психологии»).*
- Воробьева И. В. Психология вандального поведения : Монография / И. В. Воробьева, О. В. Кружкова. – Екатеринбург, 2014. – 322 с.*
- Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен [Електронний ресурс] / А. А. Губко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Психологічні науки. – 2013. – Вип. 114. – С. 46-50. – Режим доступа : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VchdpuPH_2013_114_12.pdf*
- Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция. – М. : Генезис, 2009. – 216 с.*

Долгова В. И. Психолого-педагогическая коррекция агрессивного поведения старших подростков [Электронный ресурс] / В. И. Долгова, Е. Г. Капитанец. – Челябинск : АТОКСО, 2010. – 109 с. – Режим доступа : <http://e-koncept.ru/2015/75143.htm?download>

Дроздов О. Ю. Проблемы агрессивної поведінки особистості : навч. посіб. / О. Ю. Дроздов, М. А. Скок. – Чернігів, 2000. – 156 с.

Караман О. Л. Моделювання реабілітаційної роботи з підлітками, схильними до агресивної поведінки, в умовах реабілітаційного центру / О. Л. Караман // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2014. – № 1. – С. 72-88.

Козубовська І. В. Агресивність як форма прояву дезадаптації дітей [Електронний ресурс] / І. В. Козубовська, Н. Д. Сойма // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І.В. Козубовська. – Ужгород : Говерла, 2013. – Вип. 26. – С. 101–103. – Режим доступу : <http://dspace.uzhnu.edu.ua:8080/jspui/handle/lib/722>

Король А. Причини та наслідки явища булінгу [Электронный ресурс] / А. Король // Відновне правосуддя в Україні. – 2009. – № 1–2 (13). – С. 84–93. – Режим доступу : [http://uccg.org.ua/bulletin/Articles/01-02\(13\)/06-Doslidzhennya/130604.pdf](http://uccg.org.ua/bulletin/Articles/01-02(13)/06-Doslidzhennya/130604.pdf)

Коррекция агрессивного поведения у детей: опыт работы реабилитационного центра для детей и подростков «Надежда» : методическое пособие ; [ред.-оформ. З. В. Мельникова; отв. за выпуск Л. Г. Сакиева] / [Электронный ресурс]. – Томск, 2012. – 36 с. – (В помощь реабилитологу). – Режим доступа : <http://elibr.tomsk.ru/elibr/data/2013/2013-0040/2013-0040.pdf>

Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії [Електронний ресурс] / Л. І. Лушпай // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Філологічна. – 2013. – Вип. 33. – С. 85-89. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf

Ожиёва Е. Н. Буллинг как разновидность насилия. Школьный буллинг [Электронный ресурс] / Е. Н. Ожиёва // Научная индустрия европейского континента : научная конф. [Психология и социология / 5. Психолого-воспитательные проблемы развития личности в современных условиях]. – 2008. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Psihologia/37294.doc.htm

Профилактика агрессивных и террористических проявлений у подростков. Методическое пособие [Электронный ресурс] / под ред. И. Соковни. – М. : Просвещение, 2005. – 160 с. – Режим доступа : <http://window.edu.ru/resource/092/28092/files/prosv029.pdf>

Прохорова Е. Н. Формирование адаптивного поведения у агрессивных и враждебных подростков средствами интерактивной техники «Форум-театр» [Электронный ресурс] / Елена Николаевна Прохорова // «Fan-Nauka». Электронный журнал. – 2010. – № 2. – Режим доступа : <http://www.fan-nauka.narod.ru/2010.html>

Савельев Ю. Б. Виключення та насильство : чи існує булінг в українській школі? [Електронний ресурс] / Ю. Б. Савельєв, Т. М. Салата // Наук. зап. НаУКМА. Сер. Пед., психол. науки та соц. робота. Том 97. – К. : Аграр Медіа Груп, 2009. – С. 71-75. – Режим доступу : http://nz.ukma.edu.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=325&Itemid=31

Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции : учебн. пособие / Л. М. Семенюк. – 2-е изд. – М. : МПСИ, Флинта, 2003. – 96 с.

Фурманов И. А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика, коррекция / И. А. Фурманов. – С-Пб : Речь, 2007. – 480 с.

Фурманов И. А. Психология детей с нарушениями поведения : пособие для психологов и педагогов / И. А. Фурманов. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2010. – 351 с.: ил. – (Библиотека психолога).

Методики дослідження схильності до агресивної поведінки:

- Анкета для педагога «Критерії агресивності дитини», А.Г.Долгова (дод. А.4).

- Багатофакторний особистісний опитувальник FPI. Форма В (І.Фаренберг, Х.Зарг, Р.Гампел). Шкали: невротичність, спонтанна агресивність, депресивність, дратівливість, товарицькість, врівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість, екстраверсія – інтроверсія, емоційна лабільність, маскуліність – фемінність.

- Визначення інтегральних форм комунікативної агресивності, В.В.Бойко. Шкали: спонтанність агресії, нездатність гальмувати агресію, невміння перемикаєти агресію, анонімна агресія, провокація агресії в оточуючих, схильність до відображеної агресії, аутоагресія, ритуалізація агресії, схильність заражатися агресією натовпу, задоволення від агресії, розплата за агресію.

- Графічна методика «Кактус» (спрямована на з'ясування стану емоційної сфери дитини, наявності та напрямку агресії, її інтенсивності).

- Експрес-діагностика некерованої емоційної збудливості, В.В.Бойко.

- Експрес-діагностика схильності до афективної поведінки, В.В.Бойко.

- Карта спостереження за проявами вандалної поведінки у дошкільнят, І.В.Воробйова, О.В. Кружкова.

- Кінетичний малюнок сім'ї (окремі симптомокомплекси дозволяють виявити причин агресивності дитини та інших видів порушень поведінки, що викликані їхніми внутрішньосімейними відносинами).

- Методика «Діагностика потенціалу комунікативної імпульсивності», В. А. Лосенков.

- Методика «Малюнок неіснуючої тварини», в адаптації І.А.Фурманова.

- Методика «Особистісна агресивність і конфліктність», Є.П.Ільїн та П.А.Ковальов.

Шкали: запальність, поступливість, образливість, непоступливість, безкомпромісність, мстивість, нетерпимість до думки інших, підозрілість.

- Модифікований варіант опитувальника «Рішення важких ситуацій» (РВС), О.Ю.Михайлова. шкали: уникнення, наркотизація, порівняння своїх проблем з проблемами інших, механізми зниження психічного напруження, вербальна агресія, агресія до людей, агресія до предметів, агресія до себе, інтрапунітивне ставлення до ситуації¹, компенсація, зростання зусиль до досягнення мети.

- Опитувальник «Діагностика стану агресії», А. Басс, А. Дарка. Шкали: фізична агресія, непряма агресія, дратівливість, негативізм, вразливість, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини (дод. А.4).

- Опитувальник «Дослідження рівня насильства в школі» (заповнюється представниками адміністрації, педагогами, батьками), А.Г.Долгова.

- Опитувальник легітимізованої агресії (опитувальник ЛА-44), С.Н.Єніколопов, Н.П.Цибульський. Сума балів по кожній шкалі («особистий досвід», «спорт», «політика», «ЗМІ», «виховання») дозволяє судити про вираженість схильності до легітимізованої агресії в тій чи іншій сфері.

- Опитувальник діагностики схильності до агресії (ВРАQ – Buss-Perry Aggression Questionnaire), А.Басс і М. Перрі.

- Опитувальник провокації агресії О'Коннера.

- Особистісний опитувальник «Мотиви вандалної поведінки», І.В.Воробйова, О.В. Кружкова (дод. А.4).

- Оцінка рівня сімейної агресії очима дитини (шкала М. Штрауса і С.Штайнметц) (дод. А.4).

- Тест «Самооцінка психічних станів», Г. Айзенк. Шкали: тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність.

- Тест агресивності (опитувальник Л. Г. Почебут). Шкали: вербальна агресія, фізична агресія, предметна агресія, емоційна агресія, самоагресія.

- Тест для батьків «Чи агресивна ваша дитина?», А.Г.Долгова.

¹ Інтрапунітивна поведінка – поведінка, пов'язана із звинуваченням самого себе в різного роду невдачах

- Тест егоцентричних асоціацій, Т. Шустрова в адаптації Т.І. Пашукової.
- Тест емоцій (тест Басса-Дарки в модифікації Г.Резапкіной). Шкали: фізична агресія, непряма агресія, дратівливість, негативізм, вразливість, підозрілість, вербальна агресія.
- Тест оцінки агресивності у відносинах, А. Ассінгер.
- Тест руки Вагнера (Hand Test). Шкали: агресія, страх, емоційність, комунікація, залежність, демонстративність, інвалідність, активна безособовість, пасивна безособовість.
- Тест схильності до ризику, К. Левітін.
- Фрайбурзька шкала агресивності (Фрайбурзький особистісний опитувальник), Х.Сельг. Шкали: невротичність, спонтанна агресивність, депресивність, дратівливість, товариськість, врівноваженість, відкритість, екстраверсія – інтроверсія, емоційна лабільність, маскулізм – фемінізм.
- Шкала ворожості В.Кука – Д.Медлі в адаптації Л.Н. Собчик. Шкали: цинізму, агресивності, ворожості.
- Шкала маніпулятивного ставлення, Т.Бант.
- Шкала прямої і непрямой агресії, К.Б'єрквіст, в адаптації І.А.Фурманова. Шкали: фізична, вербальна і непряма агресія у молодших школярів.
- Шкала реактивної та проактивної агресії, Е.Роланд, Т. Ідсьє в адаптації І.А.Фурманова. Шкали: реактивна агресія, проактивна агресія, пов'язана з проявом влади, і проактивна агресія, пов'язана з афіліацією.

ТЕМА 2.2. СУЇЦИДАЛЬНА ПОВЕДІНКА (АУТОАГРЕСІЯ)

Основна рекомендована література:

1, с. 84-90; 7, с. 11, 13-14; 9, с. 143-160; 10, с. 260-278; 11, с. 103-113; 16, с. 142-159; 19, с. 82-84; 24, с. 143-150; 28, с. 370-384; 29, с. 90-96, 274; 32, с. 155-163; 35, с. 41-43, 72; 36, с. 122-131, 170-180; 38, с. 221-243; 42, с. 184-200; 49, с. 112-117; 50, с. 165-193.

1. СУЇЦИД – акт самогубства, який здійснюється людиною в стані сильного душевного розладу або під впливом психічного захворювання (Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів 2009).

Не вважається самогубством позбавлення себе життя особою, що не усвідомлює значення своїх дій або їх результату. До таких осіб відносять неосудних і дітей у віці до 5 років. При здійсненні таких дій фіксується смерть від нещасного випадку (Павленок П. Д., Руднева М. Я. 2007).

Ті випадки, де небезпечні для життя дії не пов'язані з усвідомленими уявленнями про власну смерть, складають широку зону *аутодеструктивної активності*, що межує із суїцидальною сферою, але не є такою в буквальному розумінні.

Ненавмисна смерть – смерть, в якій сама жертва бере участь лише частково, непомітно і несвідомо. Тяжкохворі люди, котрі раз за разом не приймають прописані ліки, порушують інструкції, деколи належать до цієї категорії. Хоча їх смерть може становити одну з форм самогубства, істинні наміри таких людей залишаються не з'ясованими.

2. СУЇЦИДАЛЬНА ПОВЕДІНКА – це різні форми активності людини, що обумовлюються прагнення позбавити себе життя та слугують засобом розв'язання особистісної кризи (Пятунин В. А. 2010).

Особливості суїцидальної поведінки у дітей і підлітків:

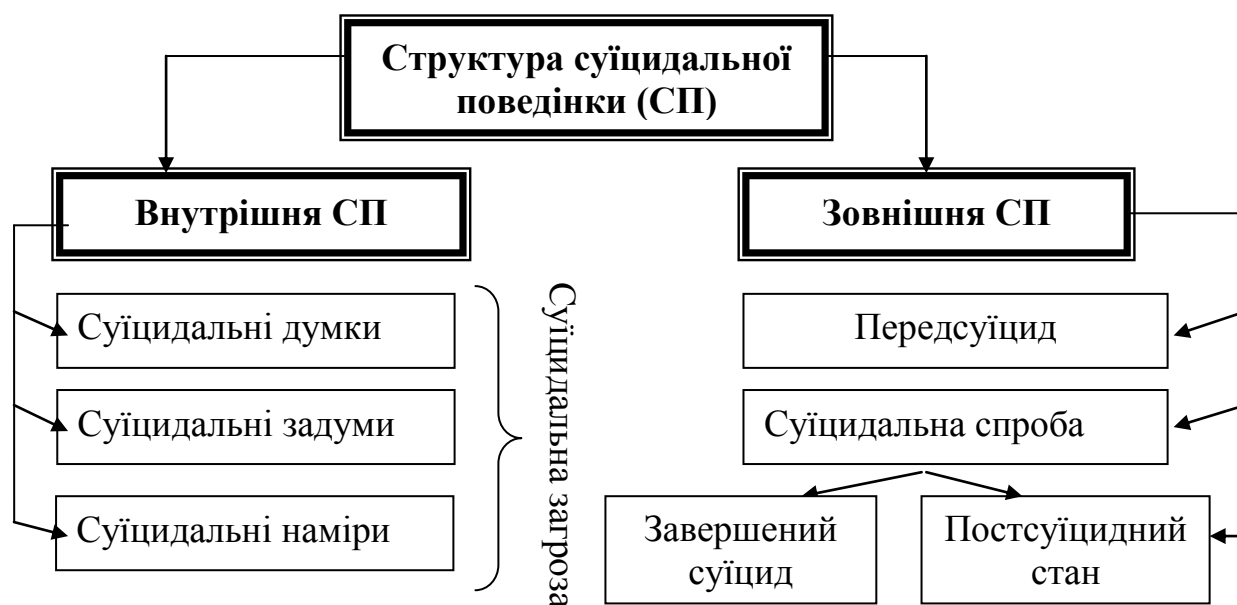
– Недостатньо адекватна оцінка ними наслідків своїх суїцидальних дій через відсутність чіткого уявлення про те, що таке смерть, її незворотність і передбачення смертельного результату.

– Відсутність у цьому віці чітких відмінностей між істинними суїцидальними намірами і демонстративно-шантажними діями.

– Невідповідність між зовнішнім мотивом і реакцією на нього, тобто «незначущість», «скороминучість», «несерйозність», з погляду дорослих, мотивів суїцидальних спроб – звідси «несподіванка» факту.

– Опосередкований вплив несприятливого, психотравмуючого мікросоціального середовища (сім'ї, школи, найближчого оточення однолітків), а не ступінь вираження тих або інших психопатологічних порушень.

– Наявність взаємозв'язку самогубств і суїцидальних спроб з деякими проявами девіантної поведінки: втечами з дому, інтернату, прогулами уроків, раннім курінням, випадками алкоголізації, наркотизації, конфліктними відносинами з батьками, дрібними правопорушеннями тощо (Воспитание трудного ребенка 2001).

Структура суїцидальної поведінки:

▪ **Антивітальні переживання** – роздуми про відсутність цінності життя, які виражаються у формулюваннях типу: «жити не варто», «не живеш, а існуєш», коли ще немає чітких уявлень про власну смерть, але є заперечення життя.

▪ **Внутрішня суїцидальна поведінка:**

– *Пасивні суїцидальні думки* – характеризуються уявленнями, фантазіями на тему своєї смерті, але не на тему позбавлення себе життя. Прикладом є вислови: «добре б померти, заснути і не прокинутися» тощо.

– *Суїцидальні задуми* – активна форма суїцидальності, продумуються способи суїциду, час і місце дії.

– *Суїцидальні наміри* передбачають приєднання до задуму рішення та вольового компоненту, який спонукає до безпосереднього переходу в зовнішню поведінку.

▪ **Зовнішні форми суїцидальної поведінки:**

– *Передсуїцид* – період від виникнення суїцидальних думок до спроб їх реалізації, тривалість якого може обчислюватися хвилинами (гострий передсуїцид) або місяцями (хронічний передсуїцид).

– *Суїцидальна спроба* – це цілеспрямоване оперування засобами позбавлення себе життя, що не закінчилися смертю. Вона проходить дві фази. Перша – оборотна, коли об'єкт сам може припинити спробу, друга – необоротна.

– *Завершений суїцид*.

▪ **Постсуїцидальний стан.** Постсуїцид є своєрідним «результатом» таких станів, як конфліктна ситуація, сам суїцидальний акт (з його «психічним і соматичним компонентами»), особливості його переривання та реанімації, соматичні наслідки, нова ситуація й особистісне ставлення до неї.

Після здійснення спроби самогубства в найближчому *постсуїциді* визначають 3 головні *компоненти*:

- актуальність конфлікту;
- ступінь фіксованості суїцидальних тенденцій;
- особливості ставлення до здійсненої спроби.

На цій підставі прийнято виокремлювати *типи постсуїцидальних станів*:

а) *Критичний*: конфлікт втратив свою значущість, суїцид привів до розрядки напруги; суїцидального мотиву немає; ставлення до здійсненої спроби – почуття сорому і страху; розуміння того, що це не змінює ситуації, не вирішить проблеми; вірогідність повторення – мінімальна.

б) *Маніпулятивний*: актуальність конфлікту зменшилася через сприятливу дію на оточуючих; суїцидальних тенденцій немає; ставлення – легке почуття сорому і страх перед смертю; виразне закріплення даної поведінки для досягнення своєї мети; вірогідність повторення висока.

в) *Аналітичний*: конфлікт як і раніше актуальний; суїцидальних тенденцій немає; ставлення – розкаяння, пошуки інших шляхів рішення; вірогідність повторення зростає, якщо інший шлях вирішення конфлікту не буде знайдений.

г) *Суїцидально-фіксований*: конфлікт актуальний; суїцидальні тенденції зберігаються; ставлення до суїциду позитивне (Исаев Д.С., Шерстнев К.В. 2000).

3. Причина суїцидальної поведінки – це все те, що викликає і обумовлює суїцид. Крім основної причини можуть бути ще і другорядні (хвороба, сімейно-побутові труднощі тощо).

Мотив суїцидальної поведінки – на відміну від причини – це подія, яка виступає поштовхом для дії причини. Мотив носить зовнішній, випадковий характер і не слугує ланкою в ланцюзі причинно-наслідкових відносин. Як правило, аналіз мотивів самогубств не виявляє їх причини (Азарова Л. А. 2009).

Актуальні чинники підліткових суїцидів:

Умови сімейного виховання:

- виховання в сім'ї, де є алкоголіки, психічні хворі;
- знедоленість та соціальна ізоляція;
- виховання в сім'ї, де були випадки самогубства і т.д.;

- дійсна або уявна втрата батьківської любові, ревності;
- переживання, пов'язані із смертю, розлученням або відходом з сім'ї батьків;
- відсутність батька в ранньому дитинстві;
- матріархальний стиль відносин у сім'ї.

Біографічні чинники:

- вживання алкоголю і наркотиків;
- спроби здійснення суїцидальних спроб у минулому;
- здійснення важкого кримінально караного вчинку.

Емоційно-поведінкові чинники:

- ізоляція від соціального оточення, втрата соціального статусу;
- розрив високо значущих любовних відносин, сексуальні ексцеси, вагітність у дівчаток;
- ускладнена адаптація до діяльності, навчання тощо;
- почуття вини, сорому, скомпрометованість, ображене самолюбство, каяння, незадоволеність собою;
- боязнь ганьби, насмішок, приниження;
- бажання привернути до себе увагу, викликати співчуття, уникнути неприємних наслідків чи важкої ситуації;
- шантаж і тривале фізичне чи психологічне знування (булінг).

Інформаційні чинники: засоби масової інформації, мережа Інтернет (сайти, групи в соціальних мережах, де пропагується суїцид); співчуття або наслідування героям кіноекрану, співакам, кумирам.

Вади (порушення) фізичного чи психічного розвитку:

- заїкання, гаркавість, ожиріння тощо;
- невідповідність біологічної та психологічної статі;
- акцентуації характеру, емоційні розлади, депресії;
- емоційна нестійкість, надмірна імпульсивність, підвищена навіюваність, сенситивність;
- тривалі соматичні хвороби (Амбрумова А. Г. и др. 1980; Воспитание трудного ребенка 2001; Шнейдер Л. Б. 2005).

4. СУЇЦИДЕНТ – це людина, що вчинила самогубство або замах на самогубство (Пятунин В. А. 2010).

Типи суїцидальної поведінки у підлітків:

Демонстративна суїцидальна поведінка виражає не завжди усвідомлене підлітком прагнення звернути увагу на становище, в якому він опинився, викликати співчуття, уникнути очікуваних неприємних наслідків за які-небудь вчинки, вийти з важкої ситуації, а також налякати своїх недругів (шантаж, погрози, здирство і т.п.). При такій спробі підліток не завжди гарантований від

смертельного результату, оскільки часто не усвідомлює ступінь небезпеки дій, що робляться, та їх наслідків.

Афективна суїцидальна поведінка є однією з форм гострих психогенних реакцій, що виникають на фоні акцентуації характеру, психопатій або залишкових явищ органічного ураження головного мозку. Одним з різновидів такого типу суїцидальної поведінки є реакція пасивного протесту в підлітковому віці. В основі такої реакції лежить стан надзвичайно сильного переживання образу або гострої незадоволеності оточуючими чи самим собою, прагнення помститися, покарати осіб, винних в незаслуженому покаранні, принизливому зауваженні. Така реакція може бути обмежена всього лише думкою або уявленням про суїцид або виразитися в здійсненні суїцидальної спроби. В останньому випадку рішення наперед не обдумується, а виникає по механізму «короткого замикання».

При *істинній суїцидальній поведінці* намір підлітка накласти на себе руки нерідко довго виношується, вживаються заходи, щоб ніхто цьому не перешкодив. Досить часто істинна суїцидальна поведінка у підлітків проявляється при депресивних станах, що мають різне походження (Личко А. Е. 1991).

5. Допомога при суїциді. Специфіка організації роботи з особами, схильними до суїциду, полягає в проведенні заходів, які сприяють зміні соціальної ізоляції клієнтів і зменшенню суїцидальних тенденцій.

Підходи до профілактики суїцидів:

– *інформаційний* – ґрунтується на тому, що одним із головних напрямів роботи повинне стати інформування людей про способи вирішення проблем, виходу з депресій, скрутних станів;

– *соціально-профілактичний* – як основну мету розглядає виявлення, усунення і нейтралізацію причин і умов, що викликають суїцидальні думки та наміри, серед них відновлення самого соціального середовища і умов життєдіяльності особистості, які могли призвести до психологічних ускладнень, суїцидальних думок або намірів;

– *медико-біологічний* – його суть полягає в попередженні можливих відхилень від соціальних норм цілеспрямованими заходами лікувально-профілактичного характеру щодо осіб, які страждають різними психічними відхиленнями;

– *соціально-педагогічний* – полягає у проведенні заходів виховного характеру, спрямованих на формування особистісних якостей, значущих для життєдіяльності суїцидента, особливо етичних і вольових, а також його активної життєвої позиції, що сприятиме інтеграції в суспільство (Павленок П. Д., Руднева М. Я. 2007).

Напрями роботи педагогічного колективу щодо профілактики суїцидальної поведінки підлітків:

а) Забезпечення соціально-правового захисту всіх суб'єктів освітнього процесу (вчителів, учнів та їх батьків).

б) Навчання підлітків соціально важливим навичкам: навички прийняття рішення, уміння протистояти негативним впливам із сторони, навички саморегуляції, формування комунікативної компетентності.

в) Формування у підлітків культури здорового і безпечного способу життя (профілактика девіантної поведінки).

г) Формування ціннісно-смиислової життєстверджуючої позиції у підлітків через залучення підлітків в соціально-значущі види діяльності: організація шкільного самоврядування, формування установок на самореалізацію в різних сферах життєдіяльності (волонтерська діяльність, культура, спорт, мистецтво, наука і ін.).

д) Робота з батьками, сім'єю: формування у батьків і дітей навичок спільної діяльності та спілкування, інформування батьків про особливості суїцидальної поведінки у підлітків, про поведінкові ознаки, які можуть свідчити про приховані проблеми дитини; ознайомлення батьків з тими формами сімейних відносин, які приводять до негативних наслідків.

е) Виявлення підлітків «групи ризику» з порушеними внутрішньосімейними, внутрішньошкільними або внутрішньогруповими взаємостосунками і робота щодо їх реабілітації спільно із соціальним педагогом і психологом.

ж) Взаємодія з учнями в мережі Інтернет за допомогою соціальних мереж (ВКонтакте, Однокласники, Facebook). Аналізуючи інтерфейс сторінки учня, класний керівник може отримати додаткову інформацію про психологічну складову його особистості, інтереси, особливості спілкування з іншими користувачами соціальної мережі, теми, що цікавлять, і т.д.

з) Налагодження зв'язків з різними організаціями, що займаються кризовими станами (соціальними центрами і службами, молодіжними клубами тощо), повідомлення учнів про Телефони довіри (Югова Н. Л., Касимова А. Р. 2014).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють виявити схильність до суїцидальних станів (дод. А.6).
5. Проведіть обстеження підлітка за однією з методик, охарактеризуйте його стан.
6. Розробіть план заходів, які можна провести в рамках Всесвітнього дня запобігання самогубствам (10 вересня).
7. Підготуйте план-коспект години психолога «Життя прекрасне».
8. Підберіть і принесіть на семінарське заняття (можна зробити колаж) фотографії, які, на вашу думку, відповідають темі «День позитиву».

9. Розробіть алгоритм соціально-психологічного супроводу школяра, що здійснив суїцидальну спробу (в тому числі, із залученням медичних працівників).

10. Підберіть вправи для комунікативного тренінгу або тренінгу фрустраційної толерантності, спрямовані на нормалізацію психічних станів, саморозкриття, зняття емоційної напруги, пошук смислу життя.

11. Розробіть пам'ятку для батьків (педагогічних працівників) «Як розпізнати гострий кризовий стан дитини і що з цим робити».

12. Підготуйте буклет «Кризова ситуація – хто може допомогти», включіть туди адреси відповідних служб, організацій вашого міста, району чи області, людей, до яких підліток може звернутися. Розмістіть такий буклет в Інтернет-мережі.

Література для поглибленого вивчення питання:

Алимова М. А. Суїцидальное поведение подростков: диагностика, профилактика, коррекция [Электронный ресурс] / М. А. Алимова. – Барнаул, 2014. – 100 с. – Режим доступа: http://pnk59.ru/UserFiles/File/pnk_files/MediaSecur/%D1%81%D1%83%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B4%20%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8.pdf

Вашека Т. В. Практичні рекомендації для проведення психокоректувальної роботи з підлітками за наявності суїцидальних ідецій / Т. В. Вашека // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №7. – С. 68-72.

Вашека Т. В. Рання діагностика та профілактика суїцидальної поведінки в підлітковому віці / Т. В. Вашека // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №6. – С. 64-66.

Дроздов О. Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості: навч. посіб. / О. Ю. Дроздов, М. А. Скок. – Чернівці, 2000. – 156 с.

Исаев Д. С. Психология суицидального поведения. Метод. рекоменд. [Электронный ресурс] / Д. С. Исаев, К. В. Шерстнёв. – Самара : СГУ, 2000. – 79 с. – Режим доступа : http://www.p2pcdn.ru/view/isaev-ds-sherstnev-kv-psihologiya-suicidalnogo-povedeniya_0b96c110fb5.html

Максимова Н. А. Методичні рекомендації з організації та проведення заходів до Всесвітнього дня запобігання суїциду [Електронний ресурс] / Н. А. Максимова // Сайт КОПОПК. – Режим доступу : http://kristti.com.ua/detail_content.php?id=664&level2=72&level1=15

Методические рекомендации по профилактике суицидального поведения учащихся образовательных организаций: сб. материалов [Электронный ресурс] / авторы-сост. : О. О. Олифер, М. Ю. Бондарева, Т. А. Садовская и [др.]. – Изд. 2-е, дополн. – Хабаровск : КГБОУ «Краевой центр психолого-медико-социального сопровождения», 2015. – 168 с. – Режим доступа : http://pmss27.ru/images/docs/suicide_2015.pdf

Методические рекомендации по профилактике суицидального поведения: Информационный материал [Электронный ресурс] / Сост. С. В. Юфа. – Минск : БГУИР, 2015. – 32 с. – Режим доступа : http://www.bsuir.by/m/12_100229_1_91315.pdf

Москалец В. П. Психологія суїциду : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Москалец, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. В. Миколайський та [ін.]. – К. : Плай; Івано-Франківськ, 2002. – 247 с.

Попередження суїцидальної поведінки дітей та підлітків : методичні рекомендації для педагогів, практичних психологів, соціальних педагогів, батьків // Все для вчителя. – 2003. – №30. – С. 53-64.

Попова Олена Борисівна. Підлітковий суїцид : види профілактики / Олена Попова, Світлана Фесун ; [упоряд. Т. А. Шаповал]. – К. : Ред. загальнопед. газ., 2014. – 101, [1] с.

Прийменко В. М. Суїцидальна поведінка. Психологічний аналіз і профілактика (Методичні рекомендації для практичних психологів і соціальних педагогів) / В. М. Прийменко. – К. : КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2005. – 43 с.

Профілактика суїцидального поведения в учебных заведениях. Методические рекомендации для педагогов и кураторов [Электронный ресурс] / А. Н. Корнетов,

И. Л. Шелехов, А. В. Силаева и [др.]. – Томск : ООО «Рекламная группа Графика», 2013. – 56 с. – Режим доступа : http://mednet.ru/images/stories/files/zosh/profilaktika_suizida.pdf

Психологія суїцидальної поведінки: діагностика, корекція, профілактика : зб. наук. пр. / ред. : С. І. Яковенко. – К., 2000. – 200 с.

Рибалка В. В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій в учнівської молоді : метод. рек. [Електронний ресурс] / В. В. Рибалка. – К., Кременчук, 2007. – 68 с. – Режим доступу : http://profosvitakm.at.ua/Psisholog/metod/v.v.ribalka_profilaktika_sujicidu.doc

Тисячна Ю. О. Соціально-психологічна характеристика суїцидальної поведінки серед дітей та підлітків [Електронний ресурс] / Ю. О. Тисячна // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2012. – № 5. – С. 200-204. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Znpkhist_2012_5_46.pdf

Третьяченко Вікторія Віталіївна. Психологія суїцидальної поведінки підлітків : монографія / В. В. Третьяченко, О. Г. Лосієвська. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2010. – 192 с.

Югова Н. Л. Суицидальное поведение подростков: технологии, методы и средства профилактической работы классного руководителя [Электронный ресурс] / Н. Л. Югова, А. Р. Касимова // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. – 2014. – №41. – С. 152-160. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/suitsidalnoe-povedenie-podrostkov-tehnologii-metody-i-sredstva-profilakticheskoy-raboty-klassnogo-rukovoditelya>

Методики діагностики схильності до суїцидальних станів:

- Діагностичне інтерв'ю суїцидальності клієнта, О.О. Оліфер.
- Диференціальний опитувальник переживання самотності, Є.Н.Осін і Д.О.Леонтьєв.
- Карта визначення ризику суїцидальності, В.М.Прийменко.
- Колумбійська шкала серйозності суїцидальних намірів, К.Познер, М.А.Окендо, М.Гулд, Б.Стенлі, М.Девіс. Шкали: суїцидальні ідеї, інтенсивність суїцидальних ідей, суїцидальна поведінка, реальна / потенційна небезпека суїцидальних спроб.
- Методика «Карта ризику суїциду» (модифікація для підлітків), Л.Б.Шнейдер (дод. А.б).
- Методика «Виявлення суїцидального ризику у дітей», А.А.Кучер, В.П.Костюкевич. Шкали: ризику суїциду – алкоголь, наркотики, нещасливе кохання, протиправні дії, гроші і проблеми з ними, добровільний відхід з життя, сімейні негаразди, втрата сенсу життя, почуття неповноцінності, ущербності, потворності, шкільні проблеми, проблема вибору життєвого шляху, відносини з оточуючими.
- Методика визначення індивідуальних копінг-стратегій, Е.Хайм. Спрямований на виявлення стилю боротьби зі стресом – когнітивний; емоційний; поведінковий; продуктивний і непродуктивний.
- Методика диференціальної діагностики депресивних станів В.Зунге, адаптація Т.І. Балашової.
- Методика для визначення ймовірності розвитку стресу, Т.А.Немчин.
- Методика для визначення чутливості до кризи, Т.Д.Азарной, І.М.Гиртишпіков.
- Методика для оцінки наявності та вираженості ірраціональних установок, А. Елліс.
- Методика «Рівень соціальної фрустрованості», Л.І. Вассерман, Б.В.Яковлев і М.А.Беребін.
- Міссісіпська шкала посттравматичного стресового розладу (цивільний варіант), адаптація Н. В. Тарабріна. Шкали: рівень емоційних переживань екстремальних подій і ситуацій; тенденція до гострої емоційної реакції на все, що якимось чином нагадує про те, що трапилось; схильність повертатися до неприємних спогадів і заново переживати події минулого; втрата витримки і самовладання, тривога, внутрішня напруженість, зниження працездатності, порушення сну.

- Модифікований варіант опитувальника «Рішення важких ситуацій», О.Ю.Михайлова.
- Опитувальник для дослідження підліткової депресивності «Депрископ», Neumans, адаптація А.І. Подольского, І.А.Ідобаєвої (дод. А.6).
- Опитувальник для оцінки самопочуття, активності і настрою (САН).
- Опитувальник суїцидального ризику (модифікація Т.Н. Разуваєва). Вивчення рівня сформованості суїцидальних намірів: демонстративність, афективність, унікальність, неспроможність, соціальний песимізм, культ самогубства, максималізм, часова перспектива, антисуїцидальний фактор.
 - Прогностична таблиця ризику суїциду дітей і підлітків, А.М.Волкова.
 - Проективний тест «Ваші думки про смерть», Л.Б.Шнейдер.
 - Проективний тест «Ваші суїцидальні схильності», З. Королева (дод. А.6).
 - Проективний тест «Намалюй історію», Р. Сільвер.
 - Тест «Самооцінка психічних станів», Г. Айзенк. Шкали: тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність.
 - Тест фрустраційної толерантності Розенцвейга (Метод малюнкової фрустрації), адаптація Н.В.Тарабріної.
 - Шкала CES-D з визначення рівня депресії, А.Б. Смулевич.
 - Шкала безнадійності, А. Бек.
 - Шкала депресії, А. Бек.
 - Шкала депресії, Т.І.Балашова.
 - Шкала нервово-психічної напруги, Т.А.Нємчин. Шкали: наявність фізичного дискомфорту і неприємних відчуттів з боку соматичних систем організму, наявність (або відсутність) психічного дискомфорту і скарг з боку нервово-психічної сфери, загальні характеристики нервово-психічної напруги – частота, тривалість, генералізованість і ступінь вираженості цього стану.
 - Шкала психологічного благополуччя, К. Ріфф в адаптації Т.Д.Шевеленкова і П.П.Фесенко.
 - Шкала суб'єктивного щастя Любомирські.

ТЕМА 2.3. ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА

Основна рекомендована література: 1, с. 53-60; 5, с. 12-39; 7, с.9; 9, с. 179-189; 10, с. 111-136; 16, с. 97-116; 18, с. 147-216; 23, с. 276-279; 24, с.118-123; 29, с.77; 32, с. 111-123; 34, с. 356-379; 36, с. 191-211; 37, с. 80-82; 41, с. 276-293, 319-341; 43, с. 473-484; 50, с. 105-124.

1. ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА (від лат *delinquens* – «проступок, провина») – протиправна поведінка особи; дії конкретної особи, що відхиляються від встановлених в даному суспільстві і в даний період законів, загрожують благополуччю інших людей або соціальному порядку та є кримінальними в крайніх своїх проявах (Крайг Г., Бокум Д. 2005).

У широкому значенні делінквентна поведінка – це злочинна (кримінальна) поведінка, правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог. У вузькому значенні делінквентною поведінкою в літературі називають некримінальні правопорушення чи протиправну поведінку дітей та підлітків (Безпалько О. В. 2009).

Особливості розуміння делінквентної поведінки:

а) Поняття «делінквентна поведінка» переважно стосується поведінки, що відхиляється від правових норм, та застосовується для визначення протиправної поведінки неповнолітніх з метою відокремлення їх від дорослих правопорушників, щодо яких можливо застосовувати категорії «кримінальна поведінка», «злочинна поведінка», «правопорушення» та ін.

б) Категорія «делінквентна поведінка» часто охоплює таку поведінку неповнолітніх, яку можна вважати протиправною, яка має зовнішні ознаки правопорушень, але за яку вони не завжди несуть юридичну відповідальність в силу того, що у них на наступив стан юридичної «дієздатності».

в) Делінквентна поведінка складається з делінквентних вчинків (актів), які завжди конкретизовані, тобто за зовнішніми ознаками вони схожі на конкретні правопорушення, що описані у законодавстві, а саме у Кримінальному кодексі України та Кодексі України про адміністративні правопорушення, з тією різницею, що ці поведінкові прояви здійснюються «недієздатними», у кримінальному сенсі – особами-неповнолітніми.

г) Визнання дій неповнолітніх як актів делінквентної поведінки завжди пов'язано з діями уповноважених на прийняття правових норм органів держави та може змінюватися в залежності від соціально-історичної ситуації. Тільки органи державної законодавчої влади можуть визначати (криміналізувати) певні поведінкові акти у якості правопорушень. У випадках, коли на

законодавчому рівні вилучається (декриміналізується) чи змінюється тлумачення окремих законодавчих актів, то така поведінка «переводиться» до категорії діянь, що не є правопорушеннями. Тоді делінквентні вчинки починають класифікуватися як прояви асоціальної, дезадаптованої, агресивної чи конфліктної поведінки та ін.; або навіть вважатися соціально нейтральними чи соціально схвалюваними (Чуносів М. О. 2013а).

2. ПРАВОПОРУШЕННЯ – типова форма делінквентної поведінки. У психолого-педагогічних науках кримінологічний погляд на категорію «правопорушення» практично не враховується, що часто призводить до появи певної неоднорідності у трактуванні цього поняття та співвіднесення його з делінквентною поведінкою». Ми будемо дотримуватися *соціально-юридичного підходу*, щоб усунути цей недолік. Згідно із ним під «**правопорушенням**» розуміється антигромадське діяння, що завдає шкоди суспільству і що тягне юридичну відповідальність (адміністративну, цивільну, дисциплінарну або карну).

Правопорушення можна класифікувати за ступенем суспільної небезпеки на злочини і проступки.

Злочин визначається передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, її політичну і економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також інше, передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, яке посягає на правопорядок (ст. 7 Кримінального кодексу України).

– **Проступки** являють собою винні, протиправні діяння, які характеризуються меншим у порівнянні зі злочинами ступенем суспільної небезпеки та які тягнуть за собою застосування не кримінально-правових санкцій, а заходів адміністративного, дисциплінарного або цивільно-правового впливу (Петков С. В. 2010).

Делінквентна поведінка має відображати змістовні складові опису дій, що законодавство визнає як правопорушення. Тому до зовнішніх **проявів делінквентної поведінки** можна віднести такі поведінкові акти:

По-перше, які описані у Кримінальному кодексі України:

- навмисно важке нанесення тілесних пошкоджень, побої і катування, тортури,
- загроза вбивством,
- зґвалтування,
- порушення недоторканості приватного життя,
- крадіжка, грабіж, розбій, здирство, шахрайство,
- незаконне привласнення чужого майна, умисне знищення або ушкодження майна, загроза знищення майна,
- придбання, отримання, зберігання або збут майна, отриманого злочинним шляхом,
- неправдиве повідомлення про загрозу безпеки громадян,
- знищення або ушкодження об'єктів власності, умисне знищення або ушкодження об'єктів житлово-комунального господарства,
- хуліганство,
- наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого,
- вживання, продаж, виробництво наркотичних засобів та інші.

По-друге, які визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення: • дрібне розкрадання чужого майна, • безквитковий проїзд, • дрібне хуліганство, • поширення неправдивих чуток, • паління тютюнових виробів у заборонених місцях, • розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява в громадських місцях у п'яному стані, • азартні ігри, ворожіння в громадських місцях, • заняття проституцією, • порушення правил дотримання тиші в населених пунктах і громадських місцях, • неправдивий виклик спеціальних служб та інше (Чуносів М. О. 2013б).

2. Детермінанти делінквентної поведінки неповнолітніх:

а) Особливості особистості неповнолітнього:

– психологічні особливості (належність до певного типу темпераменту, акцентуації характеру, неврахування у навчанні та вихованні психофізіологічних порушень неповнолітніх, їх емоційно-вольових якостей, утруднень пізнавального розвитку, важковиховуваність, соціальну обтяженість дефектами психофізичного й інтелектуального розвитку, порушення потреб неповнолітнього);

– психопатичні риси;

– морально-етичні детермінанти (наявність хибних, ірраціональних уявлень неповнолітніх про моральні норми, «абсолютну статеву свободу» тощо);

– «комплекс сваволі й ілюзій».

б) Дисфункції соціальних інститутів (сім'ї, сфери освіти, неформальних угруповань), які детермінують закріплення у підлітка протиправної поведінки не безпосередньо, а зумовлюють його піддатливість іншим негативним впливам соціального середовища.

в) Вплив суспільно-групових чинників, зокрема засобів масової інформації, неблагополучного дозвілля, вживанням алкоголю та наркотиків, залучення до антигромадської діяльності дорослими, вплив великого міста.

Означені соціальні чинники виступають, як правило, в комплексі, тобто лише у поєднанні з психологічною нестійкістю, пониженим рівнем загальної мотивації, нерозвиненою правосвідомістю та правовою культурою неповнолітніх (Гусак А. П. 2013).

3. ДЕЛІНКВЕНТ у матеріалах ВООЗ визначається як особа у віці до 18 років, чия поведінка заподіює шкоду іншому індивіду або групі та перевищує межу, встановлену нормальними соціальними групами в даний момент розвитку суспільства. При досягненні повноліття делінквент автоматично перетворюється на антисоціальну особу (Воронцова М. В. и др. 2014).

Типологія неповнолітніх делінквентів за мотиваційними та особистісними характеристиками:

– особи, в яких унаслідок низки причин виявилися не розвинутими вищі почуття (прихильність до близьких, відповідальність, почуття обов'язку,

совість) або уявлення про добро та зло, що спотворює їх емоційну реакцію на вчинки;

– особи з гіпертрофованими віковими реакціями (опозиції, емансипації, негативної імітації та ін.), що вказує на скороминучий характер їх опозиційної та антисоціальної поведінки (за інших сприятливих умов);

– особи, котрі стійко відтворюють антисоціальну поведінку свого безпосереднього оточення і для кого така поведінка є звичною нормою (з негативним образом самого себе, відсутністю навичок самоконтролю, слабо розвинутою совістю, споживацьким ставленням до людей);

– неповнолітні з психічними та невротичними розладами (в них поряд з антисоціальною поведінкою присутні хворобливі симптоми або ознаки інтелектуального недорозвитку);

– неповнолітні, котрі свідомо вибирають протиправну поведінку (вони не страждають психічними розладами, володіють достатнім самоконтролем і розуміють наслідки свого вибору) (Змановская Е. В. 2006).

Типи особистості неповнолітніх правопорушників за спрямованістю:

– *Неповнолітні із злочинною спрямованістю (10-15%)*. Для них характерні примітивні, нижчі потреби, агресивність, жорстокість, схильність до марного проведення часу, азартних ігор, кримінального фольклору. Вони проявляють наполегливість, активність у злочинах, часто виступають організаторами.

– *Негативно спрямовані особи (30-40%)*. Ця категорія підлітків характеризується звичкою до безцільного проведення часу, схильністю до випивок. Злочини вони скоюють не в результаті активної підготовки, а як би «пливучи за течією».

– *Особи з нестійкою особистісною спрямованістю (25-30%)*. Вони володіють низкою як позитивних, так і негативних властивостей. Злочини чиняться, перш за все, за престижними мотивами або в результаті наслідування. Ці підлітки виражають розкаяння в здійсненому злочині.

– *Позитивно спрямовані неповнолітні (25-30%)*. Злочини такими підлітками чиняться випадково, в результаті так званої «дитячої мотивації» – легковажності або неправильної оцінки дії та її наслідків (Беличева С. А. 2012).

4. ДЕЛІНКВЕНТНІСТЬ – це психологічна готовність до правопорушення, це асоціальні за своє спрямованістю, повторювані вчинки і дії, формування негативно орієнтованих особистісних установок (Крайг Г., Бокум Д. 2005).

Характерні риси особистості делінквентів:

– вікові особливості або стан психіки: сукупність спотворених інтересів, потреб, соціальних орієнтацій, відносин з людьми;

– спілкування і характер: замикаються на спілкуванні зі «своєю групою», для емоційно-вольової сфери особистості неповнолітнього злочинця типове ослаблення почуття сорому, розвиток нестриманості, брутальності та жорстокості, брехливості; відсутня самокритика;

– деформації в розвитку особистості, тобто заміщення значної частини нормальних інтересів, потреб, стереотипів поведінки на специфічно негативні;

– ставлення до праці та дозвілля: втрата інтересу до навчання, до участі в суспільній роботі, обговоренні та вирішенні проблем, що виникають в колективі. Провідна діяльність для них – це участь в житті неформальної групи; інтереси у сфері змістовного дозвілля (спорт, самодіяльність і т.д.) виявляються у неповнолітніх злочинців в три-чотири рази рідше, ніж у підлітків з нормальною поведінкою;

– ставлення до закону: не стільки пропуски в знанні окремих правових норм або їх ігнорування, скільки неправильне сприйняття права, його значення і суті (Пятунин В. А. 2010).

Підліткам у віці від 14 до 16 років властиві два основні *види кримінальної мотивації*:

– *Корисливі мотиви* носять «дитячий характер». Більшість правопорушень чиниться через пустощі, бажання «розважитися», показати силу, спритність, сміливість, ствердитися в очах однолітків, жадання пригод, гострих відчуттів тощо.

– *Насильно-егоїстична мотивація* у підлітків відрізняється більш високою емоційністю та ситуативністю. Головне в її структурі – потреба в самоствердженні (через насильство, що найбільш типово для підлітків). Нерідко така мотивація поєднується із жорстокістю (Азарова Л. А. 2009).

5. Індивідуальна профілактика правопорушень – це один із елементів виправно-коректуючої дії; це цілеспрямований процес управління перевихованням особи, який полягає в тому, що правопорушники під впливом вихователів, громадськості та колективів виробляють у себе правильні погляди і переконання, опановують навичками і звичками соціально-позитивної поведінки, розвивають свої почуття і волю (Павленок П. Д., Руднева М. Я. 2007).

Завдання програми профілактики правопорушень серед неповнолітніх:

– формування позитивних якостей особистості в процесі навчальної, трудової, позашкільної та інших видів діяльності, що сприяють інтелектуальному, морально-етичному, естетичному розвитку, виробленню стійкості до негативних впливів;

– забезпечення протидії втягуванню дітей і молоді в негативні ситуації;

– надання комплексної психолого-педагогічної та медико-соціальної допомоги тим неповнолітнім, які її потребують;

– стимулювання неповнолітніх до здорового способу життя і позитивної соціальної орієнтації, сприяння валеологізації навчально-виховного процесу, навчання з раннього віку навичкам охорони власного життя і здоров'я;

– соціальна реабілітація неповнолітніх, які вчинили протиправні дії або зловживають психоактивними речовинами;

– сприяння виробленню інтегрованих міждисциплінарних підходів у процесі підготовки спеціалістів (педагогів, психологів, медиків, соціологів, юристів, соціальних працівників), батьків та ін.;

– об'єднання зусиль різних суб'єктів превентивної роботи (Федоров І. О. 2011).

Напрями профілактичної діяльності щодо подолання делінквентних проявів у поведінці неповнолітніх:

Перший напрям – *організація соціального середовища.*

– Організація у школі виступів молодіжних кумирів, демонстрація спеціально підібраних кінофільмів.

– Робота в місцях, де діти проводять своє дозвілля і спілкуються. Наприклад, на дискотеці можуть з'явитися загадкові люди в масках. У кінці вечора підлітки можуть дізнатися від них про трагічні долі та переживання, пов'язані із залученням близької людини до протиправної діяльності.

– Робота з батьками, чиї діти мають прояви делінквентної поведінки, наприклад: бесіда «Вони – підлітки», семінар-практикум «Я висловлююсь так!»; рекомендації батькам щодо виправлення поведінки дітей, які схильні до правопорушень.

– Надання рекомендацій учасникам педагогічного процесу щодо підвищення самооцінки дітей, які мають прояви делінквентної поведінки; поліпшення їх поведінки.

Другий напрям – *інформування.* Може проводитися у формі лекцій, бесід, розповсюдження спеціальної літератури чи відео і телефільмів про права і обов'язки людей. Наприклад, бесіда на тему «Злочин і покарання», дискусія на тему «Що важливіше – права чи обов'язки», акція на тему «Дисципліна – на сто відсотків», конкурс малюнків на тему «Я і закон» та ін.

Третій напрям – *активне навчання соціально-важливих умінь і навичок.*

– Тренінг резистентності (стійкості) до негативного соціального впливу.

– Тренінг асертивності або афективно-ціннісного навчання, заснований на уявленні, що делінквентна поведінка безпосередньо пов'язана з емоційними порушеннями.

– Тренінг формування життєвих навичок.

Четвертий напрям – *організація діяльності, альтернативної делінквентній поведінці.* Ця форма роботи пов'язана з уявленнями про замісний ефект девіантної поведінки. Альтернативними формами активності визнані: подорожі, випробування себе (походи, спорт із ризиком), значуще спілкування, творчість, позитивна діяльність (у тому числі професійна, релігійно-духовна, благодійна). Можливе залучення дітей у гуртки гри на музичних інструментах, фотогурток, спортивний гурток з волейболу та футболу; похід до лісу для участі в спортивних змаганнях; бесіди на тему: «Я і мій вільний час», «Мое хобі», «Я

полюбляю...», «Коли я вдома»; залучення дітей до благодійного проекту «Добрі справи» та інші.

П'ятий напрям – *організація здорового способу життя*: здорове харчування, налагодження режиму праці та відпочинку, фізичні навантаження (зарядка, фізхвилинки, ЛФК), виключення надмірностей. Реалізації цього напрямку сприяє також проведення таких заходів: бесіди на тему «Вплив алкоголю на здоров'я людини», «Шкідливі звички», «Здорове харчування – це як?», «Вітаміни у нашому житті»; дискусія на тему «Здоровий спосіб життя знову в моді»; брейн-ринг «Право та здоровий спосіб життя» та інші.

Шостий напрям – *активізація особистісних ресурсів*. В рамках реалізації цього напрямку доцільно провести арттренинг (театральні вправи «Я – актор», «Наше кіно»; пантоміма «Вгадай»; дихальний комплекс і техніки на розслаблення; танцювальні імпровізації «Танцюють Всі» та інші).

Сьомий напрям – *мінімізація негативних наслідків делінквентної поведінки*. Дана форма роботи використовується у випадках вже сформованої поведінки. Вона спрямована на профілактику рецидивів або їх негативних наслідків.

При організації практичної роботи доцільно спиратися на матеріали Н. М. Апетик (2002), Ю. А. Луценко та О. П. Шиян (2009), Н. М. Сиско (2014) та ін.

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Законспекуйте уривок із книги. Дайте відповіді на запропоновані питання.
 - Федорова Г. Г. Коррекционная работа с подростками девиантного поведения : учеб. пособие / Г. Г. Федорова. – СПб : РГПУ им А.И. Герцена, 2000. – 77 с.
5. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють виявити схильність до делінквентної поведінки (дод. А.5).
6. Спираючись на знання, отримані на попередніх заняттях, розробіть модель діагностично-корекційної роботи з делінквентами в умовах спецзакладу.
7. Встановіть, які заклади вашого населеного пункту займаються неповнолітніми правопорушниками. Вивчіть зміст їхньої роботи та виявіть напрями міжсекторальної взаємодії.

Література для поглибленого вивчення питання:

Психокоректувальні техніки як засіб формування адекватного образу-я і саморегуляції неповнолітніх з поведінковими девіаціями : метод. матеріали / уклад. Н. М. Апетик [та ін.]. – Чернівці : Рута, 2002. – 48 с.

Благута Роман Ігорович. Профілактика делінквентності неповнолітніх: психолого-правові аспекти : монографія / Р. І. Благута. – Л. : [ЛДУВС], 2008. – 175 с.

Гусак А. П. Ресоціалізація неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі: кримінологічний аспект : монографія / А. П. Гусак; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : Захарчук В.М., 2013. – 202, [1] с.

Збірник коректувальних програм з профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів [Електронний ресурс] / Укладач : Сиско Н. М. – Хмельницький : НМЦ ПТО ПК у Хмельницькій області, 2014. – 473 с. – Режим доступу : https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&rlz=1C1AVNC_enUA605UA605&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#

Зіядова Д. Мотиви злочинів, скоєних школярами / Д. Зіядова // Шкільний світ. – 2010. – № 15. – С. 1, 3-4.

Климків Р. І. Формування просоціальної поведінки осіб, які відбувають покарання з випробуванням [Електронний ресурс] / Р. І. Климків // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2013. – Вип. 5. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2013_5_39.pdf

Кримінологія : учебник для вузов / под ред. проф. В. Д. Малкова – 27-е изд., перераб. и доп. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2006. – 528 с. – (Серия «Образование»). – (Глава 17. Преступность несовершеннолетних и ее предупреждение. – С. 338-370).

Луценко Ю. А. Діти-правопорушники. Що робити? : [посібник] / Юрій Луценко. – К. : Шкільний світ, 2010. – 128 с. – (Бібліотека «Шкільного світу». Психологія).

Момоток Т. П. Основні напрямки попередження злочинності неповнолітніх на загальнодержавному та регіональному рівнях [Текст]. Методичний посібник / Т. П. Момоток. – Черкаси, 2011. – 92 с.

Оржеховська В. Превентивна педагогіка: навч. посіб. / В. Оржеховська, О. Пилипенко. – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю., 2007. – 284 с.

Сочивко Д. В. Пенитенциарная антропология. Опыт систематизации психолого-педагогической теории и практики в местах лишения свободы / Д. В. Сочивко, В. М. Литвишков. – М. 2006. – 320 с.

Толчініна О. І. Корекція девіантної поведінки підлітків: профілактика правопорушень : посіб. / О. І. Толчініна, Т. О. Саванчук. – Черкаси : Ваш Дім, 2005. – 171 с.

Туз Н. Д. Вплив соціального середовища на формування особистості неповнолітнього злочинця [Електронний ресурс] / Н. Д. Туз // Митна справа. – 2013. – № 5(2.2). – С. 75-79. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_5\(2.2\)_16.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_5(2.2)_16.pdf)

Федоров І. О. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх як соціально-педагогічна проблема [Електронний ресурс] / І. О. Федоров // Вісник Глухівського держ. пед. ун-ту. Серія: Педагогічні науки. – 2011. – Вип. 18. – С. 120-125. – Режим доступу : http://gnpu.edu.ua/files/VIDANNIY/Visnik_18/V18_120_125.pdf.

Чуносів М. Делінквентна поведінка неповнолітніх як об'єкт теоретичного аналізу [Електронний ресурс] / М. Чуносів // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2013. – №8(1). – С. 255-260. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppsv_2013_8\(1\)_43.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppsv_2013_8(1)_43.pdf)

Чуносів М. О. Класифікація видів делінквентної поведінки як теоретична проблема [Електронний ресурс] / М. О. Чуносів // Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво. – 2013. – №11. – С. 158-161. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Kitonv_2013_11_28.pdf

Забезпечення правового і психолого-педагогічного супроводу дітей з асоціальними проявами у поведінці в умовах закладу соціальної реабілітації : метод. посіб. / Укл. Ю. А. Луценко, О. П. Шиян. – К. : Фоліант, 2009. – 136 с.

Методики виявлення схильності до делінквентної поведінки:

- Визначення інтегральних форм комунікативної агресивності, В.В.Бойко. Шкали: спонтанність агресії, нездатність гальмувати агресію, невміння перемикаєти агресію, анонімна агресія, провокація агресії в оточуючих, схильність до відображеної агресії, аутоагресія, ритуалізація агресії, схильність заражатися агресією натовпу, задоволення від агресії, розплата за агресію.

- Діагностика агресивних станів (Опитувальник Басса-Дарки).
- Методика «Неіснуюча тварина».
- Методика «Ціннісні орієнтації», М. Рокич.
- Методика вивчення акцентуацій особистості, К.Леонгард в модифікації С. Смішека.
- Методика дослідження схильності до віктимної поведінки, О.О.Андронникова.

Призначена для вимірювання схильності підлітків до реалізації різних форм віктимної поведінки, тобто поведінки, в результаті якої підвищується ймовірність перетворення особи в жертву злочину, обставин або нещасного випадку.

- Методика Куна «Хто Я?».
- Опитувальник на виявлення порушень особистості засудженого (дод. А.5).
- Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки, О. М. Орел (дод. А.1).
- Особистісний опитувальник ЕРІ (методика Г. Айзенка).

ТЕМА 2.4. АДИКТИВНА (ЗАЛЕЖНА) ПОВЕДІНКА

Основна рекомендована література: 1, с. 61-69, 80-82; 7, с.12; 9, с. 81-101; 10, с. 180-259; 15; 16, с.117-130; 17, с. 41-50; 21, с. 8-55; 22, с. 12-20; 25; 27; 29, с.78; 39, с. 23-26, 42-62, 127-136; 42, с. 12-35; 48, с. 10-99.

1. ЗАЛЕЖНА/АДИКТИВНА ПОВЕДІНКА

(від англ. *addiction* – схильність, згубна звичка) – поведінка з відхиленнями, що характеризується прагненням до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійною фіксацією

уваги на певних видах діяльності, що спрямована на розвиток і підтримку інтенсивних емоцій (Менделевич В. Д. 2005).

Адиктивна поведінка частіше означає, що хвороба як така ще не сформувалася, а має місце порушення поведінки при відсутності фізичної та індивідуальної психологічної залежності (Короленко Ц. П., Донских Т. А. 1990).

Адикції групуються за декількома підставами:

- залежно від масштабу – масові та індивідуальні адикції;
- за значенням наслідків – негативні (які викликають шкідливі наслідки для організму) та позитивні (що приносять користь суспільству, як от, роботоголізм);
- за суб'єктом – адикції конкретних осіб, неформальних груп, офіційних структур, умовних соціальних груп (наприклад, жіночий алкоголізм);
- за тривалістю – одноразові та тривалі;
- за типом порушуваних норм – алкогольна, наркотична адикції (Фурманов И. А. и др. 2011).

2. Форми залежної поведінки відповідно до об'єкту залежності:

а) *Хімічна залежність*. В широкому значенні під хімічною залежністю (інші назви – лікарська, наркотична, субстанціональна) розуміють залежність від вживання будь-яких психоактивних речовин (ПАР), які у зв'язку з цим підрозділяються на легальні (тютюн, алкоголь, токсичні речовини) і нелегальні наркотики (кокаїн, похідні конопель, опіати та ін.).

б) *Нехімічна залежність* (несубстанціональна, психологічна). Нехімічними називаються адикції, де об'єктом залежності стає поведінковий патерн (набір стереотипних поведінкових реакцій або послідовності дій, видів діяльності, активності), а не ПАР. У західній літературі для позначення цих видів адиктивної поведінки частіше використовується термін «поведінкові адикції».

- Віртуальна залежність: комп'ютерна і телевізійна залежності.

- Фізіологічна залежність: сексуальні адикції, аномальна харчова поведінка.
- Інтерперсональна залежність (адикція відносин, любовна адикція).
- Адиктивний фанатизм: релігійний, музичний, політичний, спортивний, національний фанатизм, духовний пошук, залучення у деструктивні секти.

в) *Інші надцінні психологічні захоплення*: нарцисизм, шопінг, гаджет-адикція, «роботоголізм», гемблінг, колекціонування, «параноя здоров'я», залежність від володіння речами, б'юті-адикція та ін. (Егоров А. Ю. 2007; Котляров А. В. 2006; Фурманов И.А. и др. 2011 Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. 2001).

3. Спільні ознаки залежної поведінки:

- а) Стійке прагнення до зміни психофізичного стану.
- б) Циклічність залежної поведінки. В одному циклі можна виокремити такі фази:
 - наявність внутрішньої готовності до адиктивної поведінки;
 - посилення бажання і напруги;
 - очікування та активний пошук об'єкта адикції;
 - отримання об'єкта і досягнення специфічних переживань;
 - розслаблення;
 - фаза ремісії (Азарова Л. А., Сятковский В. А. 2009).

4. Загальні етапи діяльності щодо профілактики залежностей неповнолітніх:

– *Діагностичний*, що включає діагностику особистісних особливостей, які можуть вплинути на формування адиктивної поведінки (підвищена тривожність, низька стресостійкість, нестійка Я-концепція, низький рівень інтернальності, нездатність до емпатії, некомунікабельність, підвищений егоцентризм, низьке сприйняття соціальної підтримки, стратегія уникнення при подоланні стресових ситуацій, спрямованість на пошук відчуттів та ін.), а також отримання інформації про становище дитини в сім'ї, про характер сімейних взаєностосунків, про склад сім'ї, про захоплення і здібності дитини, про її друзів та інші можливі референтні групи.

– *Інформаційно-просвітницький етап*, що є розширенням компетенції підлітка в таких важливих сферах, як психосексуальний розвиток, культура міжособистісних відносин, технологія спілкування, способи подолання стресових ситуацій, конфліктологія і власне проблеми адиктивної поведінки з розглядом основних адиктивних механізмів, видів адиктивної реалізації, динаміки розвитку адиктивного процесу і наслідків.

– *Тренінги особистісного зростання* з елементами корекції окремих особистісних особливостей і форм поведінки, що включають формування і розвиток навичок роботи над собою (Леонова Л. Г., Бочкарёва Н. Л. 1998).

Література для поглибленого вивчення питання:

Золотова Г. Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки неповнолітніх : навч. посіб. / Г. Д. Золотова. – Луганськ, 2010. – 231 с.

Золотова Г. Д. Сутність технологічних видів адиктивної поведінки дітей [Електронний ресурс] / Г. Д. Золотова // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2013. – № 13(4). – С. 126-131. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vlup_2013_13\(4\)_20.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vlup_2013_13(4)_20.pdf)

Леонова Л. Г. Вопросы профилактики аддиктивного поведения в подростковом возрасте : учеб.-метод. пособ. / Л. Г. Леонова, Н. Л. Бочкарева ; под ред. проф. Короленко Ц. П. – Новосибирск : НМИ, 1998. – 48 с.

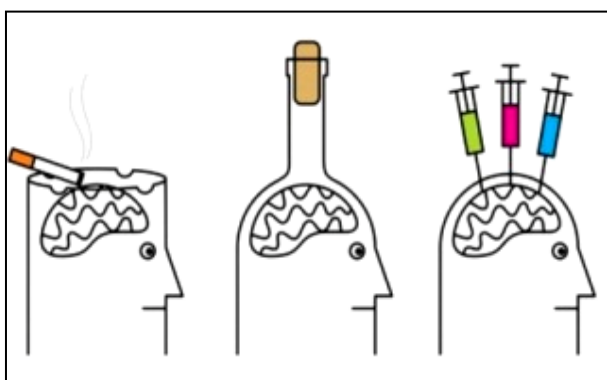
Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посібник / Н. Ю. Максимова. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2002. – 308 с.

Пихтіна Ніна Порфирівна. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки молоді : навч.-метод. посібник для вчителів, практ. психологів, соц. працівників / Н. П. Пихтіна, Н. І. Яковець ; Ніжинський держ. пед. ун-т ім. М.Гоголя. – Ніжин : [б. в.], 2003. – 116 с.

Профилактика патологических форм зависимого поведения. В трех томах [Электронный ресурс] / под общей ред. О. В. Зыкова. – Том I. Позитивное большинство: технологии влияния на личный выбор (первичная профилактика). – М. : РБФ НАН, 2010. – 342 с. – Режим доступа : http://cpmssozon.ucoz.ru/doc/1_tom_prof.pdf

Методики дослідження схильності до залежної поведінки:

- Методика діагностики адиктивної ідентичності, С.Б.Перевозкін, Ц.П.Короленко, Н.А.Самойлик, Ю.М.Перевозкіна, Л.В.Левіна, Н.В.Дмитрієва.
- Методика діагностики схильності до різних видів залежності, Г.В.Лозова (дод. А.7.1).
- Опитувальник виявлення схильності до залежної поведінки, В.Ю.Зав'ялов (дод. А.7.1).

Тема 2.4.1. Хімічні адикції

Основна рекомендована література: 21, с.148-157; 23, с. 290-365; 28, с. 377-382; 29, с. 96-102, 276-285; 43, с. 485-504; 48, с. 44-66.

Залежність від алкоголю: 1, с. 71-75; 2, с. 48-56; 10, с. 197-212; 12, с. 36-52; 17, с. 44-47; 20, с. 41-42; 21, с. 148-157; 23, с. 290-329, 335-365; 25, с. 8-16;

27; 32, с. 70-79; 34, с. 332-342; 35, с. 24-26, 67-69; 36, с. 16-26; 39, с. 160-258; 41, с. 227-239, 307-318; 42, с. 35-65; 43, с. 485-504; 48, с. 56-61; 50, с. 125-164.

Наркоманія: 1, с. 75-80; 9, с. 87-101; 10, с. 213-220; 11, с. 113-128; 12, с. 53-83, 97-110; 16, с. 131-135; 17, с. 47-50; 19, с. 68-71; 20, с. 31-40; 21, с. 157-164; 25, с. 16-22; 27; 32, с. 59-68; 34, с. 343-355; 35, с. 27-30, 69-71; 36, с. 27-37;

39, с. 259-355; 41, с. 240-259; 42, с.76-126; 45; 48, с. 61-66; 49, с. 104-112; 50, с.8-23.

Токсикоманія і тютюнопаління: 2, с. 42-47; 10, с. 221-228; 12, с. 83-93; 17, с. 42-44; 25, с. 22-32; 35, с. 23-24, 64-67; 39, с. 357-366, 389-405; 42, с. 76-126; 43, с. 95-100; 48, с. 48-56.

1. ПСИХОАКТИВНІ РЕЧОВИНИ (ПАР) – це хімічні та фармакологічні засоби, які впливають на психічні процеси, наприклад когнітивну (пов’язану з розумовими процесами) або афективну (пов’язану з настроями, почуттями, переживаннями) сфери (Профілактика ВІЧ/СПИДа 2006).

Поняття психоактивна речовина більш широке, ніж наркотична чи психотропна речовина, та включає велику групу специфічно діючих на центральну нервову систему засобів. До психоактивних речовин відносять тютюн і алкоголь, а також стимулятори та допінги.

Закон України від 15.02.1995 № 60/95-ВР «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» (редакція від 11.08.2013) для понять «наркотичні засоби» та «психотропні речовини» подає практично однакове тлумачення: це речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, природні матеріали, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Такий перелік визначений Постановою Кабміну від 6 травня 2000 р. № 770 «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» (редакція від 27.12.2014).

У сучасній вітчизняній юридичній практиці до *наркотичних речовин* відносять ті, що офіційно визнані наркотичними і внесені в список наркотичних речовин; а для позначення психоактивних речовин, які не внесені в список наркотичних препаратів, використовується термін *«психотропна речовина»* (Кузьминов В. Н., Сердюк А. А. 2002).

2. ЗЛОВЖИВАННЯМ ПАР називається їх неодноразове і неадекватне використання, що супроводжується шкідливими фізичними або психологічними ефектами і завдає шкоди фізичному і психічному стану, правоздатності та соціальному становищу як уживача ПАР, так і людей співзалежних, які відчують вплив даного вживача (Профілактика ВІЧ/СПИДа 2006).

Особливості зловживання ПАР серед підлітків:

– Підлітки вживають ПАР, оскільки вони викликають у них позитивні почуття (задоволення). Залежність серед підлітків нетипова.

– Серед підлітків характерне вживання безлічі ПАР, рідше вживають дорогі речовини, частіше беруть участь в епізодах «важкого» вживання, страждають від наслідків гострої інтоксикації, а не від хронічного вживання.

– Знайомство з наркотиками відбувається в групі однолітків. Джерелом знань виявляються старші підлітки, що мають досвід вживання. У підлітків не

виникає сумнівів і потреби перевірити отриману інформацію про ПАР, знання украй спотворені. Великий ризик важких отруєнь.

- Підліткам не властиво звертатися за допомогою, рідше мають мотиви до зміни поведінки.

- Навички вибору і прийняття рішення у підлітків не повністю розвинуті.

- Підлітки часто потребують не детоксикації, а в різноплановій реабілітації, оскільки зловживання ПАР серйозно порушує розвиток багатьох базових навичок життя – освіти, соціальних відносин, працевлаштування і т.д. (Наркоманія в контексте аддиктивного поведіння 2015).

3. ЗАЛЕЖНІСТЬ ВІД ПСИХОАКТИВНОЇ РЕЧОВИНИ (за визначенням Комітету експертів ВООЗ) – стан психічний, а іноді фізичний, який виникає у результаті взаємодії між живим організмом і психоактивною речовиною, що характеризується поведінковими та іншими реакціями, котрі завжди включають нав'язливе бажання вживати психоактивну речовину постійно чи періодично, щоб відчувати її психічний ефект, а іноді, щоб уникати неприємних відчуттів, які виникають при її відсутності (Профілактика зловжиття психоактивними речовинами 1993).

Про *соціальну залежність* говорять тоді, коли людина ще не почала вживання наркотиків, але буває в середовищі тих, хто вживає, приймає їх стиль поведінки, ставлення до наркотиків і зовнішні атрибути групи. Вона внутрішньо готова сама почати вживання.

Психічна залежність характеризується бажанням або незборимим потягом до вживання психоактивної речовини, тенденцією до збільшення її дози для досягнення бажаного ефекту; неприйняття речовини викликає психічний дискомфорт і тривогу.

Фізична залежність – стан, коли речовина, що вживається, стає постійно необхідною для підтримки нормального функціонування організму та включається в схему його життєзабезпечення. Позбавлення цієї речовини породжує синдром відміни (абстинентний синдром), що заявляє про себе соматичними, неврологічними і психічними розладами (Гоголева А. В. 2003).

4. Чинники ризику вживання ПАР – це умови, що привертають до вживання психоактивних речовин і формування залежності.

Біологічні чинники:

- чинники патологічного ґрунту (ураження головного мозку з органічними психічними розладами; різні прояви порушень розвитку, в тому числі внутрішньоутробного);

- спадкова обтяженість психічними і наркологічними розладами батьків і найближчих родичів;

- хронічні соматичні захворювання;

- особливості речовини, що вживається, з індивідуально різним щодо конкретної людини потенціалом формування залежності;

– початково низька толерантність щодо психоактивної речовини, яка вживається (Пережогин Л. О. 2007).

Демографічні чинники:

– вірогідність та інтенсивність вживання ПАР є функцією підліткового і юнацького віку;

– вживання ПАР підлітками чоловічої статі більш ймовірно, ніж жіночої;

– учні, що прагнуть отримати вищу освіту, рідше зловживають ПАР, особливо забороненими;

– район проживання і густота населення в ньому грають значну роль у вживанні, тоді як національність і соціально-економічний статус сім'ї не є принципово важливим;

– ранній вік початку вживання (Романова О. Л. 1996).

Чинники соціального середовища:

– байдужість або схвалення вживання ПАР сім'єю і однолітками;

– наявність сім'ї або групи однолітків як моделі вживання ПАР;

– порівняно більший вплив однолітків, а не батьків; примушення до вживання ПАР; високий рівень включення підлітка в спілкування з групою: вечірки, побачення і т. ін.;

– несумісність світогляду батьків і однолітків; відсутність близькості з батьками; недотримання батьками просоціальних норм життя; відсутність очікування батьками успіхів підлітка в навчанні; відсутність сумісних видів діяльності батьків і підлітка; гіперпротекція і гіпоопіка; слабкий батьківський контроль за підлітком і низька дисципліна в сім'ї в цілому;

– асоціальні форми поведінки в освітній установі; шкільна неуспішність, особливо якщо почалася в молодшому шкільному віці; часті переходи з однієї школи в іншу; конфліктні відносини з педагогами і товаришами по навчанню; відчужене або «приховуюче ставлення» педагогічного колективу до вживання ПАР учнями;

– доступність ПАР (Пережогин Л. О. 2007; Романова О. Л. 1996).

Особистісні чинники:

– підвищені в порівнянні з благополучними однолітками: незалежність; толерантність до девіантної поведінки; критицизм щодо соціальних інститутів суспільства, наприклад, до школи, відчуженість від них; сприйнятливості до нових ідей і вражень; інтерес до творчості та імпульсивність;

– знижені в порівнянні з благополучними однолітками: цінність досягнень; очікування академічних успіхів; релігійність; конформізм; почуття психологічного благополуччя (що виражається в апатії або високому рівні стресу); пошана до загальноприйнятих норм поведінки (Романова О. Л. 1996).

Поведінкові чинники:

– вживання декількох – і у тому числі заборонених – ПАР,

- різні форми делінквентності,
- рання сексуальна активність,
- низькі досягнення в навчанні (Романова О. Л. 1996).

Критерії групи ризику адиктивної поведінки:

– для підлітків 13 років і молодших – повторне вживання будь-яких ПАР, включаючи алкоголь, в п'яних дозах; для підлітків 14 років і старших – систематичне вживання ПАР, включаючи алкоголь (частіше 1 разу на місяць) з повторними станами інтоксикації (отруєння);

– різні випадки соціальних наслідків вживання ПАР, а саме, сприяння або здійснення дорожньо-транспортної події, затримання в громадському місці в токсичному, наркотичному або алкогольному сп'янінні; пропуски занять, що повторюються, стійке зниження успішності через вживання ПАР; самовільне покидання дому, епізоди безконтрольного та бездоглядного існування без батьківського спостереження у зв'язку з вживанням ПАР;

– різні прояви медичних наслідків вживання ПАР з боку здоров'я і розвитку (Пережогин Л. О. 2007).

5. Чинники захисту (антиризик) – умови, які перешкоджають вживанню психоактивних речовин.

Первинні захисні чинники – умови, які перешкоджають залученню індивіда до психоактивних речовин.

Вторинні захисні чинники – умови, які перешкоджають переходу епізодичного вживання ПАР в систематичне і формуванню залежності від речовини, що вживається.

Сформованість і розвиток антинаркотичних установок:

Інформаційний компонент включає знання про аспекти наркотизації, що дозволяють запобігти знайомству з наркотичними речовинами.

Оцінний компонент виражається в негативному ставленні до наркотизації, уявленні про вживання ПАР як про неприйнятний спосіб поведінки.

Поведінковий компонент – це комплекс прийомів і навичок, що дозволяють уникнути проби наркотику.

Сімейні захисні чинники:

- міцні сімейні зв'язки;
- активна роль батьків у житті дітей;
- розуміння проблем та особистісних турбот дітей;
- чіткі правила, принципи усередині сім'ї, постійні обов'язки.

Чинники захисту в освітній установі:

- підвищення загальної якості навчання, посилення зв'язку учнів зі школою;
- успішна участь у громадських заходах;
- заохочення, винагорода за добру поведінку, успіхи в навчанні;

- участь у шкільних заходах;
- негативне ставлення до вживання ПАР, розуміння наслідків їх вживання;
- сформоване несхвальне ставлення друзів, знайомих, однолітків учнів до вживання ПАР (Профілактика ВІЧ/СПИДа 2006).

6. АЛКОГОЛІЗМ: з медичної точки зору – це хронічне захворювання, що характеризується непереборним потягом людини до спиртних напоїв; із соціальної позиції – це форма девіантної поведінки, що характеризується патологічним потягом людини до спиртного і подальшою деградацією особистості (Павленок П. Д., Руднева М. Я. 2007).

Початкова стадія розвитку алкоголізму, відмінна особливим хворобливим станом людини, який розвивається в результаті непомірного і систематичного вживання спиртних напоїв, називається **пияцтвом**.

Під **ранньою алкоголізацією** розуміється знайомство із спиртними напоями у віці до 16 років і регулярне їх вживання в старшому підлітковому віці; про ранній алкоголізм можна говорити при появі ознак хоча б першої стадії хвороби до 18 років (Личко А. Е. 1985).

Критеріями першої стадії алкоголізму є: поява психічної залежності (тяга до спиртного, зниження кількісного і ситуаційного контролю при алкоголізації); підвищення толерантності; втрата блювотного рефлексу; вранішня анорексія; амнезії і палімпсести сп'яніння (специфічне порушення пам'яті, яке виявляється нездатністю відтворювати окремі деталі, епізоди, подробиці, що відносяться до періоду алкогольної інтоксикації при здатності відтворити загальний хід подій).

Вживання дітьми та підлітками у віці до 16 років алкоголю в дозах, що викликають сп'яніння, завжди розглядалося як зловживання. У нинішній час за всіма міжнародними нормами під зловживанням алкоголю вбачається навіть мінімальне епізодичне вживання спиртних напоїв особами у віці до 21 року (Пенішкевич Д. І., Тимчук Л. І. 2010).

Мотиви вживання спиртного підлітками діляться на дві групи:

– *традиційні мотиви:* бажання дотримуватися традицій, бути як всі («для хоробрості»), прагнення наслідувати старших, переживати нові відчуття, цікавість і т.п. Ці мотиви пов'язані з відсутністю у неповнолітніх життєвого досвіду, знань, що дозволяють їм вільно вступати в спілкування з оточуючими (наприклад, з особами більш старшого віку, дівчатами);

– *мотиви споживання алкоголю, які формують пияцтво як тип поведінки правопорушників.* До числа цих мотивів входить прагнення позбулася нудьги; рідше – бажання зняти з себе напругу, звільнитися від неприємних переживань (Технология социальной работы 2013).

Профілактика алкоголізму серед населення – це система політичних, юридичних, медичних, етичних і соціальних заходів, спрямованих на

попередження розповсюдження і вживання спиртних напоїв, а також вироблення стійкого звикання до вживання алкоголю.

Напрями антиалкогольної діяльності соціального педагога в школі:

а) *профілактика причин і наслідків алкоголізму*. Це можна здійснити через проведення групових дискусій на теми, пов'язані з алкоголізмом. Результатом таких занять повинне бути формування групової думки, якої дотримуватимуться всі учасники групи.

б) *організація вільного часу підлітків*, оскільки беззмістовне дозвілля є провідним чинником ризику в розвитку зловживання підлітком алкоголю. Необхідна своєрідна яскрава реклама діяльності гуртків, секцій, клубів, дитячих і юнацьких організацій, щоб підліток міг вибрати собі заняття до душі.

в) *антиалкогольне виховання*, що спрямоване на формування у підлітка міцних антиалкогольних переконань: про необхідність тверезого способу життя, про неприпустимість вживання алкоголю в період формування організму, про аморальність пияцтва і алкоголізму, про формування антисоціальної особи підлітка, що зловживає алкоголем.

г) *антиалкогольна просвіта педагогічного колективу школи*. На основі знайомства з освітньою програмою учнів підліткового віку соціальний педагог може запропонувати включити елементи антиалкогольного виховання у всі предмети шкільного циклу.

д) *посередницька діяльність соціального педагога* – підключення до профілактичної роботи не тільки батьків учнів, але і співробітників міліції, лікарів районної поліклініки, працівників довколишніх підприємств, громадськості;

е) *подолання соціально-педагогічної занедбаності підлітка*, що виявляється у вигляді обмеженості словникового запасу, бідності знань про навколишній світ, недостатнього рівня засвоєння багатьох навичок (рахунок, читання, письмо і ін.) (Соціальна педагогіка 2000).

7. НАРКОМАНІЯ в соціально-педагогічному аспекті – це форма девіантної поведінки, яка виражається у фізичній або психічній залежності від наркотиків, що поступово приводить дитячий організм до фізичного і психічного виснаження та соціальної дезадаптації особистості (Соціальна педагогіка 2000).

Про *наркоманію* йде мова тільки в тих випадках, коли є клінічні ознаки захворювання – регулярне вживання наркотичних засобів, непереборний потяг до них, сформована фізична і психічна залежність, виразна зміна толерантності. Про *зловживання наркотичними препаратами* говорять при епізодичному, хоча і неодноразовому немедичному вживанні наркотичних препаратів і відсутності вказаних ознак захворювання, тобто в тих випадках, коли хвороба ще не сформувалася (Наркоманія в контексте аддиктивного поведіння 2015).

Рівні (шляхи) залучення підлітків до вживання ПАР:

Полісубстантна адиктивна поведінка:

- етап перших проб, який, як правило, відбувається в компанії однолітків;
- етап пошукового наркотизму, коли пробуються всі психоактивні речовини, до яких є доступ;
- етап вибору пріоритетної речовини, який завершує пошук;
- етап групової залежності, коли потреба в прийомі наркотику має місце лише в компанії; за межами групи потяг відсутній.

Моносубстантна адиктивна поведінка:

- випадкове вживання психоактивної речовини;
- епізодичний прийом;
- зловживання – адаптація організму до нових умов, які визначаються постійною наркотизацією;
- групова залежність – етап звикання, що переходить у пристрасть (Личко А. Е., Биттенский В. С. 1991).

Особливості накопичення знань про наркотики і формування ставлення до них у різних вікових групах:

Вік 10-12 років. Дітей цікавить все, що пов'язано з наркотиками: їх дія, спосіб вживання. Про наслідки зловживання якщо і чули, то всерйоз не замислювалися. Самі наркотики не вживають (можлива токсикоманія), з тими, що вживають, знайомі одиниці. Знання уривчасті, недостовірні, отримані з чужих слів.

Вік 12-14 років. Основний інтерес викликає можливість вживання «легких наркотиків» – марихуана наркотиком не визнається. Про існування глобальної проблеми замислюються лише деякі, пробували наркотик небагато – з цікавості, багато хто знайомий із уживачами. Про наркотики знають багато – з досвіду знайомих або з розповідей, багато відомостей недостовірні. Небезпека зловживання недооцінюється. Говорять про проблему тільки між собою.

Вік 14-16 років. Ставлення до наркотиків формує три групи:

– Вживають і співчують – цікавляться питаннями, які пов'язані із зниженням ризику при вживанні без наявності залежності. Вживання наркотиків вважається ознакою незалежності. Серед членів цієї групи багато лідерів.

– Радикальні супротивники – «сам ніколи не буду і не дам гинути другові». Багато хто з членів цієї групи вважає вживання наркотиків ознакою слабкості та неповноцінності.

– Які не визначилися щодо наркотиків. Значна частина може почати вживання під впливом друзів.

Вік 16-18 років. Групи зберігаються, але число тих, що не визначилися, значно зменшується. Якісно змінюються зміст знань про наркотики: вони деталізуються і стають більш об'єктивними. В групі вживаючих і співчуюючих починають перші плоди, у зв'язку з цим великий інтерес викликають

кримінальні наслідки вживання і швидкість розвитку процесів, що впливають на здоров'я (Гоголева А. В. 2003).

Первинна профілактика зловживання ПАР включає комплекс соціальних, освітніх і медико-психологічних заходів, спрямованих на попередження залучення до вживання ПАР, які викликають хворобливу залежність (Гоголева А. В. 2003).

Основний зміст профілактичної роботи може включати:

а) Навчання позитивним психосоціальним навичкам: формування основних навичок культури поведінки, культури гігієни і турботи про себе; розвиток соціальної й особистісної компетентності; вироблення навичок самозахисту; попередження виникнення проблем; формування цілісного ставлення до себе, до навколишніх людей, до світу; оволодіння способами ефективної взаємодії з людьми і світом.

б) Антинаркотичне виховання: формування у дітей і підлітків особливої особистісної структури антинаркотичної спрямованості, що запобігає зверненню до одурманення як способу досягнення суб'єктивно позитивного стану та забезпечує можливість реалізації потреб в отриманні задоволення за рахунок соціально цінних джерел.

в) Позитивна пропаганда здорового способу життя: включення підлітка в сферу послуг і пропозицій, які реалізують потенціал здорового способу життя.

г) Позитивна пропаганда можливостей отримання допомоги щодо проблем ПАР і залежності: орієнтування й інформування молодих людей про можливості вирішення питань і проблем, що виникають.

д) Психологічна допомога сім'ям, обтяженим uzалежненням.

е) Активізація політики школи з питань усунення зовнішніх чинників наркотизації школярів (Мартинюк Т.А. 2010).

8. ТОКСИКОМАНІЯ – різновид наркоманії, при якому замість наркотиків (засобів, внесених до офіційного переліку) в організм вводяться різні хімічні речовини, у тому числі не призначені для внутрішнього споживання, як от, пари бензину, засоби побутової хімії і т.д. Прийнято розрізняти токсикоманію, пов'язану:

– по-перше, із зловживанням стимуляторами, що не відносяться до наркотиків, наприклад, кофеїном, чифіром¹;

– по-друге, із систематичним вдиханням летючих ароматичних речовин, а також використанням легко доступних і поширених засобів побутової хімії, нітрофарб, розчинників, засобів для виведення плям, синтетичних клеїв тощо (Павленок П. Д., Руднева М. Я. 2007).

9. ТЮТЮНОКУРІННЯ – шкідлива звичка, що полягає у вдиханні диму тліючого тютюну (що містить нікотин), різновид токсикоманії. У неповнолітніх пов'язане, насамперед, із соціальним підкріпленням референтною групою та

¹ Чифір або чіфірь або чафірь – напій, що отримується виварюванням висококонцентрованої заварки чаю.

демонстрацією дорослості, що дозволяють не звертати увагу на первинні негативні ефекти куріння, зокрема нудоту і кашель (Воронцова М. В. и др. 2014).

Регулярне вживання нікотину викликає *тютюнову залежність* – розлад поведінки, що полягає в залежності від нікотину. Вважається, що перші ознаки «нікотинового голоду» починають проявлятися, якщо індивід викурює 5 цигарок упродовж тижня (одну цигарку на день). У дітей і підлітків звикання до нікотину відбувається у 2-3 рази швидше, ніж у дорослих (Поширеність тютюнопаління та тютюнової залежності 2013).

При систематичному вдиханні диму тліючого тютюну або його жуванні може розвиватися *нікотинізм* – хронічне отруєння нікотинном, яке супроводжує дратівливість, зниження працездатності, кашель з мокротою тощо.

Причинами початку куріння є:

- у хлопців – прагнення наслідувати дорослих, ототожнення куріння з уявленнями про самостійність, силу, мужність;
- у дівчат початок куріння часто пов'язаний з кокетуванням, прагненням до оригінальності, бажанням подобатися хлопцям;
- звикання до нікотину (Воронцова М. В. и др. 2014).

Підходи до профілактики куріння в школах:

- *Раціональний підхід* передбачає традиційні заходи на кшталт лекцій про здоровий спосіб життя тощо.
- *Розвиваючий підхід* презентується інтерактивними лекціями, дискусіями та рольовими іграми. Він спрямований на підвищення самооцінки учнів та показує непогані результати впливу на їхню поведінку.
- *Соціально-нормативний підхід* заохочує молодь до участі в громадських проектах, професійному навчанні та розважальних заходах. Він має на меті запобігти соціальній ізоляції підлітків, підвищити їхню самооцінку та на практиці виявляється досить успішним.
- *Соціально підсилюючий підхід* впроваджується за допомогою програм так званого «соціального тиску»: дискусії, моделювання поведінки, проблемні рольові ігри. Такі програми покликані розвинути у підлітків навички протистояння негативному впливу оточуючих, а також зосередити увагу на всіх негативних наслідках куріння (Фронощук М. 2012).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Законспекуйте уривок із книги. Дайте відповіді на запропоновані питання.
 - Данилин А. Как спасти детей от наркотиков. / А. Г. Данилин, И. В. Данилина. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 348 с. – (серия «Врачи предупреждают»).

5. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють виявити схильність до окремих видів хімічних адикцій (дод. А.7.2).
6. Проведіть обстеження молодшого школяра (або підлітка) за однією з методик, охарактеризуйте його стан.
7. Опрацюйте проблемні ситуації для психолого-педагогічного аналізу, з'ясуйте основні детермінанти поведінки неповнолітніх. Запропонуйте шляхи та напрями психолого-педагогічної допомоги неповнолітньому.
8. Розробіть фрагмент виховної бесіди з учнями на тему «Вплив реклами на формування позицій підлітка щодо вживання алкоголю».
9. Розробіть орієнтовну тематику соціально-педагогічних і виховних заходів для школярів за напрямом «Формування здорового способу життя молоді».
10. Підготуйте стінгазету на тему «Наркотик вбиває повільно».
11. Складіть план-проспект та проведіть інформаційно-просвітницьку кампанію серед однокурсників «За здоровий спосіб життя».

Література для поглибленого вивчення питання:

Алкогольная и наркотическая зависимость у подростков: пути преодоления : учебн. пособие / под ред. Э. Ф. Вагнера и Х. Б. Уолдрон ; пер. с англ. А. В. Александровой. – М. : Изд. центр «Академия», 2006. – 476 с.

Бохан Н. А. Клинико-психологическая диагностика и профилактика алкогольной зависимости : учебн. пособие [Электронный ресурс] / Н. А. Бохан, Е. Н. Кривулин, А. Х. Мингазов. – Томск-Челябинск : ПИРС, 2013. – 142 с. Режим доступа : <http://www.chelsma.ru/files/misc/kliniko-pskhol.diag.niprofalkogolnojzavisimosti.pdf>

Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь.– М. : Мысль, 1988.– 301,2 с. – (Алкоголизм. – С.223-293).

Братусь Б. С. Психология, клиника и профилактика раннего алкоголизма / Б. С. Братусь, П. И. Сидоров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 144 с.

Бурмака Н. П. Путь к причалу : Как помочь пьющему человеку: Как начать разговор. Осознание проблемы. С родственниками по секрету. Глядясь в зеркало чужого мнения. Все о методах лечения алкогольной зависимости. Как научиться контролировать болезнь / Н. П. Бурмака ; Научно-практический центр «Надежда». – Житомир : ЧП «Рута», 2002. – 117 с.

Бурмака Н. П. Сквозь радугу стакана / Надежда Бурмака ; Науч.-практ. центр «Надежда». – Черкассы : Пономаренко Р. В. [изд.], 2012. – 48 с.

Воробьева Т. Профилактика зависимости от психоактивных веществ. Руководство по разработке и внедрению программ формирования жизненных навыков у подростков группы риска [Электронный ресурс] / Татьяна Воробьева, Александра Ялтонска. – М. : УНП ООН, 2008. – 70 с. – Режим доступа : http://www.eegyn.com/pdf/prevention_300508.pdf

Данилин А. Как спасти детей от наркотиков / А. Г. Данилин, И. В. Данилина – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 348 с. – (Серия «Врачи предупреждают»).

Добрянська О. В. Світові тенденції поширеності тютюнопаління підлітків [Електронний ресурс] / О. В. Добрянська // Гігієна населених місць. – 2013. – Вип. 62. – С. 274-281. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gnm_2013_62_49.pdf

Жиляев А. Г. Комплексная личностно-ориентированная программа формирования здорового образа жизни и первичной профилактики наркотизации школьников. Метод. пособие [Электронный ресурс] / А. Г. Жиляев, Т. И. Палачева. – Казань : КГТУ, 2010. – 498 с. – Режим доступа : http://mtsz.tatarstan.ru/rus/file/pub/pub_198605_enc_28960.pdf

Завацька Н. Є. Теоретичні підходи та основні методи психотерапії узалежненої поведінки: соціально-психологічний аспект : монографія / Н. Є. Завацька. – К. : Укр. вид. консорціум, 2008. – 260 с.

Золотова А. Д. Научно-теоретический анализ сущности аддиктивного поведения детей [Электронный ресурс] // Молодой вчений. – 2014. – №7 (10). – Режим доступу :

<http://cyberleninka.ru/article/n/nauchno-teoreticheskiy-analiz-suschnosti-addiktivnogo-povedeniya-detey>

Золотова Г. Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки неповнолітніх : навч. посіб. / Г. Д. Золотова. – Луганськ, 2010. – 231 с.

Золотова Г. Д. Сутність і зміст профілактики адиктивної поведінки дітей в умовах територіальної громади [Електронний ресурс] / Г. Д. Золотова // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І. В. Козубовська. – Ужгород : Говерла, 2013. – Вип. 27. – С. 56–60. – Режим доступу : <http://dspace.uzhnu.edu.ua:8080/jspui/handle/lib/1831>

Іванов В. О. Принципи роботи амбулаторної соціально-психологічної реабілітації осіб залежних від алкоголю : наук.-метод. посібник / В. О. Іванов, Ю. М. Безсмертний, Д. Ю. Старков. – К. : ПАТ «Віпол», 2013. – 128 с.

Латіна Г. О. Проблема тютюнопаління серед сучасних підлітків [Електронний ресурс] / Г. О. Латіна, Г. Л. Заїкіна, М. М. Завадська // Вісник проблем біології і медицини. – 2014. – Вип. 3(1). – С. 193-196. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vpbm_2014_3\(1\)_42.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vpbm_2014_3(1)_42.pdf)

Лисецкий К. С. Психологические основы предупреждения наркотической зависимости личности [Электронный ресурс] / К. С. Лисецкий. – Самара : Изд-во «Универс групп», 2007. – 308 с. – Режим доступа : http://psycheya.ru/lib/new_ks.pdf

Максимова Н. Ю. Безпека життєдіяльності: соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. Ю. Максимова. – К. : Либідь, 2006. – 237 с.

Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посібник / Н. Ю. Максимова. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2002. – 308 с.

Максимова Наталія Юріївна. Психологічна профілактика вживання підлітками алкоголю та наркотиків / Н. Ю. Максимова. – К. : [б.в.], 1997. – 208 с.

Мартинюк Т. А. Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками. Методичні рекомендації / Т. А. Мартинюк ; [ред. П. М. Гусака та Л. М. Вольнової]. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – 74 с.

Модуль 1. Технологія проведення профілактичного тренінгу в умовах шкільного середовища. Профілактика алкогольних та наркотичних проблем. Навч.-метод. посібник. [Електронний ресурс] / Вієвський А. М., Лепеха К. І., Балакірева О.М. та [ін.]. – К. , 2014. – 60 с. – Режим доступу : old.mon.gov.ua/img/zstored/files/modul_1_2014.doc

Навигатор: Програма профілактики ВІЧ/СПИДа и употребления психоактивных веществ для учащихся 9–10 классов общеобразовательных школ, их родителей и педагогов [Электронный ресурс]. – М., 2007. – 167 с. – Режим доступа : http://cpmssozon.ucoz.ru/doc/prezentacionnyj_variant_programmy-navigator.pdf

Нагорна А. М. Наркоманія: адаптація молоді до праці та життя : Монографія / А. М. Нагорна, В. В. Беспалько. – Кам'янець-Поділ. : Аксіома, 2005. – 383 с.

Наркомания как фактор риска и причина распространения ВИЧ-инфекции у подростков // Профилактика ВІЧ/СПИДа у несовершеннолетних в образовательной среде : учебн. пособие для преподавателей пед. вузов [Электронный ресурс] / Под ред. Л. М. Шипицыной. – М. : ООО «Фирма «ВАРИАНТ», 2006. – С.76-100. – Режим доступа : <http://studentam.net/content/view/929/27/>

Первичная профілактика наркоманії : учеб. пособие [Электронный ресурс] / К. С. Лисецкий, С. В. Березин, Н. Ю. Самыкина [и др.] ; под ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого. – Самара : Изд-во «Универсгрупп», 2006. – 170 с. – Режим доступа : <http://padaread.com/?book=119872&pg=1>

Петрович В. С. Рекомендації для тренера-старшокласника, який бере участь у пропаганді здорового способу життя / В. С. Петрович // Практична психологія і соціальна робота. – 2004. – № 11. – С. 25-37.

Пихтіна Ніна Порфирівна. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки молоді : навч.-метод. посібник для вчителів, практ. психологів, соц. працівників / Н. П. Пихтіна, Н. І. Яковець ; Ніжинський держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин : [б. в.], 2003. – 116 с.

Поширеність тютюнопаління та тютюнової залежності у різних країнах світу. Нові підходи до профілактики, психотерапії та корекції [Електронний ресурс] / С. І. Табачников, І. С. Риткіс, А. Ю. Васильєва, О. В. Гуркова // Мистецтво лікування. Журнал сучасного лікаря. – 2013. – № 7. – С.35-41. – Режим доступу : <http://www.health-medix.com/articles/mistetzto/2013-09-22/tutun.pdf>

Предупреждение подростковой и юношеской наркомании [Электронный ресурс] / под ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 2002. – 206 с. – Режим доступа : <http://www.psycheya.ru/lib/pred Nark/pred Nark 6.htm>

Приклади вправ для виконання учнями на уроках з «Основ здоров'я» : інформ. зб. з життєвих навичок / [автор-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К. : Генеза, 2005. – 68 с.

Профилактика злоупотребления психоактивными веществами и борьба с ними / Под ред. М. Госсон, М. Грант. – Женева : ВОЗ, 1993. – XII. – 131 с.

Профилактика табакокурения среди детей и подростков: руководство / Геппе Н. А., Малахов А. Б., Шарапова О. В. и [др.] ; под ред. Н. А. Геппе. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2008. – 144 с.

Профілактика поширення наркозалежності серед молоді : навч.-метод. посібник / під ред. В. В. Бурлаки. – К. : Герб, 2008. – 224 с.

Риткіс І. С. Система психогієни, психопрофілактики, психотерапії та корекції тютюнопаління і тютюнової залежності в осіб молодого віку [Електронний ресурс] / І. С. Риткіс // Український вісник психоневрології. – 2013. – Т. 21, вип. 4. – С. 98-101. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Uvp_2013_21_4_22.pdf

Самоорганізація подростков и юношей. Программа по развитию саморегуляции, формированию психологической компетентности и выработке личностной и социальной позиции в отношении злоупотребления психоактивными веществами [Электронный ресурс] / Авторы разработки : В.И.Слободчиков и др. – М., 2003. – 287 с. – Режим доступа : <http://shebekino-gimnazia-internat.edusite.ru/DswMedia/samorazvitiedeteyipodrostkov.doc>

Серия «Работа с детьми группы риска». Выпуск 9. «Мой мир» Реабилитационная программа для детей и подростков с адиктивным поведением [Электронный ресурс]. – М. : РБФ НАН, 2004. – 48 с. – Режим доступа : <http://library.khpg.org/files/docs/1430425357.pdf>

Солдатенко В. А. Алкоголізм, наркоманія, тютюнопаління – вороги людства! / В. А. Солдатенко, Г. П. Галагуцький. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2008. – 92 с.

Старков Денис. Видеолекции «Химическая зависимость» [Электронный ресурс] / Денис Старков // Денис Старков. Практический психолог. – Режим доступа : <http://www.starkov.kiev.ua/populyarnye-stati/vidiolektcii-khimicheskaya-zavisimost.html>

Теоретические модели формирования, контроля и коррекции наркопотребления / Л. А. Цветкова, И. Н. Гурвич, А. В. Шаболтас и [др.]. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – 248 с.

Трубицына А. В. Предупреждение зависимостей у детей и подростков [Электронный ресурс] / А. В. Трубицына. – М. : Генезис, 2007. – 144 с. – Режим доступа : <http://cpmssozon.ucoz.ru/doc/trubicina.rar>

Фронощук Марія. Профілактика куріння серед молоді: досвід антитютюнових кампаній США та Канади [Електронний ресурс] / Марія Фронощук // Медіафільтр . – 2012-03-22. – Режим доступу : <http://mf.mediasapiens.ua/print/material/4898>

Чена М.-Л. А. Психологія узалежнень (на прикладі формування тютюнозалежності) / М.-Л. А. Чена, Ю. Т. Рождественський // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : 2003. – Т.V, ч.4. – С. 347–353.

Шабалина В. В. Зависимое поведение школьников : психологическое консультирование школьников и их родителей по проблеме зависимого поведения [Электронный ресурс] / В. В.

Шабалина. – СПб. : Медпресса, 2012. – 180 с. – Режим доступа : <http://admiralokrug.ru/component/phocadownload/category/32-poleznaya-informatsiya-dlya-zhitelej?download=256:zavisimoe-povedenie-shkolnikov>

Шеремет І. В. Педагогічні основи антиалкогольного й антинаркотичного виховання учнівської молоді засобами фізичної культури : посібник / І. В. Шеремет. – Тернопіль, 2009. – 132 с.

Шкуренко О. Виховні заходи з питань здорового способу життя: робота дискусійного клубу старшокласників «Ти+Ти» / О. Шкуренко // Шкільний світ. – 2006. – № 12. – С. 7-9.

Яременко О. О. Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика / О. О. Яременко, О. М. Балакірева, О. Р. Артюх [та ін.] ; ред. : О. О. Яременко. – К., 2005. – 193 с. – (Формув. здор. способу життя молоді; Кн.7).

Методики вивчення схильності до хімічних залежностей:

- Анкета для контролю сформованості антинаркотичної позиції підлітків, К. Левицький.

- Анкета для раннього виявлення педагогами і батьками наркотичної залежності у підлітка, О.В. Змановська (дод. А.7.2).

- Індекс тяжкості залежності (російськомовний варіант – TREATNET), Т.Маклеллан і Д.Каріз. Шкали: стан фізичного здоров'я, робота і матеріальна підтримка, вживання наркотиків і алкоголю, скоєні правопорушення, сімейне та соціальне становище, стан психічного здоров'я.

- Карта оцінки ризику наркотизації для соціального педагога (адапована І.І.Парфанович за матеріалами С. В. Березіна, К. С. Лісецького).

- Клінічна шкала оцінки патологічного потягу до алкоголю, Н.А.Бохан, С.Н.Кривулін, А.Х.Мінгазов.

- Методика «Питома вага факторів ризику в оцінці ступеня ризику формування наркозалежності у неповнолітніх», Н.В. Вострокнутов, Н.К. Харітонов, Л.О. Пережогін.

- Методика виявлення мотивів куріння (дод. А.7.2).

- Методика оцінки факторів ризику та захисту від наркотиків в освітній установі, М.Г.Дмитрієв, В.Г.Белов, Ю.О. Парфьонов.

- Модифікований варіант опитувальника «Рішення важких ситуацій», О.Ю.Михайлова. Шкали: догляд, наркотизація, порівняння своїх проблем з проблемами інших, механізми зниження психічного напруження, вербальна агресія, агресія до людей, агресія до предметів, агресія до себе, інтрапунітивне ставлення до ситуації¹, компенсація, зростання зусиль до досягнення мети.

- Опитувальник алкогольної анозогнозії, Ю.В. Щербакова, Р.Д. Ілюк, Є.М. Крупицький, В.В. Бочаров, А.Я. Вукс.

- Опитувальник для виявленні ранніх ознак алкоголізму, К.К. Яхін та В.Д.Менделевич. Шкали: рівень алкоголізму, рівень побутового пияцтва, рівень здоров'я.

- Схема «Особливості діагностики алкоголізму у підлітків», А.Є.Лічко (дод. А.7.2).

- Схема оцінки наркотичної ситуації в школі, адаптована за матеріалами В. Лозового (дод. А.7.2).

- Тест «Схильність до залежної поведінки», В.Д. Менделевич. Шкала схильності до алкогольної та наркотичної залежності.

- Тест RAFFT (Relax, Alone, Friends, Family, Trouble) в модифікації А.Ю.Єгорова. Шкали: ймовірність алкогольної або наркотичної залежності у підлітків (дод. А.7.2).

- Тест Фагерстрема на визначення ступеня нікотинової залежності.

- Тест-опитувальник «Схильність до залежності від вживання психоактивних

¹ Інтрапунітивна поведінка – поведінка, пов'язана із звинуваченням самого себе в різного роду невдачах

речовин», І.А.Фурманов (дод. А.7.2).

- Шкала патологічного потягу до наркотиків. Шкали: думки про наркотик, знижений настрій, тривога, дисфорія, емоційна лабільність, порушення сну, поведінкові / психопатоподібні розлади, сновидіння на наркотичну тематику, установка на лікування, критика до хвороби.
- Шкала пошуку вражень, М. Цукерман.

Тема 2.4.2. Віртуальні адикції

Основна рекомендована література: 9, с.84; 10, с. 239-245; 12, с. 93-96; 15; 21, с. 66-73; 22, с. 40-57; 25, с. 44-62; 27; 39, с. 508-515; 42, с. 153-157; 48, с. 79-83; 49, с.130-131; 50, с.8-23.

1. ВІРТУАЛЬНА АДИКЦІЯ – форма залежності, при якій джерелом формування штучної, залежної реальності виступають віртуальні субстрати, створені за допомогою комп'ютерних технологій.

Залежно від того, яку мету людина поміщає у віртуальну реальність, залежність може мати різні зовнішні прояви:

а) *Віртуальні відносини* пов'язані з обмеженнями вибору у відносинах і любові в звичайному житті. Вони проявляються заміною реальних відносин і сексу віртуальним спілкуванням в Інтернет (часто, але не обов'язково сексуально забарвленим) і отриманням задоволення від кіберпорнографії.

б) *Віртуальні взаємодії* з людьми пов'язані з обмеженнями вибору у взаємостосунках у звичайному житті. Це результат невірно вибраної мети або проблем із способом її уявлення. Виявляються заміною реальних взаємодій віртуальними (спілкування в чатах).

в) *Віртуальні дії* пов'язані з обмеженням вибору в діях і проявляються заміною реальних вчинків віртуальними (азартні мережні ігри, залежність від інтерактивних аукціонів і бірж в Інтернет, комп'ютерні ігри, інформаційне перевантаження тощо) (Котляров А. В. 2006).

2. КОМП'ЮТЕРНА ЗАЛЕЖНІСТЬ – термін, що використовується для позначення різновиду емоційної залежності, спричиненої технічними засобами; це психологічна неможливість подолати бажання постійно «спілкуватися» з комп'ютером (Пухальська Ю. О. 2012).

На сьогоднішній день існує кілька базових визначень залежних станів, пов'язаних з комп'ютером. Це:

– *Інтернет-залежність* («Інтернет-адикція», «кіберадикція», «віртуальна адикція», «нетаголізм») – нав'язливе бажання підключитися до Інтернету і

хвороблива нездатність вчасно відключитися від Інтернету (автор – А. Голдберг, 1996).

– *Проблемне використання комп'ютера/Інтернету* – широке поняття, яким позначається велика кількість проблем поведінки і контролю над потягом, однак без конкретизації (автор – К. С. Янг, 1998).

– *Інтернет-залежна поведінка* – надмірне використання Інтернету, що є компенсацією недоліків поведінки в реальному житті (автори – А. Холл та Дж. Парсонс, 2001).

Типологія комп'ютерної залежності:

– *Онлайн-гемблінг* – надмірна захопленість індивідуальними і/або мережевими онлайн-іграми.

– *Онлайн-лудоманія* – надмірна захопленість азартними іграми у віртуальних казино.

– *Кіберкомунікативна залежність* – спілкування в чатах, блогах, участь у телеконференціях, що може привести до заміни реальної сім'ї і друзів віртуальними.

– *Кібероніоманія* – неконтрольовані покупки в інтернет-магазинах, без необхідності їхнього придбання і оцінювання фінансових можливостей, нав'язлива участь в онлайн-аукціонах.

– *Кіберсексуальна залежність* – непереборний потяг до обговорення сексуальних тем на еротичних чатах і спеціальних телеконференціях «для дорослих», відвідини порнографічних сайтів і заняття кіберсексом.

– *Секстинг* – фотографування себе в голому вигляді на камеру телефону з подальшою пересилкою знімків друзям через MMS-повідомлення.

– *Нав'язливий веб-серфінг*, блукання у Всесвітній Мережі; інформаційний пошук у віддалених базах даних (відвідини сайтів новин, читання інформації на форумах, блогах, перегляд і прослуховування інформації в різних форматах).

– *Відвідини сайтів агресивної* (які пропагують ксенофобію, тероризм) *і аутоагресивної спрямованості* (кіберсуїцид, on-line суїцид, суїцидальні договори, інформаційні ресурси про застосування засобів для суїциду з описом дозування і ступеня їх летальності).

– *Пристрасть до роботи з комп'ютером* – програмування, хакерства.

– *Гаджет-адикція* – пристрасть до володіння конкретним мобільним приладом, пристроєм, що має вихід в Інтернет: стільниковим телефоном, смартфоном, комунікатором, міні-комп'ютером, КПК і залежність від його використання.

– *Кібер-хуліганство* – інформаційні атаки на дитину через Інтернет (кібербулінг – переслідування дітей і підлітків з використанням цифрових технологій; кібергрумінг – отримання довір'я дитини з метою використання її з сексуальною метою; гриферство – заважання учасникам он-лайн спокійно грати).

– *Інтернет-шахрайство* – здійснення злочину з використанням сучасних технологій (налаштування безкоштовного використання послуг мобільного оператора, «читай чужі SMS», продаж продукту, що не існує, крадіжки конфіденційної інформації тощо) (Гоголева А. В. 2003; Литовченко І. В. і др. 2010; Юрьєва Л. М., Ботьбот Т. Ю. 2006).

Серед неповнолітніх найбільш поширеними формами комп'ютерної залежності є ігроманія та залежність від соціальних мереж.

3. КОМП'ЮТЕРНА ІГРОМАНІЯ – це патологічна пристрасть людини до постійного проведення часу за комп'ютером з метою зміни свого психічного стану шляхом надмірної фіксації на певних видах комп'ютерних ігор. Її умовно можливо поділити на залежність від азартних та неазартних ігор (рольових або нерольових) (Гузьман О.А., Ляшенко Н.О. 2011).

Дитину (майбутнього аддикта) приваблює в гри: наявність власного (інтимного) світу, в який немає доступу нікому, крім неї самої; відсутність відповідальності; реалістичність процесів і повне абстрагування від навколишнього світу; можливість виправити будь-яку помилку, шляхом багаторазових спроб; можливість самостійно приймати будь-які (в рамках гри) рішення, незалежно до чого вони можуть призвести.

Стадії формування ігрової психологічної залежності:

– стадія легкої захопленості – після того, як людина пограла один або кілька разів у рольову комп'ютерну гру, вона одержує позитивні емоції;

– стадія захоплення – комп'ютерна гра стає потребою; вона набуває систематичності, а людина шукає постійний доступ до комп'ютера;

– стадія залежності – комп'ютерна гра – це свого роду наркотик;

– стадія прихильності – характеризується згасанням ігрової активності людини, тобто людина «тримає дистанцію» з комп'ютером, проте повністю відірватися від психологічної прихильності не може (Мельник Э. В. 1998).

Девіантні наслідки ігрової комп'ютерної залежності у підлітків: надмірна мінливість настрою та підвищення дратівливості; схильність до протиправних дій «за зразком» гри; вороже сприйняття навколишнього соціального світу; виражена соціальна дезадаптація; замість вирішення проблем «тут і зараз» підліток «з головою» йде в комп'ютерну гру (Іванов Д. В. 2000).

4. ЗАЛЕЖНІСТЬ ВІД СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ є одним із різновидів Інтернет-залежності; це залежність від так званих «кібервідносин» – від спілкування в чатах, телеконференціях. Таке квазіспілкування (уявне, удаване) в підсумку може призвести до заміни реальних друзів і сім'ї віртуальними.

Для підлітків, схильних до Інтернет-спілкування, характерне:

– зниження рівня сформованості соціальноперцептивних здібностей, зокрема, здатності адекватно, ефективно визначати значення, якість відношення

людини на основі сприйняття невербальних повідомлень (пози, деяких жестів, мімічних і пантомімічних знаків);

– низький рівень здатності до використання власного експресивного невербального репертуару, зокрема зниження різноманітності використання невербальних засобів комунікації, їх гармонійності і диференційованості, що може бути наслідком низького рівня залученості даних підлітків у щоденну практику безпосереднього міжособистісного спілкування, і низькою його значущістю (Мустафаєв С. 2013).

Девіантні наслідки залежності від соціальних мереж:

– виникнення залежності від однолітків, з якими дитина спілкується в мережі, надмірна довіра до «уявного друга», який може спокусити на здійснення непристойних дій;

– коло інших інтересів звужується; відбувається перенесення полюсу комунікативної активності з реальних умов соціуму в Інтернет-мережу, що часто веде до аутизації (відсторонення від зовнішнього світу) залежного, він починає гірше розпізнавати природні людські емоції, психічні стани;

– девальвація моральності, інтелектуальної та духовної сфери особистості;

– викривлення сприйняття власної особистості та гіпертрофії об'єктивної реальності, що призводить до соціально-трудова дезадаптації, перешкоджає формуванню диференційованих і адекватних уявлень про себе та оточуючий світ (Ходан В. П. 2012).

5. Первинна превенція комп'ютерної та ігрової залежності – це комплекс профілактичних і виховних психолого-педагогічних заходів, що забезпечують стійкість до агресивної дії інформаційного середовища, дозволяючи попередити загрози формування залежності серед неповнолітніх (Програма первинної профілактики 2010).

Технології первинної превентивної роботи:

а) Інформаційні технології. Завдання:

– заповнення інформаційного вакууму підлітка. *Засоби:* регулярні публікації щодо превенції комп'ютерної залежності, Телефон довіри, робота з професійними психологами, створення «психологічної служби» в мережі;

– підвищенням компетенції підлітків у таких сферах, як культура міжособистісних відносин, способи подолання стресових ситуацій, проблеми адиктивної поведінки. *Засоби:* тренінги особистісного зростання з елементами корекції окремих особистісних особливостей і форм поведінки, які включають формування і розвиток навичок роботи над собою.

б) Освітні технології. *Мета:* навчити батьків, вчителів та дітей будувати свої взаємостосунки, уникаючи адиктивних стереотипів, з акцентом на емоційній підтримці. *Засоби:*

– просвітницькі програми для батьків з проблеми надмірного використання Інтернету або комп'ютера взагалі;

– навчання педагогів, психологів і соціальних працівників, що працюють в навчальних закладах, встановленню норм і правил роботи з комп'ютером (добове навантаження, вікові норми);

– інформаційно-просвітницька діяльність класних керівників, соціально-психологічної і бібліотечної служби, вчителів-предметників, педагогів додаткової освіти з дитячим колективом щодо змісту віртуальної залежності.

в) Технології зайнятості. *Мета*: допомога знайти своє призначення в житті. *Засоби*:

– клубна робота – спортивні секції, художні гуртки, додаткова освіта, факультативи;

– тимчасове або часткове працевлаштування молодшої людини;

– співпраця і спільна діяльність з педагогами і учнями (проектна діяльність з тематики залежності від комп'ютера – презентації «Комп'ютер – злий чарівник або добрий слуга?», буклети «Види комп'ютерних ігор і їх вплив на дитину», публікації, доповіді «Користь і шкода сучасних комп'ютерів», реферати, сайти, альбоми, конкурс малюнків «Життя в реалі» тощо).

г) Сімейні технології. *Мета*: формування гармонійних взаємовідносин у сім'ї, довірчих відносин між батьками і дітьми. Підліток потребує помірного контролю над його діями і помірної опіки з тенденцією до розвитку самостійності та вміння приймати відповідальність за своє особисте життя.

д) Релігійні технології. *Мета*: формування культури релігійних почуттів. Якщо вона орієнтована не на відхід від реальності існуючого світу, а, навпаки, наділяє людину вищою духовною і етичною силою для протистояння труднощам і адиктивним потягам (Юрьєва Л. М., Больбот Т. Ю. 2006).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють виявити схильність до окремих видів комп'ютерної та Інтернет-залежності (дод. А.7.3). Проведіть обстеження молодшого школяра (або підлітка) за однією з методик, охарактеризуйте його стан.
5. Розробіть анкету на тему «Місце сучасних інформаційних технологій у твоєму житті».
6. Розробіть план заходів з превенції комп'ютерної залежності в рамках загальношкільного проекту «Комп'ютероманія – бомба уповільненої дії».
7. Підготуйте конспект виступу соціального педагога на батьківських зборах на тему «Дитина і комп'ютер. Небезпечна грань» про роль комп'ютера в житті дитини, вплив комп'ютера на структуру дозвілля дітей та підлітків.
8. Накресліть тематику семінарів-практикумів для батьків школярів різного віку, приурочених Всесвітньому дню безпеки дітей у мережі Інтернет (2 лютого). Здійсніть розподіл цих заходів між членами педагогічного колективу, компетентними у конкретних

питаннях (наприклад, вчитель інформатики розповідає про способи створення віртуальної реальності).

9. Перегляньте фільм «Віртуальна агресія». За його матеріалами розробіть рекомендації батькам щодо профілактики комп'ютерної залежності.

фільм 1 – <https://www.youtube.com/watch?v=wfXJrWFELgw>;

фільм 2 – <https://www.youtube.com/watch?v=ObXR68MQmyM>;

фільм 3 – <https://www.youtube.com/watch?v=BSMf1LZcMlc>

10. Підберіть комплекс ігор та вправ для проведення психологічного тренінгу з підлітками (молодшими школярами) на тему «Віртуальна реальність».

11. Перегляньте соціальні ролики «Вплив комп'ютерних ігор» (<https://www.youtube.com/watch?v=-WD-C438gdM>) та «Якість комп'ютерів та їх вплив на здоров'я дітей» (<https://www.youtube.com/watch?v=azxrCHPIj80>). За їх матеріалами підготуйте пам'ятку для дітей «Безпечна поведінка в Інтернеті».

Література для поглибленого вивчення питання:

Безпека дітей в Інтернеті: попередження, освіта, взаємодія : матеріали обласної науково-методичної Інтернет-конференції (м. Кіровоград, 11 лютого 2014 р.) [Електронний ресурс] / Укладачі: М. С. Чала, А. В. Частаков, О. В. Литвиненко. – Кіровоград, 2014. – 184 с. – Режим доступу : http://druk-koippo.edukit.kr.ua/Files/downloads/195_14_mater_i-konf_2014.pdf

Бугайова Н. М. Профілактика Інтернет-залежності в перебігу електронного навчання [Електронний ресурс] / Н. М. Бугайова, В. Й. Цап // Зб. наук. пр. Вип. 1. – Кривий Ріг : ВВ НметАУ, 2010. – С. 24-28. – Режим доступу : <http://ccjournals.eu/ojs/index.php/e-learn/article/download/116/108>

Бугайова Н. М. Віртуальні романтичні стосунки в Інтернеті, кіберсексуальна залежність [Електронний ресурс] / Н. М. Бугайова // Актуальні проблеми психології / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ : [б. в.], 2008. – Т.8: Психологічна теорія і технологія навчання, Вип. 5. – С. 18-27. – Режим доступу : <http://www.newlearning.org.ua/sites/default/files/praci/zbirnyk-2008/3.htm>

Бугайова Н. М. Інтернет-адикція як форма залежної поведінки. [Електронний ресурс] / Н. М. Бугайова // Теорія та методика навчання математики, фізики, інформатики. – Кривий Ріг : НМетАУ, 2006. – Т.3, вип. VI. – С. 339-342. – Режим доступу : <http://ccjournals.eu/ojs/index.php/tmn/article/download/192/182>

Бурлаков И. В. Номо Gamer: Психология компьютерных игр [Электронный ресурс] / И. В. Бурлаков. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 42 с. – (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 86). – Режим доступа : <http://gebo-kolo.com/images/book/086.pdf>

Гузьян О. А. Комп'ютерна залежність підлітків: соціологічні аспекти дослідження [Електронний ресурс] / О. А. Гузьян, Н. О. Ляшенко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – С.369-380. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKhnuvs_2011_1_51.pdf

Гуменюк Л. Й. Інтернет-адикція молоді у соціальному вимірі [Електронний ресурс] / Л. Й. Гуменюк // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т. 18, Вип. 2(1). – С. 217-225. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vonu_sip_2013_18_2\(1\)_24.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vonu_sip_2013_18_2(1)_24.pdf)

Діти в Інтернеті: як навчити безпеці у віртуальному світі [Електронний ресурс] / Литовченко І. В., С. Д. Максименко, С. І. Болтівець [та ін.]. – К. : Аванпост-Прим, 2010. – 48 с. – (Посібник для батьків). – Режим доступу : http://bezpeka.kyivstar.ua/f/2/materials/the_benefit_for_parents/A5_Ukrainian.pdf

Дроздикова-Зарипова А. Р. Педагогическая коррекция компьютерной зависимости у подростков группы риска: теория, практика [Электронный ресурс] / А. Р. Дроздикова-Зарипова, Р. А. Валеева, А. Р. Шакурова. – Казань : Отечество, 2012. – 280 с. – Режим доступа : http://kpfu.ru/staff_files/F1537727659/Pedagogicheskaya.korrekcija.kompjuternoj.zavisimosti.pdf

Иванов М. С. Психология самореализации личности в компьютерной игровой деятельности [Электронный ресурс] / М. С. Иванов. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2008. – 153 с. – Режим доступа : http://window.edu.ru/resource/837/67837/files/book_Ivanov.pdf

Збірник матеріалів за підсумками обласних конкурсів ігрових занять з формування навичок безпечної поведінки молодших школярів в Інтернеті, розробок занять «Інтернет: ризики та можливості» та сценаріїв батьківських зборів «Роль і місце родини у формуванні навичок безпечної поведінки дітей в Інтернеті» [Електронний ресурс] / Укладачі: О. В. Литвиненко, М. С. Чала, А. В. Частаков. – Кіровоград : КЗ «КОШПО імені Василя Сухомлинського», 2013. – 92 с. – Режим доступу : http://chastakov.in.ua/wp-content/uploads/2014/02/chastakov.in.ua_arhiv_dryk_zbirnik_konk_2013.pdf

Кочарян А. Б. Виховання культури користувача Інтернету. Безпека у всесвітній мережі : навч.-метод. посібник [Електронний ресурс] / А. Б. Кочарян, Н. І. Гущина. – Київ, 2011. – 100 с. – Режим доступу : http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/rsh_2011_6_8.pdf

Петрунько О. В. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі : монографія / О. В. Петрунько. – Полтава : Укрпромторсервіс, 2010. – 480 с.

Пухальська Ю. О. Комп'ютерна залежність у дітей: виникнення і запобігання [Електронний ресурс] / Юлія Олексіївна Пухальська // Класна оцінка. Образовательный портал. – 25.11.2012. – Режим доступу : <http://klasnaocinka.com.ua/ru/article/kompiuterna-zalezhnist-u-ditei-viniknennya-i-zapob.html>

Федоренко Л. М. Психологічні засади профілактики комп'ютерної ігроманії неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 – юридична психологія [Електронний ресурс] / Л. М. Федоренко. – К., 2011. – 16 с.

Ходан В. П. Комп'ютерна та Інтернет-залежність як хвороба ХХІ століття [Електронний ресурс] / В. П. Ходан, В. М. Богуш // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – Вип. 10. – С. 255-262. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mnf_2012_10_35.pdf

Цап В. Й. Інструментарій діагностування Інтернет-залежності [Електронний ресурс] / В. Й. Цап // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : НПУ, 2002. – Т. 8 : Психологічна теорія і технологія навчання, Вип. 7 / за ред. : С. Д. Максименко, М. Л. Смульсон. – 2010. – С. 258-268. – Режим доступу : http://newlearning.org.ua/sites/default/files/praci/2010_7/st24.pdf

Черних О. О. Напрями дослідження проблеми формування безпечної поведінки дітей в Інтернеті в науковій літературі / О. О. Черних // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2014. – № 5 (288), Ч. І. – С. 178-186.

Юрьева Л. Н. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика: Монография / Юрьева Людмила Николаевна, Больбот Татьяна Юрьевна. – Днепропетровск : Пороги, 2006. – 196 с.

Янг К. С. Диагноз – Интернет-зависимость [Электронный ресурс] / К. С. Янг // Мир Internet. – 2000. – №2. – С.24-29. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/ideas/common/15.html>

Методики виявлення залежності від віртуальної реальності:

- Анкета на когнітивний компонент антиадиктивної установки комп'ютерної залежності, А.Р.Дроздікова-Заріпова, А.Р.Шакурова.
- Критерії діагностики комп'ютерної залежності, І.Голдберг.
- Методика діагностики Інтернет-залежності В. Лоскутової (російськомовна адаптація опитувальника К.Янг).
- Методика виявлення ставлення до Інтернету «Незавершені речення», А. Є Жичкіна, Є.А.Щепіліна.

- Методика скринінгової діагностики комп'ютерної залежності, Л. М. Юрьєва, Т. Ю. Больбот (дод. А.7.3).
- Опитувальник для батьків на визначення рівня захопленості комп'ютерними іграми, С. О. Кулаков.
- Опитувальник для батьків на дитячу Інтернет-залежність, С. О. Кулаков (дод. А.7.3).
- Опитувальник «Сприйняття Інтернету», Є.А.Щепіліна.
- Опитувальник установок стосовно Інтернету, Р. Девіс, Дж. Флет та А.Бассер.
- Спосіб діагностики Інтернет-залежності, К.Янг.
- Тест на виявлення дитячої комп'ютерної залежності, А.Р.Дроздікова-Заріпова, А.Р.Шакурова.
- Тест на виявлення комп'ютерної залежності, А.Р.Дроздікова-Заріпова, А.Р.Шакурова.
- Тест на Інтернет-адикцію (залежну поведінку) для підлітків, Т.А.Нікітіна, А.Ю.Єгоров, в модифікації І. А. Конігіної.
- Тест Такера на виявлення ігрової залежності, модифікований і адаптований для неповнолітніх І. А. Конігіною (дод. А.7.3).
- Шкала Інтернет-залежності А. Жичкіної.

Тема 2.4.3. Фізіологічні адикції та девіації

Основна рекомендована література:

Сексуальні відхилення: 9, с. 119-142; 10, с. 246-259; 15; 21, с. 73-106; 22, с. 74-87; 23, с. 230-232; 25, с. 67-71; 28, с. 385-396; 29, с. 108-117, 286-289; 32, с. 92-110; 35, с. 33-39, 71-72; 36, с. 73-96; 38, с. 263-272; 39, с. 417-489; 42, с. 201-221; 43, с. 257-270, 377-384; 48, с. 94-98; 49, с. 114-123.

Харчові девіації: 9, с. 106-119; 15; 16, с. 136-141; 21, с. 140-148; 22, с. 96-114; 25, с. 34-38; 28, с. 382-385; 29, с. 102-108, 285; 35, с. 47, 73; 39, с. 406-416; 42,

с. 126-145; 48, с. 84-87.

1. СЕКСУАЛЬНІ АДИКЦІЇ (парафілії) – це різні форми відхилень від загальноприйнятих у рамках даної етнічної культури норм статевої поведінки, що не відносяться до хворобливих станів (цим девіації відрізняються від статевих збочень); це порушення у сфері сексуальних фантазій і форм поведінки у взаємостосунках з реальним або уявним партнером (Павленок П. Д., Руднева М. Я. 2007).

Сексуальні норми включають поведінку, яка відповідає віковим і статево-рольовим онтогенетичним закономірностям даної популяції, та здійснюється в результаті вільного вибору і не обмежує у вільному виборі партнера (Менделевич В.Д. 2001).

Для сексуальної адикції характерна нездатність контролювати сексуальні імпульси. Діагноз сексуальної адикції ставиться за наявності трьох обов'язкових симптомів:

– Адикт переживає неконтрольоване статеве збудження. Не дивлячись на сильне бажання уникнути адиктивної сексуальної поведінки, чинити опір відповідним імпульсам не вдається.

– Адикт переживає виражену тривогу, його увага повністю зосереджена на сексуальних бажаннях і він повний рішучості задовольнити їх.

– Статева активність стає єдиним способом послабити напругу. Тільки після задоволення адиктивної потреби вдається повернутися в звичайний стан (Старшенбаум Г. В. 2006).

Причини статевого відхилення:

– природжені (природжена недорозвиненість органів статевої системи);
– неправильність догляду за різними органами тіла і порушення гігієнічної обстановки;

– неправильність педагогічної обстановки (виховання хлопчика, як дівчинки, або навпаки, надмірна жорсткість та авторитаризм матері щодо сина і/або чоловіка, спотворені батьківські стосунки);

– патологічного характеру (нервово-психічні чи ендокринні захворювання, травми головного мозку);

– обставинні (згвалтування, раннє залучення до статевого життя тощо).

Варіанти порушень сексуальної поведінки:

– за об'єктом психосексуальної орієнтації, тобто заміщення нормального об'єкту – нарцисизм, фетишизм, зоофілія, некрофілія;

– за віком об'єкту – педофілія, ефебофілія, геронтофілія;

– за вектором тілесного образу – гомосексуалізм, трансвестизм та ін.;

– за засобом реалізації – садизм, мазохізм, ексгібіціонізм, вуаєризм, ексгібіціонізм, мастурбація, онанізм та ін.;

– за вектором інтенсивності – гіперсексуальність, асексуальна поведінка (Мартинюк І. А. 2008; Перешеїна Н. В., Заостровцева М. Н. 2006).

2. Форми девіантної статевої активності, які можуть проявляти неповнолітні:

– ***Раннє статеве життя.*** Може розглядатися як порушення тільки в тому випадку, якщо починається до того, як наступила фізіологічна статевая зрілість, тобто завершився розвиток вторинних статевих ознак (Пятунин В. А. 2010). У цьому плані негативним є, насамперед, не достатньо свідомо та безвідповідальна сексуальна активність, що може призвести до ранньої вагітності, ризику згвалтування тощо.

– ***Гіперсексуальність*** – властива для підліткового віку підвищена сексуальна збудливість, яка проявляється у вираженості та напруженості статевого потягу, психічній фіксації на сексуально-еротичних переживаннях. У

разі девіацій гіперсексуальна поведінка стає не стільки засобом для досягнення задоволення, але і самоціллю. Як пасивного партнера у цих випадках нерідко залучають дітей або фізично більш слабких та інтелектуально недорозвинених однолітків; можливе розтління і спокушання дітей дорослими (Степанов В. Г. 2004).

– **Мастурбація** (онанізм) – штучне стимулювання геніталій предметами, руками або досягнення статевої насолоди за допомогою відповідних сексуальних уявлень. Турбувати повинен не сам факт мастурбації, а нав'язлива форма її прояву, що негативно впливає на самопочуття і поведінку школярів. Необхідність консультації з фахівцем (психіатром, сексопатологом) виникає тільки в тому випадку, якщо підліток робить це відкрито, у присутності інших людей: удома при матері, в класі на уроці тощо. Це частіше за все слугує симптомом психічного захворювання (Кон І. С. 2001).

– **Гіпермаскулінна та гіперфемінна поведінка** в підлітковому віці мають тимчасовий характер, проте під впливом додаткових патогенних чинників можуть закріпитися в стійкий стереотип. *Гіпермаскулінна поведінка* проявляється в перебільшеній мужності, показній грубості та цинічності. Головна риса такої поведінки – зневажливе ставлення до жінок і садистські схильності у відносинах із статевим партнером. *Гіперфемінна поведінка* проявляється у дівчаток підкресленою жіночністю, м'якістю, поступливістю, здатністю прощати статевого партнера його цинізм і грубість. Гіперфемінні хлопчики відрізняються слухняністю, м'якістю, акуратністю, уникають конфліктів і ситуацій, що вимагають прояву сміливості та мужності (Степанов В. Г. 2004).

– **Гомосексуалізм** – статевий потяг до осіб своєї статі. У підлітків вважається тимчасовим явищем. Проявляється взаємною мастурбацією, орально-генітальними контактами, петтінгом. Частіше за все гомосексуальні схильності спостерігаються у підлітків, що живуть у закритих навчальних закладах, при відсутності осіб протилежної статі. Останнім часом гомосексуальна поведінка спостерігається у підлітків з недостатньо сформованою вибірковістю статевого потягу, особливо під впливом засобів масової інформації (Максимова Н. Ю. та ін. 1996; Перешеина Н. В., Заостровцева М. Н. 2006).

– **Нарцисизм** (аутофілія, аутоеротизм) – милування собою, статевий потяг до власного тіла. Такі підлітки люблять довго розглядати себе в дзеркалі, пестити своє тіло, наповнюючись сексуальними фантазіями; часто загоряють голими і роблять фото «негліже». Скоро минулі елементи нарцисизму властиві дитячому віку, дещо яскравіше вони виступають у віці 14-18 років (Павленок П. Д., Руднева М. Я. 2007).

– **Фетишизм** – отримання статевого задоволення від споглядання або зіткнення з речами жіночого туалету. У підлітків як фетиш зазвичай виступають красиві жіночі ноги, оголені груди, жіноча білизна тощо. Вигляд цих частин тіла або предметів туалету загострює сексуальні бажання (Виничук Н. В. 2004).

– **Вуаєризм** (візіонізм, скопофілія) означає таємне підглядання за статевим актом. Підлітки, схильні до візіонізму, підстерігають закохані пари, стоять біля вікон душових, підглядають у туалетах. Побачене збуджує сексуальну фантазію та нерідко супроводжується мастурбацією. До проявів візіонізму відносять захоплення порнографічними виданнями, фільмами та еротичними шоу, стриптизом, вар'єте. У віці 7-11 років такий потяг виявляється у кожного третього хлопчика і приблизно у 6% дівчаток (Павленок П. Д., Руднева М. Я. 2007).

– **Фроттеризм** – постійний і сильний потяг доторкатися і тертися в іншу людину, без бажання займатися з нею сексом. Починається в підлітковому віці, іноді раніше, часто виникає неусвідомлено як наслідування іншим людям, що скоюють даний акт (Виничук Н. В. 2004).

– **Ексгібіціонізм** – форма сексуальних збочень, що означає прагнення до оголення власного тіла, особливо статевого органу перед особами протилежної статі. У жінок часто має характер стриптизу або схильності до оголення різних частин тіла. Як правило, виникає у віці до 18 років і переважає у чоловіків (Виничук Н. В. 2004)

– **Садизм** – це форма сексуального відхилення, яка проявляється в отриманні статевого задоволення або збудженні пристрасті за допомогою спричинення статевого партнеру болю. На початку підліткового віку такі хлопчики зневажливо відносяться до дівчаток і можуть навіть бити їх. Дівчата нерідко мучать своїх прихильників, а ті готові їм у всьому робити послугу і виконувати всі вимоги. Учені пов'язують агресивність і певну жорстокість підлітків з їх основним бажанням – швидше стати дорослим. (Степанов В. Г. 2004). Якщо один підліток проявляє садистські схильності, а інший це терпить, то це може бути як проявом *мазохізму*, так і результатом необізнаності з нормами сексуальної поведінки. Іноді дівчаткам здається, що «у всіх так», часто такі зразки жорстокості у поведінці вони спостерігають і у своїй сім'ї.

– **Трансвестизм** (трансвестичний фетишизм) – переодягання в одяг протилежної статі. Його мета – посилення статевого потягу, бажання. В іншому випадку таке переодягання не відносять до відхилень. Чоловік починає займатися переодяганням у дитинстві або юності, хоча може залишатися гетеросексуалом (Виничук Н. В. 2004).

– **Транссексуалізм** – стійка невідповідність статевої (гендерної) самосвідомості людини її істинній генетичній статі. Поширені *ознаки конфліктної гендерної ідентичності у дітей та підлітків* включають: відкрито виражене бажання бути представником іншої статі; переодягання в одяг, типовий для іншого гендеру; надання переваги іграм та іграшкам, які типові для того гендеру, з яким себе ідентифікує дитина; відмова від одягу, ігор, іграшок і манери поведінки, зазвичай очікуваних від того гендеру, який дитині «призначений»; надання переваги спілкуванню з дітьми тієї статі, з якими себе ідентифікує дитина; відраза до власних статевих органів і їх функцій. Діагноз «порушення гендерної ідентичності» частіше ставлять хлопчикам, ніж дівчаткам (Транссексуалізм и трансвестизм у детей и подростков 2002).

Неповнолітні також можуть стати *жертвами* сексуальних девіацій, які в подальшому часто призводять до порушень у їх сексуальному розвитку. Серед них: *педофілія* – статеве життя дорослих з дітьми; *еребофілія* – сексуальний потяг до хлопчиків-підлітків; *корофілія* – сексуальний потяг до дівчаток; *партенофілія* – сексуальний потяг до цнотливих дівчаток; *інцест* – статевий зв'язок між близькими родичами, зокрема батьками і дітьми; *звалтування і статеве розбещення неповнолітніх* (Менделевич В. Д. 2001).

3. Статеве виховання – це процес систематичного, свідомо спланованого впливу на формування статевої свідомості та поведінки дітей, складова частина виховного процесу, що забезпечує правильний статевий розвиток дітей та молоді та оволодіння нормами взаємин з представниками протилежної статі, а також правильне ставлення до питань статі (Олійник Л. 2010).

Виходячи із загальних завдань *статевого виховання* визначають декілька основних його *напрямів*:

- *статеворольове виховання*, що допомагає формуванню психологічної мужності та жіночності, оптимальних комунікативних установок чоловіків і жінок;

- *сексуальне виховання*, спрямоване на оптимізацію формування сексуально-еротичних орієнтацій та сексуальної свідомості в контексті психосексуальної культури й етичних вимог;

- *підготовка до відповідального шлюбу* як формування подружніх ролей і вироблення установок взаємно відповідального партнерства;

- *підготовка до відповідального батьківства*, що передбачає формування рольової поведінки матері та батька щодо дітей і вироблення оптимальних репродуктивних установок;

- *формування здорового способу життя*, насамперед, попередження інфекцій, що передаються статевим шляхом (Профілактика ВІЧ/СПИДа 2006).

На порозі статевого дозрівання дитина повинна дізнатися про те:

- як влаштована і функціонує репродуктивна система людини;
- чим небезпечні вагітність у ранньому віці й інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ), в тому числі ВІЛ-інфекція;

- про сучасні засоби контрацепції та про те, що презерватив, за умови правильного використання, значно знижує ризик настання вагітності та зараження ІПСШ, і що єдиний стовідсотковий спосіб не завагітніти і не заразитися ІПСШ – утриматися від сексуальних стосунків;

- про своє право на інформацію про репродуктивне здоров'я, на захист від сексуальних домагань і насильства, про право самій вирішувати, вступати чи не вступати в сексуальні стосунки, обирати партнера без жодного тиску та примусу;

- про неприпустимість насильства в сексуальних стосунках і про відповідальність неповнолітніх за сексуальні насильницькі дії;

– про те, що батьки готові допомогти і підтримати дитину в будь-якій ситуації, а також про спеціальні медичні установи для підлітків, куди вони можуть звертатися самостійно (Батькам підлітків 2013).

Для лікування уже сформованих сексуальних відхилень використовуються різні методи психотерапії, які спрямовані на поступове зменшення патологічного потягу, корекцію сексуальної поведінки (Павленок П. Д., Руднева М. Я. 2007).

6. ПОРУШЕННЯ ЇСТІВНОЇ (ХАРЧОВОЇ) ПОВЕДІНКИ. Під *їстівною поведінкою* розуміють ціннісне ставлення до їжі та її вживання, стереотип споживання їжі у щоденних умовах та в стані стресу, орієнтацію на образ свого тіла та діяльність з його формування. Для *порушень їстівної поведінки* характерні заклопотаність контролем за масою власного тіла, спотворення його образу, зміна місця їжі в ієрархії цінностей (Мартинюк І. А. 2008).

Варіанти харчової адикції:

а) Смакова залежність – залежність від смаку конкретного продукту (шоколаду, кави, вершків, суші, газованих напоїв типу «Кока-кола» тощо). Фіксація на смакових відчуттях під час фрустрації допомагає витіснити зі своєї внутрішньої реальності неприємне переживання. Такі продукти перестають бути просто продуктами, а стають «носіями особливої насолоди» (Котляров А. В. 2006).

б) Нервова анорексія – нав'язливе прагнення до максимальної худоби, навмисне зниження ваги, що викликається і підтримується самим індивідом. Таке порушення харчової поведінки пов'язане із залежністю від:

– зовнішності, коли воно є слідством відмови від їжі з метою зміни зовнішності та отримання контролю над своїм тілом;

– їжі, коли при його допомозі людина змінює свою внутрішню реальність (Котляров А. В. 2006).

Діагностичні критерії:

– зниження на 15% і збереження на пониженому рівні маси тіла для досягнення індексу маси тіла Кветелета 17,5 балів (індекс визначається співставленням ваги тіла в кілограмах до квадрата зросту в метрах);

– спотворення образу свого тіла у вигляді страху перед ожирінням;

– навмисне уникнення їжі, здатної викликати збільшення маси тіла (Менделевич В. Д. 2005).

Частіше всього розлад починає проявлятися в 14-19 років. Поширена наступна інтерпретація: анорексія є способом вирішення проблем шляхом зниження ваги. Більшість дівчат з невротичною анорексією мають стійке переконання, що вони «погані, потворні, неуспішні». Часто така поведінка пов'язана і з тим, що сучасні засоби масової інформації буквально нав'язують як ідеал образ худорлявої красуні.

Допомога при нервовій анорексії:

- коригування неправильної системи харчування, що загрожує здоров'ю;
- намагання встановити ті психологічні чи ситуаційні чинники, які привели до появи таких проблем, поліпшення спроможності спілкування;
- родичі та друзі також повинні допомогти позбутися розладу (Виничук Н. В. 2004).

в) *Нервова булімія (вовчий голод, кінорексія)* – нав'язливе бажання об'їдатися з подальшою неадекватною поведінкою, спрямованою на уникнення збільшення маси тіла: найчастіше це індукція блювання, рідше – зловживання проносними засобами і діуретиками та інтенсивні фізичні навантаження або голодування після епізоду булімії (Городенчук З. 2004б).

Діагностичні критерії:

- постійна заклопотаність їжею і непереборна тяга до їжі, навіть в умовах відчуття ситості;
- спроби протидіяти ефекту ожиріння від їжі, що з'їдається, за допомогою таких прийомів, як: викликання блювоти, зловживання послаблюючими засобами, альтернативні періоди голодування, використання препаратів, які пригнічують апетит;
- нав'язливий страх ожиріння (Менделевич В. Д. 2005).

Частіше всього розлад починає проявлятися в 15-21 рік.

На виникнення цього розладу, як правило, домінуючий вплив має сім'я. Неприйнятні якості в батьках часто проєктуються на булімічну дитину, яка стає накопичувачем всього «поганого». Несвідомо ідентифікуючись з цими проєкціями, дитина є носієм сімейної жадібності або імпульсивності. В результаті фокус уваги зміщується з конфліктів між батьками на «проблемну дитину». Дослідження підтверджують, що об'їдання дійсно є захистом проти несвідомого страху втратити контроль і бути покинутим. Часто булімія виникає у молодих людей після того, як вони чують про таку поведінку від своїх друзів або із засобів масової інформації (Комер Р. 2005).

Допомога при нервовій булімії:

- Допомогти позбулася хибної схеми «обжерливість – очищення шлунку» і встановити правильний режим харчування;
- Працювати над вирішенням проблем, що лежать в основі формування неправильної схеми харчування. При цьому, як правило, вчать клієнтів визначати, які думки звичайно підштовхують їх до обжерливості: «Я не контролюю себе», «Я виглядаю товстим» і т.д. Також допомагають страждаючим булімією позбутися почуття безпорадності, підвищити свою самооцінку і перестати прагнути будь що стати досконалим.
- Рекомендувати таким особам ігрові види спорту, які дають задоволення і знімають стрес.

– Важливою є підтримка сім'ї та оточення, завдання яких полягає також у контролюванні фізичної активності особи і запобіганні надмірним фізичним навантаженням (Виничук Н. В. 2004; Городенчук З. 2004б).

г) *Обжерливість (компульсивне переїдання)* – розлад режиму харчування, при якому людина відчуває неконтрольоване бажання та регулярно об'їдається, не супроводжуючи це ніякими компенсаторними діями.

Найчастіше це реакція на сильний стрес, втрату коханої чи рідної людини. Об'їдання зазвичай відбуваються таємно. Такі люди дуже швидко поглинають величезну кількість продуктів з мінімальним жуванням; вони схильні вибирати висококалорійні продукти з солодким смаком і м'якою структурою, наприклад, морозиво, печиво, смажені пиріжки і бутерброди. Обжерливість звичайно починається з почуття нестерпної напруги (Комер Р. 2005).

Іноді переїдання є елементом надмірної турботи батьків про дитину, що в подальшому може перерости і для неї у своєрідний ритуал, особливо, коли це підтримується коханою людиною (*фідеризм*).

д) *Інші порушення харчової поведінки: парорексія* – нав'язливе прагнення поїдати неїстівні предмети (хворі поїдають пісок, папір, п'ють клей, чорнило); *харчові примхи* – схильність лише до обмеженого переліку продуктів (Виничук Н. В. 2004).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють виявити схильність до фізіологічних девіацій (дод. А.7.3). Проведіть обстеження юнака (або підлітка) за однією з методик, охарактеризуйте його стан.
5. Підберіть рольові ігри та завдання до виховного заходу з елементами тренінгу «Профілактика ранніх статевих стосунків, ВІЛ/СНІД в учнівському середовищі».
6. Підготуйте презентацію на тему «Міфи і факти про сексуальну поведінку».
7. Розробіть програму занять семінару-практикуму для підлітків «Пан та пані».
8. Підготуйте план-конспект виступу на батьківському всеобучі «Сексуальне здоров'я дитини».
10. Продумайте план диспуту «Гендерна рівність чи дискримінація».
11. Підготуйте буклет «Твоє сексуальне здоров'я. Клініки дружні до молоді».
12. Розробіть рекламний буклет та план занять на рік гуртка «Готуємо смачно та корисно».

Література для поглибленого вивчення питання:

Сексуальні девіації:

Бабюк І. О. Порушення сексуальної поведінки людини / І. О. Бабюк, І. І. Горпинченко, С. І. Табачников ; Донец. обл. центр соц. служб для молоді. – Донецьк, 1998. – 38 с. – (Секс. здоров'я молоді; Вип.11).

Балакірева О. М. Формування сексуальної культури молоді : Монографія / О. М. Балакірева, Ю. М. Галустян, О. Я. Корегін та ін. ; Держ. ін-т пробл. сім'ї та молоді, Укр. ін-т соц. дослідж. – К., 2004. – 132 с. – (Формув. здор. способу життя молоді; Кн. 9).

Батькам підлітків: відверта розмова про статеве виховання та репродуктивне здоров'я [Електронний ресурс] / Укладачі: Ірина Скорбун, Тигран Епоян. – К., 2013. – 57 с. – Режим доступу : http://autta.org.ua/files/resources/Parents_Teens_Ukr.pdf

Вовканич М. Д. Проблеми розвитку сексуальної самосвідомості підлітків у сучасному суспільстві [Електронний ресурс] / М. Д. Вовканич // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І. В. Козубовська. – Ужгород : Говерла, 2013. – Вип. 27. – С. 25–27. – Режим доступу : <http://dspace.uzhnu.edu.ua:8080/jspui/handle/lib/1813>

Говорун Тамара Василівна. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : навч. посіб. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – Т. : Навчальна книга – Богдан, 1999. – 384 с.

Калашникова Л. Статева свідомість як чинник формування сексуальних девіацій у підлітковому віці / Л. Калашникова // Соц. психологія. – 2011. – № 1. – С. 144-150.

Каприо Ф. С. Многообразие сексуального поведения [Электронный ресурс] / Ф. С. Каприо. – Артания, 1995. – 352 с. – Режим доступу : <http://forum.myword.ru/index.php?/files/file/4160-mnogoobrazie-seksualnogo-povedeniya/>

Кон И. С. Подростковая сексуальность на пороге XXI века / И. С. Кон. – М. : Феникс+, 2001. – 208 с.

Корчова Г. Л. Соціально-педагогічні умови профілактики статевих девіацій старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук [Електронний ресурс] / Г. Л. Корчова. – К., 2006. – 18 с. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2006/06kglstds.zip

Кузнецов И. В. Расстройства сексуальных влечений в подростковом возрасте / И. В. Кузнецов // Психіч. здоров'я. – 2005. – № 3. – С. 40-43.

Мартинюк І. А. Патопсихологія : навч. посібник / І. А. Мартинюк. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – (Аномалії сексуальної поведінки. – С.76-79).

Мастерс У. Основы сексологии / У. Мастерс, В. Джонсон, Р. Колодни. – М. : Мир, 1998. – 692 с.

Олійник Лія. Статево виховання : навч. посібник з питань здійснення статевого виховання дітей від народження до юнацького віку / Лія Олійник. – Миколаїв : ПП «Прінт-Експрес», 2010. – 112 с.

Профілактика ВІЧ/СПИДа у несовішеннолетніх в освітній середі : учебн. пособие для преподавателей пед. вузов [Электронный ресурс] / Под ред. Л. М. Шипицыной. – М. : ООО «Фирма «ВАРИАНТ», 2006. – 256 с. – Режим доступа : <http://studentam.net/content/view/929/27/> – (Рискованное половое поведение как один из путей вич-инфицирования подростков. – С.100-148).

Психология сексуальных отклонений. Хрестоматия [Электронный ресурс] / Сост. Константин Сельчёнок. – Харвест, 2001. – 305 с. – Режим доступа : <http://www.aquarun.ru/psih/sex/default.htm>

Сексуальна орієнтація в дитинстві [Електронний ресурс] // Українська Національна Федерація Хортингу. – Режим доступу : <http://www.horting.org.ua/node/844>

Транссексуалізм і трансвестизм у дітей і підлітків (Фрагмент статті Есбена Естер Пирелли Бенестада «Гендерная принадлежность: дети, подростки, взрослые и роль терапевта», 2002) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://trans-tema.ru/transseksualizm_i_transvestizm_u_detej.htm

Хиглинг М. Как беседовать с ребенком о сексе / М. Хиглинг. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 208 с. – (Серия «Вы и ваш ребенок»).

Харчові девіації

Абсаямова Л. М. Розлади та порушення харчової поведінки особистості [Електронний ресурс] / Л. М. Абсаямова // Проблеми сучасної психології. – 2014. – Вип. 25. – С. 19-33. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pspl_2014_25_4.pdf

Городенчук Зореслава. Розлади харчування. Нервова анорексія [Електронний ресурс] / Зореслава Городенчук // Медицина світу. Журнал. – 2004а, червень. – Том XVI Число 6. – Режим доступу : <http://msvitu.com/archive/2004/june/article-1.php?print=1>

Городенчук Зореслава. Розлади харчування. Нервова булімія [Електронний ресурс] / Зореслава Городенчук // Медицина світу. Журнал. – 2004б, липень. – Том XVII Число 1. – Режим доступу : <http://msvitu.com/archive/2004/july/article-2.php>

Деркач В. Г. Психічні розлади дитячого та підліткового віку : навч.-метод. посіб. / В. Г. Деркач, С. М. Русіна ; Буков. держ. мед. ун-т. – Чернівці, 2008. – 233 с.

Ковальчук А. А. Формування смакових переваг, харчової поведінки і порушення апетиту у дітей [Електронний ресурс] / А. А. Ковальчук // Перинатологія и педиатрія. – 2013. – № 1. – С. 47-48. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/perynatology_2013_1_12.pdf

Корильчук Н. І. Вивчення типологічних порушень харчової поведінки у пацієнтів з ознаками надмірної маси та ожиріння [Електронний ресурс] / Н. І. Корильчук // Вісник наукових досліджень. – 2009. – № 4(57). – С. 42-44. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vndt_2009_4\(57\)_18.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vndt_2009_4(57)_18.pdf)

Малкина-Пых И. Г. Терапія пищевого поведения / И.Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2007. – 1040 с.

Нервова анорексія та булімія у дівчат-підлітків та молодих жінок репродуктивного віку: клініка, проблеми лікування, фізична та психологічна реабілітація / В. О. Мітюков, О. П. Закревський, О. В. Самсонов та ін. // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Психологія. – 2011. – 16, вип. 11, ч. 1. – С. 281-289.

Шебанова В. І. Корекція порушень харчової поведінки по екстернальному типу [Електронний ресурс] / В. І. Шебанова // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2012. – Т. 17, Вип. 8. – С. 729-734. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vonu_psi_2012_17_8_89.pdf

Методики на виявлення фізіологічних адикцій та девіацій:

Сексуальні адикції

- Опитувальник Айзенка установок до сексу. Шкала: дозвіл, реалізованість, сексуальна невротичність, знеособлений секс, порнографія, сексуальна сором'язливість, цнотливість, відраза до сексу, сексуальна збудливість, фізичний секс, агресивний секс, маскуліність – фемінність.

- Скринінг-тест на виявлення сексуальної адикції, П. Карнес (дод. А.7.3).

- Тест «Виявлення залежності в почутті любові».

- Тест на виявлення залежності від сексу, А. В. Котляров.

Харчові адикції

- Голландський опитувальник харчової поведінки. Шкали: обмежувальна, емоціогенна і екстернальна харчова поведінка.

- Опитувальник нервової орторексії С. Бретмена. Шкали: підвищена, патологічна, нездорова прихильність до правильного харчування, схильність до дієт і харчових обмежень.

- Опитувальник образу власного тіла, О. А. Скугаревський і С. В. Сивуха. Шкали: глобальна оцінка тіла (задоволеність чи незадоволеність вагою, формою тіла, його частинами); емоції і почуття з приводу зовнішності; когнітивний аспект (переконання щодо зовнішності, схема тіла); певна поведінка (як от, зважуватися, відвідувати тренажерні зали).

- Римський опитувальник нервової орторексії. Шкали: маніакальна одержимість здоровою їжею.

- Тест «Чи є у мене залежність від їжі», А. В. Котляров.

- Тест ставлення до прийому їжі, А. В. Котляров.
 - Шкала оцінки харчової поведінки, Д. М. Гарднер, М. П. Олмстед, Ж. П. Поліві.
- Шкали: прагнення до худоби, булімія, незадоволеність тілом, неефективність, перфекціонізм, недовіра в міжособистісних відносинах, інтероцептивна некомпетентність (дод. А.7.3).

Тема 2.4.4. Надцінні психологічні захоплення

Основна рекомендована література:

10, с. 230-239; 12, с.96; 15; 17, с.66-69; 21, с. 60-66, 107-117, 119-135; 22, с. 26-39, 88-95, 115-129, 139-226; 25, с. 39-44, 64-71; 28, с. 398-399; 35, с.46; 39, с. 490-507; 42, с. 146-152, 165-183, 222-243; 48, с. 66-78, 87-93.

1. ЗАХОПЛЕННЯ – підвищений інтерес, упереджене емоційне ставлення до чого-небудь. Об'єкт надцінного захоплення стає визначальним вектором поведінки людини, який відсуває на другий план або повністю блокує іншу діяльність.

Ознаки надцінних психологічних захоплень:

- глибока і тривала зосередженість на об'єкті захоплення;
 - упереджене, емоційно насичене ставлення до об'єкту захоплення;
 - втрата відчуття контролю над часом, затрачуваним на захоплення;
 - ігнорування будь-якої іншої діяльності або захоплення
- (Менделевич В. Д. 2001).

Варіанти надцінних захоплень:

- *роботоголізм* (робота замінює собою прихильність, любов, розваги, інші види активності),
- *спортивна адикція* (адикція вправ, бігу тощо),
- *шопоголізм* (нав'язливе бажання робити покупки),
- *речовизм* (залежність від володіння конкретною річчю – твариною, одягом, автомобілем, виробами мистецтва тощо),
- *гаджет-адикція* (пристрасть до постійного придбання всіх технічних новинок, в 99% випадків непотрібних),
- *адикція відносин* (звичка людини до певного типу відносин),
- *ургентна адикція* (звичка знаходитися в стані постійної нестачі часу)
- «*параною здоров'я*» (захопленість оздоровчими заходами),
- *гемблінг, фанатизм, б'юті-адикція* тощо (Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. 2001; Котляров А. В. 2006; Старшенбаум Г. В. 2006).

Деякі із таких надцінних захоплень, які порівняно часто зустрічаються у неповнолітніх, ми опишемо нижче.

2. ГЕМБЛІНГ (азартні ігри, лудоманія) – залежність, пристрасна тяга до азартних ігор. Основою такої поведінки є феномен «жадання гострих відчуттів».

Ознаки, характерні для осіб, залежних від азартних ігор:

– фактор частоти участі в грі; прагнення грати не тільки з метою виграшу, але і для того, щоб отримати задоволення від самого процесу гри;

– збільшення кількості часу, проведеного в грі; можливість отримувати задоволення навіть від спостереження за тим, як грають інші;

– витрачання на гру все більшої кількості грошей; прагнення більше працювати, щоб мати можливість грати; гонитва за виграшем з метою виправити фінансове становище;

– занепокоєння, яке переходить у дратівливість при неможливості участі в грі. Виникає стан, що нагадує ознаки відміни (абстиненцію);

– структуризація психічної діяльності навколо думок про гру; актуалізація значення містичних забобонів, прикмет, змісту сновидінь, пов'язаних з грою; постійна налаштованість на участь у грі;

– втрата контролю з неможливістю зупинитися, включившись у гру; періодичне виникнення спроб контролювати процес, у зв'язку з появою почуття, що відбувається щось не те, і що ця сфера інтересів стала займати дуже велике місце в житті (Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. 2001).

Первинна профілактика полягає в діяльності, спрямованій на запобігання залученню неповнолітніх в азартні ігри. Вона передбачає роботу з дітьми, які ще не знайомі з дією азартних ігор, що мають поверхові знання про предмет обговорення. Для цього залучають підлітків до суспільно-корисної творчої діяльності, заняття спортом, туризмом, мистецтвом тощо, а також формують у них основи моральних звичок індивідуальної поведінки і прийняття рішення у ситуаціях захоплення грою. Обов'язковою є робота з батьками підлітків, що має на меті: дати батькам необхідну інформацію з проблеми ігрової залежності підлітків; надати допомогу в усвідомленні власних сімейних і соціальних ресурсів; сформувати групи лідерів-батьків для профілактики ігрової залежності у підлітків (Дідик Н. М. 2015).

Вторинна профілактика орієнтована на дітей групи ризику. Її мета – раннє виявлення тих, хто починає ставати ігроманом, задля попередження виникнення у них психічної залежності від гри. Важливо: визначити рівні інформованості підлітків про дію гри на психіку людини і наслідки надмірного захоплення грою; вивчити можливі умови і фактори, що сприяють виникненню ігроманії; виявити індивідуально-психологічні стани дитини, що передують проявам ігрової залежності. Робота з батьками дітей групи ризику полягає у створенні груп взаємодопомоги, навчанні навичкам соціально підтримуючої і розвиваючої поведінки в сім'ї та у взаєминах з дітьми (Дідик Н. М. 2015).

Третинна профілактика – це надання допомоги підліткам, які страждають від ігрової залежності. У цьому випадку доцільно рекомендувати батькам неповнолітнього звернутися за допомогою до відповідних фахівців (психологів чи психотерапевтів), які мають досвід реабілітаційної діяльності.

2. ФАНАТИЗМ – захоплення якою-небудь діяльністю, що досягає крайнього ступеня вираження з формуванням культу і створенням ідолів, з повним підкоренням людини і розчиненням індивідуальності (Кулаков С. А. 1998). Загальною характеристикою фанатизму є вироблення людиною стереотипу підкорення власних інтересів і прагнень інтересам конфесії, команди, музичного колективу, зосередження уваги і сил на підтримці ідола та надання йому всебічної й активної допомоги.

Частіше за все фанатичне ставлення формується в таких сферах, як: релігія – *релігійний фанатизм*, спорт – *спортивний фанатизм* і музика – *музичний фанатизм* (Менделевич В. Д. 2001).

Найбільш доступними в школі *шляхами профілактики фанатизму* є:

- просвітництво, що може передбачати, наприклад, ознайомлення з різними видами музики, а не лише одним напрямом чи гуртом; формування уявлення про саме явище фанатизму, особливості піддатливості впливу деструктивних ідей чи лідерів;

- діагностична робота, яка має на меті виявлення неповнолітніх, що знаходяться у кризових ситуаціях, а отже можуть піддатися впливу релігійних ідей; неповнолітніх з нестійкою психікою та надмірною піддатливістю різним впливам (з акцентуаціями характеру тощо);

- організація активної корисної діяльності, щоб підліток і в школі мав можливість себе реалізувати;

- формування досвіду етичної поведінки та моральної стійкості до деструктивних впливів.

3. ПОДІУМ-АДИКЦІЯ (*б'юті-адикція, залежність від зовнішності*) – надцінне захоплення, при якому діяльність обмежується, перш за все, поведінкою, пов'язаною з пошуком ідеальної зовнішності та приховуванням ознак її відсутності (Котляров А. В. 2006). Особливості протікання практично однакові в неповнолітніх та дорослих. Подіум-адикція характерна більшою мірою особам жіночої статі, має тісний зв'язок, особливо у підлітків, з *дисморфоманією* – хворобливою переконаністю у наявності фізичної вади (переважно уявної).

Залежність від зовнішності може мати односпрямований характер або виступати в комплексі, об'єднуючи в собі: нав'язливе бажання стати худішою (*анорексія*) чи бути постійно засмаглою (*танорексія*), а також прагнення до досягнення тілесної досконалості різними способами – «шалено» використовуючи декоративну косметику (*мейкапманія*), «омолоджуючись» різними медичними методами – ботекс, пластичні операції тощо (*юноманія*),

«живучи» у фітнес-центрах або спортклубах (*фітнесманія*) та ін. (Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. 2001).

Рекомендації щодо профілактики дисморфоманійних уявлень:

– Позитивне і максимально коректне ставлення до дитини в процесі її виховання і навчання. Формування зниженої самооцінки і, зокрема, оцінки своєї зовнішності, значною мірою спричиняють такі ситуації в сім'ї, коли батьки не надають значення критичним словам, висловлюючись про зовнішність дитини: «Ну, і капловухий же ти», «І в кого ти така носата вродилася» та ін. Слід уникати подібних зауважень і щодо підлітків, якщо навіть у них до пубертатного періоду з'являються які-небудь особливості в зовнішності: юнацькі вугрі, сутулість, деяка схильність до повноти і т. д. Необхідне дотримання відповідного такту і з боку вчителів та шкільних лікарів, оскільки думки про потворну повноту нерідко виникають у підлітків (особливо у дівчаток) у результаті різних реплік, сказаних викладачем фізкультури або тренером.

– Медико-педагогічна коректувальна робота з діти, що мають реальні фізичні дефекти. Бажано повне (у тому числі й шляхом хірургічного втручання) усунення цього дефекту, причому якомога більш раннє, поки ще наявний фізичний недолік не викликав тих або інших змін у психіці підлітка.

– Надання психіатричної допомоги. Часте звернення до різних спеціалістів з приводу свого тіла без видимих фізіологічних причин повинно викликати турботу з цього приводу у батьків чи вихователів. Консультація психіатра може допомогти виявити певні психічні (часто прикордонні) розлади, які загострюють дисморфоманійні уявлення, а тому потребують психотерапевтичного чи медикаментозного лікування (Коркіна М. В. 1984).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Опрацюйте та проаналізуйте методики, що дозволяють виявити схильність до окремих проявів девіантної поведінки (дод. А.7.3).
5. Проведіть обстеження підлітка за однією з методик, охарактеризуйте його стан.
6. Намітьте план психолого-педагогічного супроводу в кожному конкретному випадку прояву надцінних захоплень.
7. Продумайте план індивідуальної консультації з дівчиною-підлітком, яка проявляє ознаки подіум-адикції.
8. Підготуйте соціальний ролик про вплив азартних ігор.
9. Накресліть план виступу на годині психолога на тему «Музичний фанатизм».

Література для поглибленого вивчення питання:

Демецкая А. Дисморфомания: совершенству нет предела [Електронний ресурс] / А. Демецкая // Фармацевт Практик. – 2012. – № 6. – С. 58-59. – Режим доступа : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/farmpr_2012_6_32.pdf

Деркач В. Г. Психічні розлади дитячого та підліткового віку : навч.-метод. посіб. / В. Г. Деркач, С. М. Русіна ; Буков. держ. мед. ун-т. – Чернівці, 2008. – 233 с.

Дідик Н. М. Соціально-педагогічна профілактика ігрової залежності / [Електронний ресурс] / Н. М. Дідик // Молодий вчений. – 2015. – № 2 (17) лютий. – С. 226-229. – Режим доступу : <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/2/345.pdf>

Зима А. Г. Лудомания, игромания, гемблинг / А. Г. Зима; Харк. нац. экон. ун-т. – Препр. – Х., 2009. – 51 с.

Золотова Г. Д. Сутність і зміст нехімічних адикцій дітей / Г. Д. Золотова // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Пед. науки. – 2012. – № 22, ч. 8. – С. 12-24.

Золотухіна В. В. Сутність релігійного фанатизму [Електронний ресурс] / В. В. Золотухіна // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 6(1). – С. 94-98. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/filipol_2013_6\(1\)_22.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/filipol_2013_6(1)_22.pdf)

Коркина М. В. Дисморфомания в подростковом и юношеском возрасте [Электронный ресурс]. – М. : Медицина, 1984. – 224 с. – Режим доступу : <http://www.psychiatry.ru/lib/1/book/56>

Короленко Ц. П. Работоголизм – респектабельная форма аддиктивного поведения / Ц. П. Короленко // Обзорение психиатрии и медицинской психологии. – 1993. – № 1. – С. 17-29.

Моляко Р. В. Образ фізичного Я: становлення та деформації у пацієнтів з косметичними вадами : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.04 – «Медична психологія» [Електронний ресурс] / Р. В. Моляко. – К., 2006. – 20 с.

Терещук Н. В. Ігрова залежність у підлітковому віці як форма адиктивної поведінки / Н. В. Терещук // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 5. – С. 9-25.

Торощина Н. О. Профілактика відхилень у поведінці підлітків – музичних фанатів / Н. О. Торощина // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. Пед. науки. – 2009. – Вип. 144. – С. 156-157.

Юрьева Л. Н. История. Культура. Психические и поведенческие расстройства / Л. Н. Юрьева. – К. : Сфера, 2002. – 316 с.

Методики виявлення схильності до надцінних психологічних захоплень:

- Методика визначення міжособистісної залежності (Тест профілю відносин), Р.Борнштейн. Шкали: деструктивна надзалежність, дисфункціональне відокремлення, здорова залежність.

- Опитувальник діагностики ургентної залежності, Т.Тассі в адаптації О. Л. Шибко. Шкали: адикції до поспіху і екстрених ситуацій (роботоголізм, особистий час, міжособистісні відносини, темп життя).

- Опитувальник міжособистісної залежності, Р. Гіршфільд. Шкали: емоційна опора на інших, невпевненість у собі, прагнення до автономії.

- Тест «Роботоголізм», А.В. Котляров.

- Тест «Схильність до азартних ігор», Г. В. Старшенбаум (дод Д.7.3).

- Тест «Анти-подіум», А.В. Котляров.

- Тест «Залежність від реклами», А.В. Котляров.

- Тест на визначення залежності від ідеологічного культу, А.В.Котляров.

- Тест на визначення роботоголізму, Б. Кіллінджер.

- Тест оцінки нарцисизму, Ф.-В.Денекі і В.Хільгенсток в адаптації Н.М.Залуцької, А.Я.Вукс, В.Д.Віда.

- Тест Такера на виявлення ігрової залежності.

- Тест «Шопінг», А.В. Котляров.

ТЕМА 2.5. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Основна рекомендована література:

3, с. 266-275; 7, с. 55-63; 8, с. 75-215; 14, с. 121-206; 16, с. 160-203; 17, с. 92-96, 122-125; 19, с. 89-100; 20, с. 55-79; 24; 26, с. 235-239; 31, с. 89-200; 34, с. 326-331; 35, с. 52-75; 36, с. 157-169; 37, с. 226-292; 41, с. 294-306; 44; 45; 46, с. 49-60, 147-200; 48, с. 127-192; 50, с.8-23.

1. Превенція – дія з метою попередження / профілактики небажаного явища. Під профілактикою в соціальній педагогіці розуміються перш за все науково обґрунтовані і своєчасно зроблені дії, *спрямовані* на: запобігання можливих фізичних, психологічних або соціокультурних обставин в окремої дитини або неповнолітніх, що входять до групи соціального ризику; збереження, підтримку і захист нормального рівня життя і здоров'я дитини; сприяння дитині в досягненні соціально значущої мети і розкритті її внутрішнього потенціалу (Социальная педагогика 2000).

2. Інтервенція (втручання) – екстрена і невідкладна психологічна швидка допомога, спрямована на повернення людини до адаптивного рівня функціонування, запобігання психопатології, зниження негативної дії травматичної події. Це дія з метою позитивних змін, наприклад, термінове вилучення з антисоціальної сім'ї, компанії, робота з горем і втратою, наслідками насильства чи розлучення тощо (Овчинникова Ю. Г. 2010).

3. Соціальний контроль – механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом встановлення та підтримки в даному суспільстві нормативного порядку, усунення або нейтралізації, чи мінімізації нормопорушуючої (девіантної) поведінки. Основними *методами* соціального контролю є заохочення і покарання (Гишинский Я. И. 1998).

4. Корекція – система заходів, спрямованих на виправлення недоліків або відхилень поведінки, компенсацію виявлених відхилень особи через роботу з її мікросоціальним оточенням (Квітковська Н. В. 2010).

5. Підходи до вибору профілактичних технологій:

Інформаційний підхід базується на тому, що відхилення у поведінці підлітків від соціальних норм відбуваються тому, що неповнолітні їх просто не знають. Тому основним напрямом роботи повинно стати інформування неповнолітніх про:

- їхні права й обов'язки, а також вимоги, які висуває суспільство й держава до виконання встановлених для певної вікової групи соціальних норм;
- правові аспекти наслідків поведінки, що відхиляється від норми;

- клініко-біологічні наслідки аномальних звичок;
- шляхи і способи утвердження здорового способу життя.

В основі *соціально-профілактичного підходу* є виявлення, усунення і нейтралізація причин і умов, які створюють різного роду негативні явища. Він передбачає:

- навчання дітей правилам і нормам гігієни з урахуванням статевовікових особливостей;
- вивчення особливостей фізичного і психічного розвитку дітей у період перебування в дитячій установі;
- аналіз соціально-культурних умов виховання дітей в конкретному мікросоціальному оточенні – в сім'ї, в колі однолітків і т.д.

В основі *медико-біологічного підходу* лежить попередження можливих відхилень від соціальних норм цілеспрямованими заходами лікувально-профілактичного характеру щодо осіб, яка страждають різними психічними аномаліями, тобто патологією на біологічному рівні.

Соціально-педагогічний підхід передбачає відновлення чи корекцію якостей особистості підлітка з девіантною поведінкою, особливо його моральних і вольових якостей особистості (Воспитание трудного ребенка 2001; Социальная педагогика 2000).

6. Компоненти профілактичної роботи.

Освітній компонент.

Специфічний аспект – мати уявлення про наслідки, до яких приводять ті або інші девіантні відхилення в поведінці і як вони можуть вплинути на життя і долю людини. *Мета*: навчити молоду людину розуміти й усвідомлювати, що відбувається з людиною (з будь-ким, можливо, і не з ним самим) при тих або інших способах девіантного реагування на проблемні ситуації.

Неспецифічний аспект – знання про себе, розуміння своїх відчуттів, емоцій, можливі способи роботи з ними, турбота про себе. *Мета*: формування розвинутої концепції самосвідомості у молодій людини.

Психологічний компонент – корекція певних психологічних особливостей особистості, що сприяють прояву девіантних відхилень у поведінці, створення сприятливого довірчого клімату в колективі, психологічна адаптація школярів групи ризику та ін. Робота з почуттями вини, страху, невпевненості в собі, проблемами відповідальності, прийняття рішень.

Мета: психологічна підтримка дитини. Формування адекватної самооцінки, навичок прийняття рішень, уміння сказати «ні», постояти за себе, визначати і нести відповідальність за себе, свої дії та свій вибір.

Соціальний компонент – допомога в соціальній адаптації дитини до умов навколишнього соціуму, оволодіння навичками спілкування, здорового способу життя.

Мета: формування соціальних навичок, необхідних для здорового способу життя і комфортного існування в навколишній соціальній дійсності.

Умови, які сприяють реалізації цієї мети:

- розробка і розвиток високо функціональних стратегій поведінки і мобілізація особистісних ресурсів школярів;
- відкрите, довірче спілкування і сприйняття інформації, творча атмосфера роботи;
- цілеспрямований розвиток наявного особистісного потенціалу, який сприятиме формуванню здорового стилю життя і високоєфективної поведінки;
- формування позитивної Я-концепції (самооцінки, ставлення до себе, своїх можливостей і недоліків); власної системи цінностей, мети і установок;
- наявність здатності робити самостійний вибір, контролювати свою поведінку і життя, вирішувати прості та складні життєві проблеми, уміння оцінювати ту або іншу ситуацію і свої можливості, контролювати її;
- уміння спілкуватися з оточуючими, розуміти їх поведінку і перспективи, співпереживати та надавати психологічну й соціальну підтримку;
- розвиток стратегій і навичок поведінки, що веде до здоров'я: прийняття рішення та подолання життєвих проблем, оцінки соціальної ситуації і прийняття відповідальності за власну поведінку в ній, відстоювання та захист меж свого персонального простору; захисту свого «Я», використання альтернативних поведінкових реакцій, безконфліктне та ефективне спілкування (Ковальчук М. А. 2013).

7. Методи впливу на девіантну поведінку особи:

Методи стимулювання мотивації зміни поведінки. Робота з мотивацією починається з перших хвилин консультивання. Важливим питанням є те, чому дитина звернулася за допомогою. На даному етапі будуть доречні прямі питання: «Що ти хочеш отримати від нашої співпраці?», «Чим я можу допомогти тобі?». Також можливе використання прийому розкриття намірів за допомогою уточнюючих гіпотез: «Ти звернувся за допомогою, тому що хочеш заспокоїти близьких?».

Методи корекції емоційних станів. Існують два основні способи корекції негативних емоційних станів:

– *зменшення їх сили*, наприклад, за методикою систематичної десенсибілізації. Десенсибілізація слугує для зниження негативної напруженості, тривожності та боязні страхітливих образів, об'єктів або подій. Техніка десенсибілізації полягає в повторному проживанні лякаючої події на тілесному плані, щоб стерти, витіснити негативне переживання;

– *вироблення альтернативних реакцій*, наприклад, за допомогою тренінгу релаксації або упевненості. Реакції, не сумісні з тривогою: асертивні реакції (відкритий прийнятний вираз емоцій щодо іншої людини); реакції релаксації; дихальні реакції; змагальні моторні реакції; приємні емоційні реакції, що

виникають в різних життєвих ситуаціях (бесіда); усне або рольове програвання конфліктної ситуації.

Метод систематичної десенсибілізації – метод систематичного поступового зменшення сензитивності (тобто чутливості) індивіда до предметів, подій або людей, що викликають тривожність. Варіант методики – емотивна уява. Тут використовується образ улюбленого героя дитини, її кумира або значущої людини. В цьому образі дитина поступово стикається з ситуаціями і долає їх. Можуть поєднуватися з ігровою терапією, творчим самовираженням (малювання, театралізація), тілесною терапією.

Методи саморегуляції:

Ментальна релаксація часто використовується після м'язової релаксації. Вона має на меті уявити конкретну спокійну, приємну сцену. Важливо пояснити клієнтам, що мета навчання релаксації – це розвиток уміння досягати стану, що характеризується емоційним спокоєм.

Метод формування стратегії самоконтролю. Для цього підлітка спочатку навчають самоспостереженню за власною поведінкою. Самоспостереження часто здійснюється у формі щоденника.

Когнітивне переструктурування:

– *звернення уваги на суперечності в думках або розповіді підлітка:*

– *ідентифікація і корекція дисфункціональних думок.* Наприклад, депресія і хімічна залежність часто супроводжуються такими негативними переконаннями, як: «Я погана (поганий)», «Мене не можна любити», «Я не можу зацікавити людей», «У мене нічого не виходить», «Я повинна всім сподобатися». При цьому факти і оцінки оточуючих нерідко суперечать думкам підлітка, але ігноруються ним.

Методи придушення небажаної поведінки. Варіанти покарання:

– *Тайм-аут* рекомендують використовувати при роботі з агресивними або надмірно рухливими дітьми. При цьому дитину просто видаляють з ситуації, в якій негативна поведінка може отримати підкріплення.

– *Методика негативних наслідків* має на увазі перш за все позбавлення дитини підкріплюючих стимулів тоді, коли вона демонструє небажану поведінку. Підкріплюючими стимулами можуть бути: улюблені заняття, вільний час, подарунки, солодощі, схвалення і увага оточуючих, успіх.

– *Метод негативних реакцій* – засудження (особливо групове), вираз гніву.

– *Демонстрація аверсивної (украї неприємної) події.*

При використуванні названих методик слід мати на увазі, що покарання ефективне, якщо воно: зрозуміле дитині та неодмінно поєднується з позитивним підкріпленням альтернативних реакцій.

Методи формування позитивної поведінки. Підкріплення можна здійснювати *безпосередньо* (за допомогою реальних підкріплюючих стимулів) або *побічно* (за допомогою символів, жестів). Крім того, підкріплення може

бути *опосередкованим*, коли діти спостерігають за моделями – людьми, які одержують нагороду за бажану поведінку. Формування бажаної поведінки може здійснюватися у формі *активного соціального навчання* адаптивним поведінковим реакціям (Матеріали по семінару 2013).

8. Інтерактивні форми профілактичної роботи:

– *Робота з афоризмами*. Методика роботи з афоризмами: обговорити в групі всі вислови про протиправну поведінку відомих мислителів минулого і наших сучасників; вибрати три вислови, які найбільш сподобалися, і пояснити свій вибір; відібрати вислови, з якими не згодні або не зовсім згодні та прокоментувати їх; який вислів викликав найбільші розбіжності і чому?

– *Дебати*.

– *Соціально-педагогічні і психологічні ігри*. Гра є імітацією реальної діяльності (трудової, пізнавальної, комунікативної і т.д.) і спрямована на засвоєння в штучних умовах соціальних відносин і суспільно-корисних норм поведінки.

– *Колаж* – спосіб створення нових ілюстрацій з фрагментів журналів, газет, реклам, буклетів, календарів. Сприяє формуванню авторських умінь і навичок; виробленню навичок індивідуальної та колективної (групової) роботи, партнерства; створенню умов для розкриття індивідуальних здібностей; розвитку особистої і групової активності, ініціативи; створенню сприятливої творчої та морально-психічної атмосфери в навчальному колективі.

– *Соціально-значущі проекти* – комплексна дослідницька форма позааудиторної діяльності, учасники якої демонструють і захищають прогноз (проект) про майбутнє якого-небудь явища.

– *Соціально-педагогічний і психологічний тренінг* (Фурманов І. А. и др. 2011).

9. Соціально-педагогічний інтерактивний театр – форма соціально-педагогічної профілактично-коректувальної роботи з девіантними підлітками, що дозволяє, застосовуючи психотерапевтичні механізми різних інтерактивних методів і технік театралізації, звернути увагу на проблеми підлітка, виявити та продемонструвати шляхи вирішення цих проблем найбільш конструктивними шляхами, а також сприяти його саморозвитку (Терпелюк В. В. 2014).

Стадії включення підлітків у діяльність театру:

Підготовча стадія. *Мета*: розкріпачення підлітків – учасників театру та створення невимушеної, вільної від зайвого контролю обстановки, навчання елементарній регуляції поведінки. Основним *засобом впливу* виступають *психогімнастичні вправи* (система рухів, міміки і пантоміміки), наприклад:

– вправи-розминки («Будьмо знайомі», «Метафоричний самоопис», «Вузол», «Зоопарк» та ін.);

– вправи загальної тематики («Людина та її тінь» «Настрій», «Перетягування каната», «Скульптор – глина» та ін.);

– тематики повсякденних життєвих ситуацій («Вихід із дому», «Свято» та ін.) (Чистякова М. І. 1995).

Вони сприяють корекції негативних рис підлітків, забезпечують їхнє ефективне входження у роботу, сприяють проясненню взаємовідносин у групі, профілактиці дезінтеграційних процесів.

Імпровізаційна стадія. *Мета:* розвиток навичок діяти спонтанно, орієнтуючись на те, що відбувається «тут і зараз». Основний засіб впливу – *техніка «театр-експромт»* – постановка на очах у глядачів спектаклю несподіваного змісту, з елементами імпровізованої гри. Наприклад, ведучий зачитує казку «Колобок», а діти-учасники – дід, баба, ріпка і т.д. – виконують все те, про що читається. Така робота забезпечує створення простору для творчого розвитку школярів, їх зближення, розвитку нових навичок у спілкуванні, підвищення самооцінки (Зиняк М. В.).

Діагностично-формувальна стадія. *Мета:* вивчення ролі невербальних засобів у житті людини, формування здатності виражати свої почуття, емоційні стани, проблеми без слів і розуміти невербальну поведінку інших.

Роботу слід починати з використання *психодраматичних вправ* для «розігрівання» («Матр'юшка», «Поводир і сліпий», «Розтисни кулак», «Обмін ролями», «Двійник», «За спиною» та ін.); а продовжувати психогімнастичними *вправими-пантомімами* (теми «Сім'я», «Я», «Міжособистісні конфлікти», «Подолання життєвих труднощів», «Фантазії та казки» та ін.). Вони сприяють формуванню у підлітків здатності виражати свої почуття, проблеми без слів і розуміти невербальну поведінку інших; самопізнанню та формуванню адекватної самооцінки, відпрацюванню конструктивних форм взаємодії (Фопель К. 1999).

Пізнавально-формувальна стадія. *Мета:* діагностування підлітками своїх здатностей у «проживанні» різних соціальних ролей, зіставлення своїх можливостей з ідеальними нормами поведінки. З цією метою можна використати *рольові ігри* на:

- зняття психологічних бар'єрів («Воскова паличка» та «Рольове інтерв'ю»),
- розвиток уважності один до одного («Бачення інших», «Вплив групового настрою», «Місце зустрічі»),
- розвиток навичок само- та взаєморефлексії («Рольове обговорення», «Послухаємо себе», «Аукціон скульптур»),
- розвиток вміння розуміти та використовувати паралінгвістичні засоби у ході діалогічного спілкування («Емоція», «Міміка і жести», «Вітання королеви»),
- тренування навичок починати («Знайомство», «Інтерв'ю») та завершувати взаємодію («Відмова», «Прийом гостей»),
- тренування навичок вести діалог («Телеміст», «Дискусія», «Співрозмовники», «Обмін»), організувати конструктивну вербальну взаємодію («Стратегія діалогу», «Конкурс ораторів», «Батьки і діти», «Учні та вчителі»),

– ефективно взаємодіяти у ситуації конфлікту («Конфлікт у транспорті», «Емоційна доріжка», «Добудовування» конфлікту», «Ікс та ігрек», «Переговори») чи маніпулювання («Вгадай стиль спілкування», «Нещасна Лисичка» та «Крутий Вовк-рекети», «Погана компанія») та ін. (Григорьева Т. Г. и др. 2001).

Такі ігри дають змогу підліткам проявляти творчу самодіяльність, коригувати типові стратегії взаємодії, співвіднівши їх із реальною поведінкою у значущих ситуаціях.

Інтерактивно-реконструктивна стадія. Мета: розвиток у підлітків навичок усвідомлення проблеми, корекція стратегій взаємодії підлітків з іншими людьми, остаточна реструктуризація деструктивної поведінки підлітків та зміна жертвовницько-насильницьких стереотипів реагування. Роботу на цій стадії доцільно здійснювати за двома напрямками.

Перший напрям передбачає *розігрування ситуаційно-рольових ігор за методикою активного соціально-психологічного навчання*: розігрування проблемної ситуації => її аналіз <=> повторні розігрування, в яких підлітки з девіантною поведінкою можуть по черзі займати позицію однієї зі сторін. Ситуації для розігрування можна об'єднати у такі блоки:

- стосунки із батьками («На дискотеку», «Будь акуратним», «Кохання і батьки» та ін.);
- шкільне насильство («Вища всіх» та ін.);
- стосунки з учителями («Урок математики», «Улюблена» школа» та ін.);
- моральний вибір («Вибір: дім чи друзі», «Перша зтяжка», «Перші сто грам» та ін.) (Яценко Т. С. и др. 2002).

Робота над вказаними ситуаціями допомагає підліткам з девіантною поведінкою побачити себе зі сторони, оцінити та апробувати свої поведінкові прояви у складних ситуаціях.

Другий напрям роботи має на меті остаточну реструктуризацію девіантної поведінки підлітків та зміну жертвовницько-насильницьких стереотипів реагування на конструктивні. Його завдання реалізуються на основі використання *техніки «форум-театр»* – це пошук в рамках запропонованого спектаклю – разом з учасниками і учасницями – шляхів рішення проблеми або виходу з складної життєвої ситуації. *Фази*:

- розігрів – психогімнастичні та психодраматичні вправи «Настрій», «Відвертість», «Дерево», «Емоції», «Відгадай почуття» та ін.;
- дія – 12-15-хвилинне інсценування мізансцен (агресивна, конфліктна чи ворожа поведінка підлітків; конфліктні взаємостосунки з батьками, вчителями; взаємостосунки між хлопчиками і дівчатками; відкидання підлітка групою однолітків; проблеми соціально-психологічної дезадаптації у підлітків; залучення підлітка до алкоголю і наркотиків та ін.), яке закінчується стоп-кадром;
- форум – інтерактивне опитування аудиторії щодо представленого сюжету;

- повторне програвання сцен за пропозиціями та з участю «глядачів»;
- зворотній зв'язок, в якому можна взяти інтерв'ю у «глядачів» про спектакль, про ті почуття, які вони пережили, про зміну ставлення до тієї проблеми, про яку йшлося в спектаклі (Еделева Е. Г. 2003, 2004).

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Опрацюйте проблемні ситуації для психолого-педагогічного аналізу, з'ясуйте основні детермінанти поведінки неповнолітніх. Запропонуйте шляхи та напрями психолого-педагогічної допомоги неповнолітньому.
5. Спираючись на знання, отримані на попередніх заняттях, розробіть модель діагностично-коректувальної роботи з вибраною категорією девіантних підлітків.
6. На основі самостійного вивчення психолого-педагогічної літератури складіть показник психотерапевтичних технологій, які доцільно використовувати у роботі з дітьми девіантної поведінки.
7. Вивчіть досвід роботи установи чи закладу, які здійснюють роботу з дітьми девіантної поведінки. Оформіть матеріали письмово. Підготуйте виступ.
8. Проведіть наукову розвідку з означених проблемних питань. Згрупуйте виявлені підходи.
 - Історія реабілітаційно-педагогічної практики.
 - Превентивне виховання дітей і молоді.
 - Програми щодо попередження та корекційно-виховної роботи з девіантними підлітками.
 - Вітчизняний і зарубіжний досвід попередження та корекції девіантної поведінки особистості.

Література для поглибленого вивчення питання:

Байярд Р. Т. Ваш беспокойный подросток. Практическое руководство для отчаявшихся родителей / Роберт Т. Байярд, Джин Байярд ; перевод с англ. А. Б. Орлова. – М. : : Академический проект, 2005. – 116 с. – (Серия: Психологические технологии).

Вачков И. Основы тренинга. Психотехники : учебн. пособие / Игорь Викторович Вачков. – 2 изд., перераб. и дополн. – М. : Ось-89, 2003. – 224 с.

Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / А. Гольдштейн, В. Хомик ; пер. з англ. В. Хомика. – К. : Либідь, 2003. – 520 с.

Грецов А. Г. Беседы с подростками о них самих. Книга для учителя [Электронный ресурс] / А. Г. Грецов, Е. Г. Попова. – СПб : СП-б НИИ физической культуры, 2005. – 120 с. – Режим доступа : <http://www.klex.ru/ave>

Жиляев А. Г. Интенсивные методики оценки психологического состояния, выявления и коррекции психологической дезадаптации : метод. пособие [Электронный ресурс] / А. Г. Жиляев, Т. И. Палачева. – Москва-Казань : ООО ПФ «Гарт», 2009. – 125 с. – Режим доступа : http://mtsz.tatarstan.ru/rus/file/pub/pub_198775.pdf

Забезпечення правового і психолого-педагогічного супроводу дітей з асоціальними проявами у поведінці в умовах закладу соціальної реабілітації : метод. посіб. / Укл. Ю. А. Луценко, О. П. Шиян. – К. : Фоліант, 2009. – 136 с.

Збірник коректувальних програм з профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів [Електронний ресурс] / Укладач : Сиско Н. М. – Хмельницький, НМЦ ПТО ПК у Хмельницькій області, 2014. – 473 с. – Режим доступу :

https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&rlz=1C1AVNC_enUA605UA605&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#

Зиняк М. В. Театр – експромт [Електронний ресурс] / М. В. Зиняк // Чем развлечь гостей : сб. – Выпуск 17. – С. 15. – Режим доступа : <http://party-games.zaural.ru/sbornik/t17.html>

Интерактивные формы работы специалистов СППС с детьми и родителями [Электронный ресурс] // Сайт «Ваш психолог». – Режим доступа : <http://www.vashpsixolog.ru/documentation-school-psychologist/106-reports-of-psychological-services/625-interactive-forms-of-crp-professionals-with-children-and-parents>

Коваль І. Психолого-педагогічний супровід роботи з підлітками з девіантною поведінкою: семінар-практикум для класних керівників / І. Коваль // Школа. – 2011. – № 5. – С. 91-95.

Козубовський Р. В. Аналіз діяльності суб'єктів профілактики девіантної поведінки неповнолітніх [Електронний ресурс] / Р. В. Козубовський. – Ужгород : Говерла // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І. В. Козубовська. – Ужгород : Говерла, 2014. – Вип. 30. – С. 65–66. – Режим доступу : <http://dspace.uzhnu.edu.ua:8080/jspui/handle/lib/253>

Коноваленко Л. Профілактична та психокоректувальна робота з учнями девіантної поведінки / Л. Коноваленко // Соціальний педагог. – 2010. – № 3. – С. 35-41.

Макартычева Г. И. Коррекция девиантного поведения. Тренинги для подростков и их родителей [Электронный ресурс] / Г. И. Макартычева. – СПб. : Речь, 2007. – 368 с. – Режим доступа : <http://www.klex.ru/ekq>

Методика та технологія профілактичної роботи з учнями з девіантною поведінкою. Матеріали роботи творчої групи [Електронний ресурс] / Авт. колектив : Т. І. Вишинська, Н. О. Голишкіна, С. Л. Кузнякова та [ін.] – Кременчук, 2010. – 38 с. – Режим доступу : http://static.klasnaocinka.com.ua/uploads/editor/3361/174318/sitepage_216/metodika_tehnolog_ya_prof_laktichno_roboti_z_uchnyami_z_dev_antnoyu_poved_nkoynu_doc

Микляева А. В. Я – подросток. Программа уроков психологии [Электронный ресурс] / А. В. Микляева. – СПб. : Речь, 2006. – 336 с. – Режим доступа : <http://www.humanpsy.ru/miklyaeva/ya-podrostok-uroki-psikhologii-7-9-klass>

Ніколенко І. О. Управління системою роботи з дітьми «групи ризику» / І. О. Ніколенко // Шкільному психологу. Усе для роботи. – 2012. – № 4. – С. 9-18.

Новоселова Л. С. «Психологический театр» как средство коррекции негативного поведения младших школьников [Электронный ресурс] / Лариса Сергеевна Новоселова // Начальная школа плюс До и После. – 2005. – № 07. – С. 18-22. – Режим доступа : <http://www.school2100.ru>

Парфанович І. І. Система попередження і подолання девіантної поведінки дівчат: монографія / Парфанович Іванна Іванівна ; Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т. : ТНПУ, 2012. – 367 с.

Пихтіна Ніна Порфиріївна. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки в опорних схемах : навч.-метод. посібник / Н. П. Пихтіна ; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 55 с.

Повышение социальной компетентности детей и подростков. Фильмотека [Электронный ресурс] / Автор-составитель Е. Коблик. – М. : Генезис, 2006.– 136 с. Режим доступа : http://www.studmed.ru/koblik-e-avt-sost-povyshenie-socialnoy-kompetentnosti-detey-i-podrostkov-filmoteka_105498e46fa.html

Приклади вправ для виконання учнями на уроках з «Основ здоров'я» : інформ. зб. з життєвих навичок / [автор-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К. : Генеза, 2005. – 68 с.

Профилактика патологических форм зависимого поведения» в трех томах [Электронный ресурс] / под общей ред. О. В. Зыкова. – Том I. Позитивное большинство: технологии влияния на личный выбор (первичная профилактика). – М. : РБФ НАН, 2010. – 342 с. – Режим доступа : http://cpmssozon.ucoz.ru/doc/1_tom_prof.pdf

Психокоректувальні техніки як засіб формування адекватного образу-я і саморегуляції неповнолітніх з поведінковими девіаціями : метод. матеріали / уклад. Н. М. Апетик [та ін.]. – Чернівці : Рута, 2002. – 48 с.

Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / авт. кол. : О. П. Абухажар та [ін.] ; упор. : В. Г. Панок, Ю.А. Луценко. – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). – Режим доступу : <http://psycholog.zg5.ru/psychology/files/file17.pdf>

Розвивальні та коректувальні заняття психолога / упоряд. Т. Гончаренко ; ред. рада М. Мосієнко [та ін.]. – К. : Редакції загальнопедагогічних газет, 2004. – 120 с. – (Бібліотека «Шкільного світу») (Психолог. Бібліотека).

Теорія і практика арт-терапії : навч.-метод. комплекс [Електронний ресурс] / Уклад. І. В. Бабій. – Умань : Алмі, 2014. – 75 с. – Режим доступу : <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/3013/1/Toeria%20i%20praktuka%20art-terapij.pdf>

Товканець О. С. Загальна і спеціальна превенції в процесі профілактики девіантної поведінки неповнолітніх [Електронний ресурс] / О. С. Товканець // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І. В. Козубовська. – Ужгород : Говерла, 2014. – Вип. 31. – С. 185–188. – Режим доступу : <http://dspace.uzhnu.edu.ua:8080/jspui/handle/lib/365>

Фопель К. Как научить детей сотрудничать? Психологические игры и упражнения: Практическое пособие / К. Фопель ; пер. с нем. : В 4-х томах. – М. : Генезис. – Т. 1-4, 1998. – 160 с.

Худик Л. Соціально-педагогічний патронаж дітей з девіаціями / Л. Худик // Соціальний педагог. – 2012. – № 5. – С. 37-45.

Чистякова М. И. Психогимнастика / М. И. Чистякова ; под ред. М. И. Буянова. – [2-е изд.] – М. : Просвещение, ВЛАДОС, 1995. – 160 с.

ТЕМА 2.6. ДІАГНОСТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК УМОВА ЇЇ ПРОФІЛАКТИКИ

Основна рекомендована література: 3, с. 147-204; 5, с. 133-157; 7, с. 44-52; 14, с. 79-120; 17, с. 81-92; 24; 35, с. 120-186; 43, с. 154-159; 46, с. 133-146; 47, с. 98-109; 48, с. 99-126, 190-192; 49, с. 15-22.

1. Соціально-педагогічна діагностика –

це спеціально організований процес пізнання, під час якого відбувається збір інформації про вплив на особистість і соціум соціально-психологічних, педагогічних, екологічних та соціальних факторів (Линник Л. М. 2007). Соціально-педагогічна діагностика допомагає з'ясувати специфічні якості підлітків-девіантів; уточнити соціальну ситуацію розвитку; визначити ступінь розвитку чи деформації якостей та властивостей, які обумовлюються перш за все включенням їх у різні соціальні зв'язки (соціальні установки, позиції, особливості комунікації).

Вимоги до змісту, форм і методів соціально-педагогічної діагностики:

– Вивчення і самопізнання учнів має бути безперервним. Ярлик «правопорушник» чи «недисциплінований» не повинен бути вічним. Діагностика має бути періодичною та фіксувати зрушення у поведінці учня.

– Вивчення особистості учня повинно здійснюватися комплексною методикою. Первинні дані отримують з анкет, соціометрія дозволяє оцінити спілкування учня, його місце в колективі; характеристики учня експертами встановлюють загальні дані. Особливо цінний аналіз діяльності й поведінки.

– Профілактика девіантної поведінки вимагає системного вивчення особистості та умов, в яких вона формується. Мінімальні уявлення про виховання мають включати в себе: визначення спрямованості особистості; вивчення провідних ліній поведінки; характеристику позитивних якостей, на які можна опертися; сприйнятливості чи супротив виховним впливом (причини, зіпсованість стосунків).

– Оцінка себе і самооцінка інших мають здійснюватися підлітками на основі єдиних критеріїв, які виробляються в ході бесід, обговорень поведінки.

– Система вивчення особистості школяра має в результаті приводити до самопізнання, самооцінки і вимогливості до себе (наприклад, складання карт вихованості, дані в які заносять педагоги, батьки і самі учні) (Линник Л. М. 2007).

Вимоги до процедури дослідження:

– пояснення мети дослідження (не обов'язково тієї, що ставить перед собою фахівець, а, наприклад, вивчення працездатності чи профорієнтація), щоб учень почувався не стільки об'єктом, скільки суб'єктом вивчення;

– створення ситуації довіри, природності у взаємостосунках, тобто прояв інтересу, формулювання питань так, щоб вони не насторожували;

– при аналізі умов життя і виховання девіантного підлітка вибір не позиції спостерігача, регістратора тих чи інших якостей, а прояв прагнення, керуючись гуманними почуттями, до покращення обстановки, в якій він живе, його самопочуття, допомога йому стати кращим, розвиток в ньому людяності (Максимова Н. Ю. та ін. 1996).

2. Етапи діагностики девіантної поведінки неповнолітніх:

Етап інформованості про проблеми підлітка. Фахівцем здійснюється вивчення особових справ школярів та іншої шкільної документації, бесід, експертної оцінки. До роботи варто залучити класних керівників, психолога. Аналіз щоденників спостережень та звітів виступає в ролі механізму відстеження і оцінки виконання даного етапу. Кінцевим результатом цього етапу є виокремлення контингенту підлітків, які проявляють девіантну поведінку, однак, поки що не визначення їх як важковиховуваних, оскільки лише результати спостережень чи одноразовий факт порушення норм поведінки не може бути підставою для формулювання такого висновку.

Етап розуміння проблем підлітка. На цьому етапі перед фахівцем висуваються такі завдання: встановлення факторів негативного впливу, джерел і ступеня цього впливу; розуміння проблем життєдіяльності важковиховуваних підлітків; збір даних про важковиховуваних підлітків.

До творчої групи слід залучити соціального педагога, психолога, класних керівників, медсестру, лікаря. *Завдання* щодо діагностики між ними розподіляються таким чином:

- вивчення житлово-побутових умов учнів (класні керівники);
- вивчення оточення учнів за місцем проживання (класні керівники, соціальний педагог);
- вивчення інтересів учнів, їх зайнятості в позаурочний час (класні керівники, соціальний педагог);
- аналіз соціальних зв'язків учнів (класні керівники, соціальний педагог);
- діагностика характерологічних особливостей учнів, складання психологічної характеристики (психолог);
- дослідження соціально-психологічної атмосфери у класі (психолог);
- діагностика соціально-ціннісних якостей особистості (соціальний педагог);
- діагностика соціально-психологічного клімату сім'ї (психолог, соціальний педагог);
- вивчення стану здоров'я учнів «групи ризику», схильності до шкідливих звичок (медсестра, лікар).

Результати проведеної діагностичної роботи зручно відобразити у зведених таблицях, журналах спостереження та звітах. На основі них

складаються соціально-педагогічні характеристики, що включають перелік тих ознак, які зустрічалися найчастіше, а також були типовими для ряду важковиховуваних.

На цьому етапі фахівцю важливо встановити позитивні взаємини, емоційний контакт з підлітком, що будується на вмінні викликати прихильність до себе через увагу до його внутрішнього світу, прагнення прийти на допомогу. Про результативність цього етапу свідчить саморозкриття важковиховуваного, а саме: формування позитивного ставлення до себе та усвідомлення своєї причетності до вирішення проблеми.

На *пошуково-формульовальному етапі* після збору і аналізу відомостей про підлітків творчою групою моделюється перспективність життєдіяльності та діяльності представників девіантних школярів, шляхи їх самоствердження. Це передбачає, насамперед:

- диференціацію (групування) важковиховуваних підлітків у межах класного колективу та в межах робочої групи;
- осмислення можливостей соціально-педагогічної діяльності у вирішенні проблем важковиховуваних підлітків – представників типологічної групи (Линник Л. М. 2007).

3. Програма дослідження особистості важковиховуваного учня:

– *Загальні дані про важковиховуваних* – вік, освіта, місце проживання, психічний розвиток, стан здоров'я, риси характеру, особливості розвитку моральних і вольових якостей.

– *Умови сімейного виховання* – склад сім'ї, освіта батьків, місце роботи і займана посада, громадські доручення батьків за місцем роботи, ставлення до успішності та поведінки учня, зв'язок батьків зі школою та класним керівником; матеріальні, житлово-побутові умови сім'ї; характер взаємин батьків, батьків і дітей, особливості сімейного мікроклімату, сімейні традиції; поведінка дитини вдома – порушення, які допускаються і заходи вилучення, які застосовують батьки.

– *Навчальна діяльність* – успішність у школі, причина неуспішності, ставлення до навчальної діяльності, поведінка в школі.

– *Ставлення до трудової діяльності* – як проявляє себе в окремих видах праці в школі та вдома, яку професію збирається обрати, мотиви вибору, стійкість професійних інтересів.

– *Дисципліна* у навчально-виховному закладі та поза ним.

– *Громадська активність* – які суспільні доручення має, як ставиться до їх виконання (чергування, робота редколегії, самоврядування і т. ін.).

– *Ставлення до себе* (самооцінка) рідко буває відповідним: при завищеній самооцінці учень нав'язує свою думку іншим, намагається бути лідером, нерідко з допомогою фізичної сили; при заниженій – учень стає несміливим, боязким, безініціативним.

– *Статус у класному колективі* – особливості спілкування з товаришами по класу, ставлення до вчителів, чи має друзів у школі (класі), хто вони і на чому ґрунтується їх дружба.

– *Спілкування в неформальних групах* (із соціальною або асоціальною спрямованістю).

– *Захоплення та інтереси*. Як і з ким проводить вільний час, чим займається, коло захоплень, участь в гуртках та спортивних секціях.

– *Ставлення до свого майбутнього*. Девіантні діти рідко мріють про майбутнє, не завжди знають, ким хочуть бути, на якого героя бути схожими. (Квітковська Н. В. 2010; Момоток Т. П. 2011).

4. Спостереження є методом збору інформації шляхом безпосереднього сприйняття і прямої реєстрації всіх елементів поведінки дитини відповідно до мети і завдань діагностики. *Соціально-педагогічне спостереження* орієнтовано не на разові одномоментні зрізи, а на тривале лонгитюдне вивчення, яке здатне дати більш повне і об'єктивне уявлення про особу дезадаптованого підлітка і виявити тенденції його соціального розвитку (Беличева С. А. 2012).

Спостереження може *проводитися*:

– в умовах регламентованої діяльності – відвідування уроків, виховних годин, занять, спортивної секції;

– в умовах нерегламентованої діяльності – перерва, ігрова діяльність в позашкільний час, проведення дозвілля, спілкування з друзями (Линник Л. М. 2007).

Під час спостереження *фіксуються такі особливості поведінки і зовнішнього вигляду досліджуваного з девіантною поведінкою*:

• *загальний зовнішній вигляд*:

– загальний соматотип, фізичні особливості, наявність фізичних недоліків або диспропорцій, відповідність віку фізичному розвитку, схильність до маскулінізації (у дівчаток) чи фемінізації (у хлопчиків), надлишкова повнота чи худорлявість;

– охайність одягу, шкіри; колір обличчя (свідчить про стан здоров'я, емоційний стан у даний момент);

– особливі прикмети (шрами, тату і т.д.);

– характеристика рухів дитини; постава, адекватність міміки і жестів;

– невротичні прояви – посилюються при наростанні напруженості й тривоги (тремтіння рук, знизування плечима, стереотипне гримасування, кусання нігтів або губів, шмигання носом, постійне перекладання предметів, совання на стільці, розхитування тощо);

– як тримається (скуто чи вільно, адекватно чи ні, охайність в одязі, зачісці, чистота тіла, ступінь загальної рухливості тощо);

- *особливості мовлення* (інтенсивність і тембр голосу, темп мовлення, чіткість вимови, словниковий запас, наявність жаргону, брутальних виразів, специфіка вираження думок – ступінь послідовності, логічності, чіткості, швидкості словесної реакції);

- *соціальна поведінка* (особливості встановлення контактів, ступінь невимушеності при цьому, товариськість, наявність соціальних навичок, вихованість, специфіка поведінки за ступенем домінування, агресивності, підлеглості та довірливості тощо);

- *настрій* (ейфорія, безтурботність, врівноваженість, серйозність, відсутність гумору, поганий настрій, тривога тощо);

- *ставлення до обстеження* (ступінь зацікавленості: від активного небажання або недовіри, байдужості до надмірної зацікавленості);

- *особливості діяльності під час обстеження* (ступінь уважності, швидкість вирішення поставлених завдань, особливості орієнтувальної основи дій – намагання знайти загальний спосіб вирішення завдання або дії методом спроб і помилок, темп роботи – ступінь рівномірності, швидкості, сумлінності і охайності при виконанні завдань, реакція на невдачі – агресивна, звинувачення себе, відмова від діяльності, байдужість та ін.) (Максимова Н. Ю. 1997).

5. Індивідуальна бесіда, мета якої отримання інформації про стан здоров'я, коло спілкування, родину (стосунки з членами родини), коло інтересів та потреб, участь у суспільному житті школи, рівень самосвідомості тощо. До неї треба попередньо підготуватися: продумати її спрямування, запитання й можливі відступи від наміченого плану. Необхідно наперед спланувати схему бесіди, наприклад: симптом (тобто ознака, важлива для обстеження), у чому він проявляється, з якою інтенсивністю проявляється, як давно проявляється, як реагує на це сама дитина. Якщо ця схема буде зашифрована (наприклад, латинізована), то підкресленням можна легко фіксувати інформацію в ході дослідження, не привертаючи уваги дитини тривалими записами (Максимова Н. Ю. 1997).

Результативність бесіди залежить від такту вихователя, його вміння підтримувати правильні взаємовідносини з підлітком, взаємного розуміння і довіри. Такий психологічний контакт можливий за умови, що бесіда має не офіційний характер, не перетворюється в допит (Фіцула М. М. 2002). Підліток повинен бути впевненим, що психолог не використає проти нього все те, що повідомлялося на прийомі, і що зміст бесід з ним не стане відомим ні вчителям, ні батькам, ні однокласникам. Якщо з реакції школяра видно, що тема для нього болюча, що він не хоче розповідати, краще перейти до розмови про інше (позначивши цей момент у протоколі), а потім отримати інформацію про афектогенні (болючі) зони використавши проєктивні методи.

Необхідні відомості про вихованця можна здобути і під час особистих бесід з батьками підлітка або з близькими йому людьми.

6. Стандартизовані тести спрямовані на комплексну діагностику соціально-комунікативного розвитку неповнолітнього (ціннісні пріоритети, комунікативні та організаторські уміння, соціальна активність тощо), а також на детальне вивчення характерологічних особливостей особистості (особистісної адаптованості, потреби в досягненнях, самооцінки, рівнів конфліктності, тривожності, імпульсивності, схильності до ризику тощо).

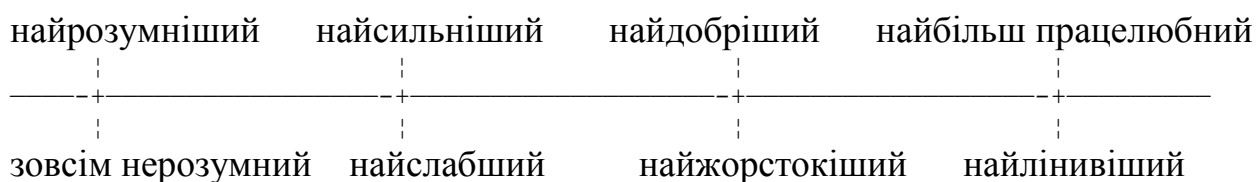
Перелік таких тестів, що дозволяють вивчити загальну схильність неповнолітнього до девіантних проявів, а також ризик прояву окремих видів девіантної поведінки, наведені нами далі.

Графічні тести використовуються в основному для виявлення характеру самооцінки дітей. Їх не слід пропонувати дітям до 12-13 років, оскільки: вони не володіють ще абстрактним мисленням, що необхідне для роботи із схемами; здібність до самооцінки не розвинута у дітей до 10-11 років.

Різновиди графічних тестів:

Шкалування. Випробовуваним пропонується шкала з позначеними якостями різного ступеня розвитку. Полюсні точки шкали – максимальний ступінь розвинутої якості (найрозумніший і т.д.)

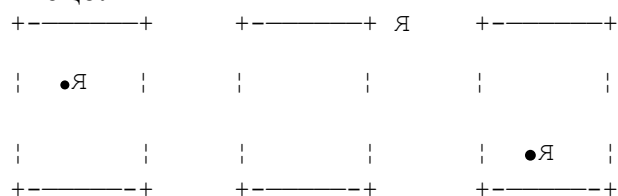
Можна використати одночасно декілька шкал:

При аналізі матеріалів підраховуються:

- кількість дітей, що поставили точку свого «Я» вище і нижче за горизонтальну вісь;
- кількість дітей, що вказали крайні точки низу або верху;
- процентне співставлення самооцінок відносно різних якостей.

«Я-позиція» Схематичний вираз може бути різним. Наприклад, креслять квадрат, що позначає колектив, і випробовуваний повинен позначити своє місце:

В іншому випадку випробовуваному пропонується накреслити своє «Я» і крапками позначити людей, з якими він пов'язаний якимись відносинами, зберігаючи умовно дистанцію цих відносин (Щуркова Н. Е. 1993).

7. Метод анкетування використовується для вивчення інтересів, ставлення до людей і самого себе, морального обличчя підлітка. Питання анкети обмірковують так, щоб відповіді на них давали максимально достовірну інформацію. Якщо треба з'ясувати ставлення вихованця до певного факту,

події, явища, бажано добирати непрямі запитання. Не слід, наприклад, ставити запитання «Яке твоє ставлення до виховних годин?». Краще звернутися так: «Назви виховні заходи, які тобі найбільше подобаються».

8. Соціометричні методики можна застосовувати як допоміжну. Вона допомагає, з одного боку, підтвердити дані діагностики тривожності, конфліктності неповнолітніх, а також частково з'ясувати причини загострення даних рис через вивчення взаємини в класному колективі, ставлення членів колективу до педагогічно занедбаного підлітка тощо.

9. Методи самовивчення і самооцінки, серед яких найбільший інтерес у неповнолітніх викликають:

– *Твори* на певну тему за даним планом: «За що цінують справжніх друзів?», «Які якості повинен мати справжній друг?», «За що ти цінуєш своїх друзів?», «Що цінують друзі в тобі?», «За що критикуєш ти і за що тебе?»;

– *Самохарактеристики* й самоінтерв'ю. Наприклад, у ході інтерв'ю «Пізнай себе» учням зачитуються вислови, що характеризують певну якість характеру, «+» чи «-», тобто її наявність чи відсутність дає підстави для роздумів.

– *Ігри* спрямовані на самопізнання. Наприклад, гра «Розкажи мені про мене». Кожен учень отримує картку з ім'ям товариша. Йому потрібно висловити свою думку про його позитивні та негативні якості.

10. Інші допоміжні методи дослідження (Щуркова Н. Е. 1993).

Сферограма виявляє коло інтересів та духовних потреб дитини, дозволяє окреслити сфери її духовної причетності: чи турбують її інші люди. Пропонується два питання:

- Що б ти хотів мати на світі?

- Що б ти став з цим робити, якби цього було у тебе дуже багато?

До другого питання можна запропонувати варіанти відповідей: продам, заховаю – стане в нагоді, віддам ...

Результати обробляються графічно: сектори концентричних кіл указують на вузькі або далекі сфери причетності дітей навколишньому світу. Отримані відповіді у відсотках розподіляються за відповідними сферами.

«Я»/

сім'я/

товариші/

знайомі/

інші/

Недописаний діалог дозволяє торкнутися того, що відбувається і виявити ставлення до подій, що відбуваються. Дітям пропонується представити фрагмент бесіди двох людей. Вимовлену одним з них фразу треба доповнити передбачуваною відповіддю. Фраза може бути вимовлена, написана на дошці або на окремих картках. Запорука успіху – швидкість відповідей, що відображає безпосереднє ставлення дитини.

Наприклад:

- Дивися, який дивовижний дзвоник! Я ніколи таких не зустрічав в лісі!
- ...?
- Я не хочу грати у футбол. У мене цікава книга.
- ...?

Фантастичний вибір – метод, що звертається до уяви дітей, і на фоні уявної «чарівної ситуації» актуалізуються і словесно оформляються потреби дітей, які виражають їхні особистісні цінності. Наприклад:

– Припливла до тебе золота рибка, запитала: «Чого тобі потрібно?». Дай їй відповідь.

– Якби ти став на годину чарівником, що б ти зробив?

– Ти відправляєшся на безлюдний острів і житимеш там все життя. Із собою можеш узяти все, що позначиш п'ятьма словами. Назви ці 5 слів.

Можна випустити бюлетень (плакат) з текстом і малюнками, що ілюструють зроблений вибір.

Ранжування дозволяє виявити ступінь особистісної значущості об'єктів для випробовуваного. Йому пропонується низка слів, що відображають визначені цінності, та пропонується пронумерувати їх у порядку значущості. Наприклад, пропонуються 10 іменників: праця, мистецтво, людина, природа, хліб, гроші, книги, розваги, будинок, одяг.

Багаті можливості надає «подвійне ранжування», що проводиться із старшокласниками. Суть його в тому, що один і той же ряд підлягає ранговій оцінці двічі: оцінка у минулому; оцінка в теперішньому часі.

Завдання для самоконтролю та самостійної роботи:

1. Випишіть у словник і вивчіть основні поняття розглянутої теми.
2. Здійсніть перевірку рівня засвоєння своїх знань за допомогою розв'язання комплексу тестів.
3. Опрацюйте запропоновану літературу для поглибленого вивчення розглянутих питань.
4. Складіть картку-схему для обстеження девіантного підлітка.
5. Складіть картку сім'ї учня.
6. Підберіть педагогічні ситуації, проаналізуйте їх за таким планом: а) тип важковиховуваності/ девіантності учня; б) причини виникнення відхилень; в) хибний тип сімейного виховання; г) тип особистості за спрямованістю; д) тип особистості за ставленням до соціально-педагогічного середовища; е) ступінь відхилення у поведінці (за І. Підласим); є) рекомендації щодо профілактики.

Література для поглибленого вивчення питання:

Методики діагностики емоціональної сфери: психологический практикум / сост. О. В. Барканова [серія: Библиотека актуальной психологии]. – Вып. 2. – Красноярск : Литера-принт, 2009. – 237 с.

Вольнова Л. М. Соціально-педагогічні аспекти діагностики у профілактиці асоціальної поведінки неповнолітніх [Електронний ресурс] / Л. М. Вольнова // Междисциплинарные

исследования в науке и образовании. Электронный науч. журнал. – 2012. – № 1 К. – Режим доступа : <http://mino.esrae.ru/158-1091>

Дмитриев М. Г. Практикум по психодиагностике девиантного поведения у трудных подростков [Электронный ресурс] / М. Г. Дмитриев. – СПб. : ЗАО «ПОНИ», 2008. – 263 с. – Режим доступа : <http://www.fadm.gov.ru/upload/tzs/deviant.doc>

Дмитриев М. Г. Психолого-педагогическая диагностика делинквентного поведения у трудных подростков [Электронный ресурс] / М. Г. Дмитриев, В. Г. Белов, Ю. А. Парфенов. – СПб. : ЗАО «ПОНИ», 2010. – 316 с. – Режим доступа : http://lib100.com/book/practic_psychology/psycho_pedagog_diagnostics/

Лидерс А. Г. Психологическое обследование семьи : учеб. пособие-практикум для студ. фак. психологии высш. учеб. заведений / А. Г. Лидерс. – 2-е изд., стер. – М. : Изд. центр «Академия», 2007. – 432 с.

Линник Л. М. Соціально-педагогічна діагностика як умова успішної профілактики негативних проявів у поведінці неповнолітніх [Електронний ресурс] / Л. М. Линник // Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Ялта, 5-7 квітня 2007 р). – [3б. статей]. Вип. 3. Ч 1. – Ялта: РВВ КГУ, 2007. – 264 с. – С. 195-201. Режим доступа : http://volnova2012.blogspot.com/2012/11/blog-post_5071.html

Макушина О. П. Методы психодиагностической и психотерапевтической работы с семьей : учебн. пособие для вузов [Электронный ресурс] / О. П. Макушина, В. А. Тенькова. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2008. – 78 с. – Режим доступа : <http://window.edu.ru/resource/493/65493/files/m08-128.pdf>

Макушина О. П. Методы психологического изучения девиантного поведения : учебн. пособие по спец. 020400 (030301) Психология [для студентов 5 курса очной формы обучения и 6 курса очно-заочной формы обучения отделение психологии факультета философии и психологии] [Электронный ресурс] / О. П. Макушина. – Воронеж, 2005. – 80 с. – Режим доступа : <http://window.edu.ru/resource/368/40368/files/mar06008.pdf>

Овчарова Р. В. Практическая психология образования : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Р. В. Овчарова. – 4-е изд., стер. – М. : «Академия», 2008. – 448 с. – (Диагностика девиантного поведения. – С.343-350).

Психологу для работы. Діагностичні методики : збірник / уклад.: М. В. Лемак, В. Ю. Петрище. – Вид. 2-ге, виправл. – Ужгород : В-во Олександри Гаркуші, 2012. – 616 с. – Режим доступа : <http://www.psycholog.zg5.ru/instrumentariy/znz.php>

Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебн. пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ-М, 2003. – 672 с.

Ранняя диагностика и коррекция. В 2 т. : практическое руководство / под ред. Удо Б. Брака ; [науч. ред. русского текста Н. М. Назарова] ; [пер. с нем. В. Т. Алтухова]. – Т. 2. Нарушения поведения [Электронный ресурс]. – М. : Изд. центр «Академия», 2007. – 304 с. – Режим доступа : http://qame.ru/book/psychodiagnostic_systems/behavioral_disorders/

Сівак С. Скринінг шкільного життя : Методика комплекс. психодіагност. вивч. стану навч.-вихов. процесу загальноосвіт. шк. / С. Сівак. – Т. : Підруч. & посіб., 2001. – 72 с.

Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп [Электронный ресурс] / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М., 2002. – Режим доступа : http://my-enu-site.narod.ru/files/N.P._Fetiskin_V.V._Kozlov_G.M._Manuilov_Soccialno-psihologicheskaya_diagnostics.pdf

Щуркова Н. Е. Диагностика воспитанности: Пед. методики Моск. пед. гос.ун-т им. В. И. Ленина / Н. Е. Щуркова. – М., 1992. – 15 с.

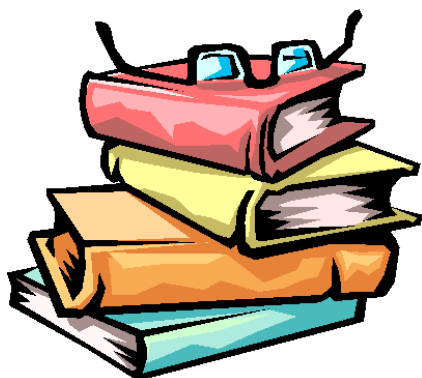
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ СТУДЕНТІВ

1. Азарова Л. А. Психология девиантного поведения : учеб.-метод. комплекс / Л. А. Азарова, В. А. Сятковский. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – 164 с.
2. Бадмаев С. А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьников / С. А. Бадмаев ; Под ред. и с предисл. Гройсмана А. Л. – М. : Магистр, 1999. – 95 с.
3. Баженов В. Г. Психологические механизмы коррекции девиантного поведения школьников / В. Г. Баженов, В. П. Баженова. – Ростов н/Д. : Феникс, 2007. – 320 с.
4. Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – М. : Редакц.-изд. центр консорциума «Социальное здоровье России», 1994. – 221 с.
5. Беличева С. А. Превентивная психология в подготовке социальных педагогов и психосоциальных работников : учебн. пособие / С. А. Беличева. – СПб. : Питер, 2012. – 336 с.
6. Белоусова З. И. Социально-психологические проблемы девиантного поведения детей и подростков : учебн. пособие / З. И. Белоусова, В. В. Овсянникова. – Запорожье : ЗГУ, 1998. – 87 с.
7. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : Курс лекцій / О. І. Бондарчук. – МАУП, 2006. – 88 с.
8. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація : навч. посібник для соц. п-ів та практичних пс-ів освітніх закладів / за ред. О. М. Полякової. – Суми : Університетська книга, 2009. – 346 с.
9. Виничук Н. В. Психология аномального поведения : учебн. пособие [Электронный ресурс] / Н. В. Виничук. – Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2004. – 198 с. – Режим доступа : <http://studentam.net/content/view/989/27/>
10. Воронцова М. В. Теория деструктивности : учебн. пособие / М. В. Воронцова, В. Н. Макаров, Т. В. Бюндюгова. – Таганрог : Издатель А.Н. Ступин, 2014. – 360 с.
11. Воспитание трудного ребенка: Дети с девиантным поведением : учеб.-метод. пособие / под ред. М. И. Рожкова. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 240 с.
12. Гоголева А. В. Аддиктивное поведение и его профилактика. – 2-е изд., стер. – М. : Московский психолого-социальный ин-т; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2003. – 240 с.
13. Гонеев А. Д. Основы коррекционной педагогики : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А. Д. Гонеев, Н. И. Лифинцева, Н. В. Ялпаева ; [под ред. В. А. Сластенина]. – 3-е изд., перераб. – М. : Академия, 2004. – 272 с.
14. Гонеев А. Д. Работа учителя с трудными подростками : учеб. пособие для студ. высших учеб. заведений / А. Д. Гонеев, Л. В. Годовникова. – М. : Изд. центр «Академия», 2008. – 240 с.
15. Егоров А. Ю. Нехимические зависимости / А. Ю. Егоров. – СПб. : Речь, 2007. – 190 с.
16. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений] / Е. В. Змановская. – Изд. 3-е, испр., доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 286 с.
17. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція) : навч.-метод. посібник / Н. В. Квітковська. – Миколаїв, 2010. – 240 с.
18. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : Моногр. / Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко, П. В. Мельник. – Ірпінь : Акад. держ. податк. служби України, 2002. – 240 с.
19. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : учебн. пособие для вузов / Ю. А. Клейберг. – 2-е изд. – М. : ТЦ Сфера, 2003. – 160 с.

20. Ковальчук М. А. Девиантное поведение: профилактика, коррекция, реабилитация : [пособие] / М. А. Ковальчук, И. Ю. Тарханова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2013. – 286 с. – (Библиотека психолога).
21. Короленко Ц. П. Психосоциальная аддиктология / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева. – Новосибирск : Олсиб, 2001. – 251 с.
22. Котляров А. В. Другие наркотики, или Homo Addictus: Человек зависимый / А. В. Котляров. – М. : ООО «Психотерапия», 2006. – 480 с.
23. Максимова Н. Ю. Курс лекций по детской патопсихологии : учебн. пособ. / Н. Ю. Максимова, Е. Л. Милютин. – Ростов н/Д. : Феникс, 2000. – 576 с.
24. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова ; [ред. : С. В. Головки]. – К. : Либідь, 2011. – 520 с.
25. Макушина О. П. Психология зависимости : учебн. пособие [Электронный ресурс] / О. П. Макушина. – Воронеж : ИПЦ ВГУ, 2007. – 78 с. – Режим доступа : <http://window.edu.ru/resource/297/59297/files/m07-115.pdf>
26. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика. Полный курс : учебник для бакалавров / Л. В. Мардахаев. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во Юрайт, 2015. – 817 с. – (Раздел II. Социальные отклонения в развитии и воспитании детей, проблемы предупреждения и преодоления. – С. 208-240; Раздел VI. Трудности и проблемы в воспитании детей. – С. 628-695).
27. Мельник Э. В. О природе болезней зависимости: (алкоголизм, наркомания, «компьютеромания» и др.) / Э. В. Мельник. – О., 1998. – 399 с.
28. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология: Практическое руководство / В. Д. Менделевич. – М. : МЕДпресс, 2001. – 592 с. – (Глава 8. Психология девиантного поведения. – С. 451-317).
29. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : учебн. пособие / В. Д. Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.
30. Міщик Л. І. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. І. Міщик, З. Г. Білоусова ; Запорізь. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 106 с.
31. Немченко С. Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : монографія / С. Г. Немченко. – Донецьк : Юго-Восток, 2008. – 262 с.
32. Павленок П. Д. Социальная работа с лицами и группами девиантного поведения : учебн. пособие / П. Д. Павленок, М. Я. Руднева ; отв. ред. П. Д. Павленок. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 185 с. – (Высшее образование).
33. Парфанович І. І. Система попередження і подолання девіантної поведінки дівчат : монографія / Парфанович Іванна Іванівна. – Т. : ТНПУ, 2012. – 367 с.
34. Пенішкевич Д. І. Соціальна педагогіка : модульна технологія навчального курсу / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук. – Чернівці : ЧНУ, 2010. – 496 с. (Змістовий модуль 4. Соціально-педагогічний аспект проблеми девіантної поведінки дітей і підлітків. – С.312-413).
35. Перешеина Н. В. Девиантный школьник: Профилактика и коррекция отклонений / Н. В. Перешеина, М. Н. Заостровцева. – М. : ТЦ Сфера, 2006. – 192 с.
36. Проблемы социальных девиаций : учебн. пособие / Под ред. д-ра филос. наук, проф. Е. П. Агапова [Электронный ресурс]. – Ростов-на-Дону : Центр универсальной полиграфии, 2010. – 271 с. – Режим доступа : <http://roovee.net/c179/item1318480-down.html>
37. Психологическая работа с девиантными подростками: проблемы и возможности : монография [Электронный ресурс] / ФГОУ ВПО «Волгоградская академия государственной службы». – Волгоград : Изд-во ФГОУ ВПО ВАГС, 2009. – 316 с. – Режим доступа : <http://www.doc4net.ru/doc/2392177699329>
38. Пятунин В. А. Девиантное поведение несовершеннолетних : современные тенденции / [Электронный ресурс] В. А. Пятунин. – Москва : РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2010. – 282 с. – Режим доступа : <http://www.prison.org/download/Deviant%20behavior%20of%20juveniles,%20Pyatunin.pdf>

39. Руководство по аддиктологии / Под ред. проф. В. Д. Менделевича. – СПб. : Речь, 2007. – 768 с.
40. Сорочинська В. Є. Основи превентивної педагогіки : [навч. посіб.] / В. Є. Сорочинська. – Вінниця : Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського, 2008. – 173 с.
41. Социальная педагогика: Курс лекций / Под общей ред. М. А. Галагузовой. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
42. Старшенбаум Г. В. Аддиктология: психология и психотерапия зависимостей / Г. В. Старшенбаум. – М. : Когито-Центр, 2006. – 368 с.
43. Степанов В. Г. Психология трудных школьников : учебн. пособие для студентов высших учебных заведений. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Академический Проект; Трикта 2004. – 560 с. – («Gaudeamus»).
44. Тарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / О. С. Тарновська ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці : Рута, 2003. – 82 с.
45. Федорченко Тетяна Євгенівна. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія / Тетяна Федорченко. – Черкаси : [Чабаненко Ю. А.], 2011. – 492 с.
46. Фіцула М. М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання : навч.-метод. посібник/ М. М. Фіцула, І. І. Парфанович. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 432 с.
47. Фіцула М. М. Методика попередження і подолання педагогічної занедбаності учнів загальноосвітніх шкіл / М. М. Фіцула. – Ужгород, Тернопіль : Мистецька лінія, 2002. – 228 с.
48. Фурманов И. А. Профилактика нарушений поведения в учреждениях образования / И.А.Фурманов, А.Н.Сизанов, В.А.Хриптович. – Минск : РИВШ, 2011. – 250 с.
49. Хомич А. В. Психология девиантного поведения : учебн. пособие [Электронный ресурс] / А. В. Хомич. – Ростов-на-Дону : Южно-Российский Гуманитарный Институт, 2006. – 140 с. – Режим доступа : <http://khomich.narod.ru/DEVIANTNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm>
50. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л. Б. Шнейдер. – М. : Академический Проект ; Трикта, 2005. – 336 с. – (Психологические технологии).

СПИСОК ЦИТОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ, ВИКОРИСТАНОЇ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ПОСІБНИКА

1. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика : учебник для слушателей академии МВД СССР / Г. А. Аванесов ; Академия МВД СССР. – М., 1980. – 528 с.
2. Азарова Л. А. Психология девиантного поведения : учеб.-метод. комплекс / Л. А. Азарова, В. А. Сятковский. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – 164 с.
3. Алемаскин М. А. Психолого-педагогическое изучение трудновоспитуемых школьников – важнейшее условие организации ранней профилактики правонарушений несовершеннолетних / М. А. Алемаскин // Ранняя профилактика правонарушений несовершеннолетних. – М., 1978. – С. 8-20.
4. Алмазов Б. Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних / Б. Н. Алмазов. – Свердловск : УрГУ, 1986. – 234 с.
5. Амбрумова А. Г. Предупреждение самоубийств: Изучение и проведение предупредительных мер / А. Г. Амбрумова, С. В. Бородин, А. С. Михлин. – М., 1980. – 164 с.
6. Афанасьев В. С. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения : учебное пособие / В. С. Афанасьев, Я. И. Гишинский. – СПб., 1993. – 167 с.
7. Бадмаев С. А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьников / С. А. Бадмаев ; Под ред. и с предисл. Гройсмана А. Л. – М. : Магистр, 1999. – 95 с.
8. Баженов В. Г. Психологические механизмы коррекции девиантного поведения школьников / В. Г. Баженов, В. П. Баженова. – Ростов н/Д. : Феникс, 2007. – 320 с.
9. Баженов В. Г. Воспитание педагогически запущенных подростков / В. Г. Баженов. – К. : Рад. шк., 1986. – 129 с.
10. Батькам підлітків: відверта розмова про статеве виховання та репродуктивне здоров'я [Електронний ресурс] / Укладачі: Ірина Скорбун, Тигран Еполян. – К., 2013. – 57 с. – Режим доступу : http://autta.org.ua/files/resources/Parents_Teens_Ukr.pdf
11. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
12. Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – М. : Редакц.-изд. центр консорциума «Социальное здоровье России», 1994. – 221 с.
13. Беличева С. А. Превентивная психология в подготовке социальных педагогов и психосоциальных работников : учебн. пособие / С. А. Беличева. – СПб. : Питер. 2012. – 336 с.
14. Белоусова З. И. Социально-психологические проблемы девиантного поведения детей и подростков : учебн. пособие / З. И. Белоусова, В. В. Овсянникова. – Запорожье : ЗГУ, 1998. – 87 с.
15. Битянова М. Р. Запевать лучше хором? Еще раз о конформизме / М. Р. Битянова // Школьный психолог. – 2002. – №1. – С. 6-7.
16. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : Курс лекцій / О. І. Бондарчук. – МАУП, 2006. – 88 с.
17. Борисова Л. И. Форум-театр как средство профилактики химической зависимости среди подростков «группы риска» [Електронний ресурс] / Борисова Лариса Ивановна // Фестиваль педагогических идей «Открытый урок». – Режим доступу : <http://festival.1september.ru/articles/645061/>
18. Булінг – ми всі можемо допомогти це зупинити. Посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл [Електронний ресурс]. – Весна, 2013.– 11 с. Режим доступу : <https://www.edu.gov.on.ca/eng/multi/ukrainian/BullyingUK.pdf>
19. Бэрн Р. Агрессия / Р. Бэрн, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с.

20. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація : навч. посібник для соц. п-ів та практичних пс-ів освітніх закладів / за ред. О. М. Полякової. – Суми : Університетська книга, 2009. – 346 с.
21. Варламова А. Я. Школьная адаптация подростков / А. Я. Варламова. – Волгоград : ВолГУ, 2001. – 144 с.
22. Виничук Н. В. Психология аномального поведения : учебн. пособие [Электронный ресурс] / Н. В. Виничук. – Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2004. – 198 с. – Режим доступа : <http://studentam.net/content/view/989/27/>
23. Волченко Л. П. Соціально-нормативна поведінка старших школярів та соціально-психологічні впливи [Електронний ресурс] / Л. П. Волченко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки. – 2014. – Вип. 121. – С. 69-72. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VchdpuPN_2014_121_17.pdf
24. Вольнова Л. М. Виявлення ознак важковиховуваності у підлітків як передумова профілактики їх девіантної поведінки / Л. М. Вольнова // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України ; редкол.: С. Д. Максименко (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 29.
25. Вольнова Л. М. Девіантність у великому місті: міждисциплінарні дослідження [Електронний ресурс] / Л. М. Вольнова // Междисциплинарные исследования в науке и образовании. Электронный научный журнал. – 2013. – № 2 Sm. – Режим доступа : www.es.rae.ru/mino/160-1280 (дата обращения 11.02.2013).
26. Вольнова Л. М. Зміст і напрями соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків [Електронний ресурс] / Л. М. Вольнова // Соціальна робота в Україні : теорія і практика. – 2012. – № 3-4. – С. 60-70. Режим доступа : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/4953>
27. Вольнова Л. М. Методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми / Л. М. Вольнова. – К. : НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2008. – 43 с.
28. Вольнова Л. М. Особливості середовища великого міста як чинника соціалізації / десоціалізації сучасної молоді / Л. М. Вольнова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2011. – №3-4. – С. 23-31.
29. Воробьева И. В. Психология вандального поведения : Монография / И. В. Воробьева, О. В. Кружкова. – Екатеринбург, 2014. – 322 с.
30. Воронцова М. В. Теория деструктивности : учебн. пособие / М. В. Воронцова, В. Н. Макаров, Т. В. Бюндюгова. – Таганрог : Издатель А.Н. Ступин, 2014. – 360 с.
31. Воспитание трудного ребенка: Дети с девиантным поведением : учеб.-метод. пособие / под ред. М. И. Рожкова. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 240 с.
32. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология : учеб. пособие для студентов всех специальностей пед. вузов / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М. : Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
33. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : монографія / Тарас Зеновійович Гарасимів. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 420 с.
34. Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения и социального контроля // Социология в России / Под. ред. В. А. Ядова. – М: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. – С. 486-514.
35. Гиндикин В. Я. Психопатология подросткового возраста. Теоретические, клинические и судебно-психиатрические аспекты / В. Я. Гиндикин, В. А. Гурьева, В. Я. Семке ; [отв. ред.: Семке В. Я.]. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1994. – 310 с.
36. Гоголева А. В. Аддиктивное поведение и его профилактика. – 2-е изд., стер. – М. : Московский психолого-социальный ин-т; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2003. – 240 с.

37. Гонеев А. Д. Основы коррекционной педагогики : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А. Д. Гонеев, Н. И. Лифинцева, Н. В. Ялпаева ; [под ред В. А. Сластенина]. – 3-е изд., перераб. – М. : Академия, 2004. – 272 с.
38. Гонеев А. Д. Работа учителя с трудными подростками : учеб. пособие для студ. высших учеб. заведений / А. Д. Гонеев, Л. В. Годовникова. – М. : Изд. центр «Академия», 2008. – 240 с.
39. Городенчук Зореслава. Розлади харчування. Нервова анорексія [Електронний ресурс] / Зореслава Городенчук // Медицина світу. Журнал. – 2004а, червень. – Том XVI Число 6. – Режим доступу : <http://msvitu.com/archive/2004/june/article-1.php?print=1>
40. Городенчук Зореслава. Розлади харчування. Нервова булімія [Електронний ресурс] / Зореслава Городенчук // Медицина світу. Журнал. – 2004б, липень. – Том XVII Число 1. – Режим доступу : <http://msvitu.com/archive/2004/july/article-2.php>
41. Григорьева Т. Г. Основы конструктивного общения : учеб.-метод. пособие для учителей и учащихся ст. кл. сред. шк. В 3 кн. – Кн. 1. Методическое пособие для педагогов-психологов / Т. Г. Григорьева, Л. В. Линская, Т. П. Усольцева ; под ред. Ю. М. Забродина, М. В. Поповой. – [2-е изд.]. – Новосибирск : Новосиб. ун-т, 2001. – 174 с.
42. Гузьман О. А. Комп'ютерна залежність підлітків: соціологічні аспекти дослідження [Електронний ресурс] / О. А. Гузьман, Н. О. Ляшенко // Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1 (52). – С. 369-380. – Режим доступу : <http://web.kpi.kharkov.ua/sp/guzman-o-a-lyashenko-n-o-komp-yuterna-zalezhnist-pidlitkiv/>
43. Гусак А. П. Ресоціалізація неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі: кримінологічний аспект : монографія / А. П. Гусак. – Луцьк : Захарчук В.М., 2013. – 202 с.
44. Дети группы риска в общеобразовательной школе (+СО) / Под ред. С. В. Титовой. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с. – (Серия «Детскому психологу»).
45. Димов В. М. Проблемы девиантного поведения российской молодежи / В. М. Димов // Вестник МГУ: Социология и политология. – 1997. – №3. – С. 45-55.
46. Дідик Н. М. Соціально-педагогічна профілактика ігрової залежності / [Електронний ресурс] / Н. М. Дідик // Молодий вчений. – 2015. – № 2 (17) лютий. – С. 226-229. – Режим доступу : <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/2/345.pdf>
47. Діти в Інтернеті: як навчити безпеці у віртуальному світі [Електронний ресурс] / Литовченко І. В., С. Д. Максименко, С. І. Болтівець [та ін.]. – К. : Аванпост-Прим, 2010. – 48 с. – (Посібник для батьків). – Режим доступу : http://bezpeka.kyivstar.ua/f/2/materials/the_benefit_for_parents/A5_Ukrainian.pdf
48. Егоров А. Ю. Нехимические зависимости / А. Ю. Егоров. – СПб. : Речь, 2007. – 190 с.
49. Еделева Е. Форум – театр: интерактивная техника групповой работы: теория и методика на практике [Электронный ресурс] / Елена Еделева // Школьный психолог – Первое сентября : метод. газета для учителей. – 2004. – № 15 (апрель). – С. 12–15. – Режим доступа : <http://psy.1september.ru/articlef.php?ID=200401509>
50. Зайцева З. Г. Школа та важковиховувані підлітки / З. Г. Зайцева – К. : Рад. шк., 1989. – 78 с.
51. Запобігання відхиленням у поведінці школярів / Кобзар Б. С., Петухов Є. І., Литвинов І. О. [та ін.] ; [за ред. Б. С. Кобзаря, Є. І. Петухова. – К. : Вища шк., 1992. – 143 с.
52. Зиядова Д. Почему подросток совершает преступление? / Д. Зиядова // Воспитание школьников. – 2002. – № 8. – С. 17–21.
53. Змановская Е. В. Девиантное поведение личности и группы : учебное пособие / Е. В. Змановская, В. Ю. Рыбников. – СПб. : Питер, 2010. – 352 с. – (Серия «Учебное пособие»).
54. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / Е. В. Змановская. – Изд. 3-е, испр., доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 286 с.
55. Иванов Д. В. Виртуализация общества / Д. В. Иванов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2000. – 96 с.

56. Исаев Д. С. Психология суицидального поведения. Методические рекомендации [Электронный ресурс] / Исаев Д.С. Шерстнёв К.В.. – Самара : СГУ, 2000. – 79 с. – Режим доступа : http://www.p2pcdn.ru/view/isaev-ds-sherstnev-kv-psihologiya-suicidalnogo-povedeniya_0b96c110fb5.html http://krotov.info/library/10_i/sa/aev.html
57. Казанская В. Г. Подросток: социальная адаптация: психологам, педагогам, родителям / В. Г. Казанская. – СПб. : Издательский дом «Питер», 2011. – 286 с.
58. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, Особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція) : навч.-метод. посібник / Н. В. Квітковська. – Миколаїв, 2010. – 240 с.
59. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : Моногр. / Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко, П. В. Мельник. – Ірпінь : Акад. держ. податк. служби України, 2002. – 240 с.
60. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки [Електронний ресурс] / М. В. Кікалішвілі // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – Число 3. – С. 109-122. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vaau_2011_3_17.pdf
61. Кіричевська Е. В. Чинники віктимізації сучасного старшокласника [Електронний ресурс] / Е. В. Кіричевська // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Ін-т пс-ії ім. Г.С. Костюка АПН України / [За ред. С.Д. Максименка]. – Т.ХІ, част.2. – К., 2009. – С. 170-180. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pzpp/2009_11_2.pdf
62. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : учебн. пособие для вузов / Ю. А. Клейберг. – 2-е изд. – М. : ТЦ Сфера, 2003. – 160 с.
63. Клейберг Ю. А. Социальная психология девиантного поведения : учебн. пособие / Ю. А. Клейберг. – 2-е изд., доп. и перераб. – М., Ульяновск, 2005. – 416 с.
64. Клиническая психология / Под ред. Б. Д. Карвасарского. – 4-е изд. – СПб. : Питер, 2011. – 864 с.
65. Ковальчук М. А. Девиантное поведение: профилактика, коррекция, реабилитация : [пособие] / М. А. Ковальчук, И. Ю. Тарханова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2013. – 286 с. – (Библиотека психолога).
66. Комер Р. Патопсихология поведения: нарушения и патология психики : пер. с англ. – 4-е изд., междунар. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК ; М.: ОЛМА-пресс, 2005. – 638.
67. Кон И. С. Подростковая сексуальность на пороге XXI века / И. С. Кон. – М. : Феникс+, 2001. – 208 с.
68. Кондрашенко В. Т. Девиантное поведение у подростков: Социал.-псих. и психиатр. аспекты / В. Т. Кондрашенко. – Мн. : Беларусь, 1988. – 207 с.
69. Коркина М. В. Дисморфомания в подростковом и юношеском возрасте [Электронный ресурс] / М. В. Коркина. – М. : Медицина, 1984. – 224 с. – Режим доступа : <http://www.psychiatry.ru/lib/1/book/56>
70. Короленко Ц. П. Психосоциальная аддиктология / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева. – Новосибирск : Олсиб, 2001. – 251 с.
71. Короленко Ц. П. Семь путей к катастрофе : деструктивное поведение в современном мире / Ц. П. Короленко, Т. А. Донских. – Новосибирск : Наука, 1990. – 222 с.
72. Король А. Причины та наслідки явища булінгу [Електронний ресурс] / А. Король // Відновне правосуддя в Україні. – 2009. – № 1–2 (13). – С. 84–93. Режим доступу : [http://uccg.org.ua/bulletin/Articles/01-02\(13\)/06-Doslidzhennya/130604.pdf](http://uccg.org.ua/bulletin/Articles/01-02(13)/06-Doslidzhennya/130604.pdf)
73. Котляров А. В. Другие наркотики, или Homo Addictus: Человек зависимый / А. В. Котляров. – М. : ООО «Психотерапия», 2006. – 480 с. – (Психология успеха)
74. Кочетов А. И. Работа с трудными детьми / А. И. Кочетов, Н. Н. Верцинская. – М. : Просвещение, 1986. – 160 с.
75. Крайг Г. Психология развития / Крайг Г., Бокум Д. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с. – (Серия «Мастера психологии»).
76. Кривцова С. В. Буллинг в школе VS сплоченность неравнодушных. Организационная культура ОУ для решения проблем дисциплины и противостояния

насилю [Електронний ресурс] / С. В. Кривцова. – М., 2011. – 93 с. – Режим доступу : <http://mir.zavantag.com/kultura/565248/index.html>

77. Криминологія : учебник для вузов / под ред. проф. В. Д. Малкова – 27-е изд., перераб. и доп. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2006. – 528 с. – (Серия «Образование»). – (Глава 17. Преступность несовершеннолетних и ее предупреждение. – С. 338-370).

78. Кузьминов В. Н. Наркологическая консультация [Электронный ресурс] / В. Н. Кузьминов, А. А. Сердюк // Наши дети и наркотики : советы специалистов родителям / [под ред. И. П. Рущенко]. – Харьков : Финарт, 2002. – С. 7–16. – Режим доступу : <http://psychiatry.ua/books/advice/paper2.htm>

79. Кулаков С. А. Диагностика и психотерапия аддиктивного поведения у подростков : [Индивидуал. консультирование и психотерапия в профилактике наркомании у подростков] : учеб.-метод. пособие / С. А. Кулаков. – М., СПб. : Фолиум, 1998. – 70 с.

80. Лактионова Г. М. Крупный город как среда социализации (Теоретико-методологический аспект) / Г. М. Лактионова // Соціально-педагогічні та медико-психологічні заходи протидії вживанню наркогенних засобів неповнолітніми і молоддю. Наук.-метод. посіб. / [Упор.: заг. ред. О. Пилипенко]. – К. : АЛД, 1995. – С. 16-32.

81. Лебединская К. С. Подростки с нарушениями в аффективной сфере: Клинико-психологическая характеристика «трудных» подростков / Лебединская К. С., Райская М. М., Грибанова Г. В. – М. : Педагогика, 1988. – 168 с.

82. Леонова Л. Г. Вопросы профилактики аддиктивного поведения в подростковом возрасте : учеб.-метод. пособ. / Л. Г. Леонова, Н. Л. Бочкарёва ; под ред. проф. Короленко Ц. П. – Новосибирск : НМИ, 1998. – 48 с.

83. Линник Л. М. Соціально-педагогічна діагностика як умова успішної профілактики негативних проявів у поведінці неповнолітніх [Електронний ресурс] / Линник Л. М. // Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Ялта, 5-7 квітня 2007 р). – [36. статей]. Вип. 3. Ч 1. – Ялта: РВВ КГУ, 2007. – С.195-201. Режим доступу : http://volnova2012.blogspot.com/2012/11/blog-post_5071.html

84. Линник Леся Миколаївна. Соціально-педагогічні засади профілактичної роботи з важковиховуваними підлітками : дис... канд. пед. наук : 13.00.05 / Линник Леся Миколаївна ; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2006. – 286 арк.

85. Личко А. Е. Особенности саморазрушающего поведения при различных типах акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко // Саморазрушающее поведение у подростков. – Л., 1991. – С. 9-15.

86. Личко А. Е. Подростковая наркология / А. Е. Личко, В. С. Биттенский. – Л., 1991. – 304 с.

87. Личко А. Е. Подростковая психиатрия / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1985. – 416 с.

88. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – С-Пб : Речь, 2010. – 256 с.

89. Локалова Н. П. Школьная неуспеваемость: причины, психокоррекция, психопрофилактика : учебн. пособие / Н. П. Локалова. – С-Пб. : Питер, 2009. – 368 с.

90. Лушпай Л. Буллінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії) [Електронний ресурс] / Л. Лушпай // Українознавчий альманах. – 2010. – Вип. 4. – С. 126-130. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ukralm_2010_4_29.pdf.

91. Лякішева А. В. Соціальна поведінка: сутність, типологічні та видові ознаки // [Електронний ресурс] / А. В. Лякішева // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер. : Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 2. – С. 23-26. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzsp_2012_2_7.pdf.

92. Максимова Н. Ю. Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами : метод. реком. / Н. Ю. Максимова – К. : ІЗМН, 1997. – 136 с.

93. Максимова Н. Ю. Курс лекцій по детской патопсихологии : учебн. пособ. / Н. Ю. Максимова, Е. Л. Милютин. – Ростов н/Д. : Феникс, 2000. – 576 с.

94. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова ; [ред. : С. В. Головка]. – К. : Либідь, 2011. – 520 с.
95. Макушина О. П. Психология зависимости : учебн. пособие [Электронный ресурс] / О. П. Макушина. – Воронеж : ИПЦ ВГУ, 2007. – 78 с. – Режим доступа : <http://window.edu.ru/resource/297/59297/files/m07-115.pdf>
96. Малихіна Т. П. Психологічні умови попередження аморальної поведінки підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / Т. П. Малихіна. – Бердянськ, 2001. – 19 с.
97. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика. Полный курс : учебник для бакалавров / Л. В. Мардахаев. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во Юрайт, 2015. – 817 с.
98. Маркова А. К. Диагностика и коррекция умственного развития в школьном и дошкольном возрасте / А. К. Маркова, А. Г. Лидерс, Е. Л. Яковлева ; Отв. ред. : А. К. Маркова, П. А. Разинов. – Петрозаводск : Карельский НМЦПКПК, 1992. – 180 с.
99. Маркова А. К. Психология труда учителя: Кн. для учителя / А. К. Маркова. – М. : Просвещение, 1993. – 192 с. – (Психол. наука – школе).
100. Мартинюк І. А. Патопсихологія : навч. посібник / І. А. Мартинюк. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 208 с.
101. Мартинюк Т. А. Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками. Методичні рекомендації / Т. А. Мартинюк ; [ред. П.М. Гусака та Л.М. Вольнової]. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – 74 с.
102. Материали по семинару «Профілактика девіантних форм поведінки несповнолітніх в освітній середі» от 19.04 и 17.05.2013 г. [Электронный ресурс] // Центр психол.-пед. реабилит. и коррекции «Ладо». – Режим доступа : : <http://centerlado.ru/uploadedFiles/files/biblioteka/seminary/Profilaktika deviantnykh form povedeniya.pdf>
103. Мельник Э. В. О природе болезней зависимости: (алкоголизм, наркомания, «компьютеромания» и др.) / Э. В. Мельник. – О., 1998. – 399 с.
104. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология: Практическое руководство / В. Д. Менделевич. – М. : МЕДпресс, 2001. – 592 с.
105. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : учебн. пособие / В. Д. Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.
106. Мертон Роберт. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Р. Мертон ; ред. В. Танчер ; НАН Украины, Ин-т социологии. – К. : Абрис, 1996. – 109 с. – (Бестселлеры мировой социологии).
107. Миньковский Г. М. Организация борьбы с преступностью несовершеннолетних в больших городах европейских социалистических стран / Г. М. Миньковский, А. И. Долгова // Некоторые вопросы современной зарубежной криминологии и социологии права: [Сб. науч. тр.]. – М., 1977. – С.3-28.
108. Міщик Л. І. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. І. Міщик, З. Г. Білоусова ; Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 106 с.
109. Мокшанцев Р. И. Социальная психология : учеб. пособие для ВУЗов / Р. И. Мокшанцев, А. В. Мокшанцева. – М. : Сибирское соглашение, Инфра-М, 2001. – 408 с.
110. Молодцова Т. Д. Диагностика дезадаптации подростков в учебных группах как условие успешной коррекционной работы [Электронный ресурс] / Т. Д. Молодцова // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 3 – С. 32-34 Режим доступа : www.rae.ru/meo/?section=content&op=show_article&article_id=4657
111. Момоток Т. П. Основні напрямки попередження злочинності неповнолітніх на загальнодержавному та регіональному рівнях : метод. посібник / Т. П. Момоток. – Черкаси, 2011. – 92 с.
112. Мустафаев С. Психологічні аспекти невербального спілкування підлітків, схильних до Інтернет-залежності / С. Мустафаев // Вісник Київського національного

університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія. Педагогіка. Соціальна робота». – 2013. – №1(7). – С.43-46.

113. Наркомания в контексте аддиктивного поведения. Информ. материал к приказу ректора БГУИР от 08.04.2014 №89 «Об организации работы в университете по противодействию наркомании и незаконного оборота наркотиков» [Электронный ресурс] / Сост. : Т. В. Казак. – Минск, 2015. – 53 с. – Режим доступа : http://www.bsuir.by/m/12_100229_1_91308.pdf

114. Немченко С. Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : монографія / С. Г. Немченко. – Донецьк : Юго-Восток, 2008. – 262 с.

115. Никитин А. А. Маргинальное поведение личности и ее правовой статус [Электронный ресурс] / А. А. Никитин // Вестник Саратовской государственной академии права. – Саратов : Изд-во СГАП, 2008. – № 3 (61). – С. 132-139. – Режим доступа : http://www.ahmerov.com/book_359_chapter_28_MARGINALNOE_POVEDENIE_LICHOSTI_I_EE_PRAVOVOJJ_STATUS.html

116. Овчарова Р. В. Практическая психология образования : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Р. В. Овчарова. – 4-е изд., стер. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – 448 с.

117. Овчинникова Ю. Г. К проблеме интервенций в ситуации кризиса личности: от теории к практике [Электронный ресурс] / Ю. Г. Овчинникова // Культурно-историческая психология. – 2010. – № 3. – С. 93-98. – Режим доступа : <http://psyjournals.ru/kip/2010/n3/30828.shtml>

118. Ожйова О. М. Шкільне насильство: сутність, види, профілактика : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / О. М. Ожйова; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2012. – 20 с.

119. Олійник Лія. Статеве виховання : навчальний посібник з питань здійснення статевого виховання дітей від народження до юнацького віку / Лія Олійник. – Миколаїв : ПП «Прінт-Експрес», 2010. – 112 с.

120. Оржеховська В. Превентивна педагогіка: навч. посіб. / В. Оржеховська, О. Пилипенко. – Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю., 2007. – 284 с.

121. Павленок П. Д. Социальная работа с лицами и группами девиантного поведения : учебн. пособие / П. Д. Павленок, М. Я. Руднева ; отв. ред. П.Д. Павленок. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 185 с. – (Высшее образование).

122. Паренс Г. А. Агрессия наших детей / Г. А. Паренс. – М. : Форум. – 1997. – 152 с.

123. Парфанович І. І. Система попередження і подолання девіантної поведінки дівчат : монографія / Парфанович Іванна Іванівна. – Т. : ТНПУ, 2012. – 367 с.

124. Пенішкевич Д. І. Соціальна педагогіка : модульна технологія навчального курсу / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук. – Чернівці : ЧНУ, 2010. – 496 с.

125. Пережогин Л. О. Диагностика степени риска формирования наркозависимости у несовершеннолетних. Первичная профилактика наркозависимости [Электронный ресурс] / Л. О. Пережогин. – М. : РИОГНЦССП им. В. П. Сербского, 2007. – Режим доступа : <http://drlev.ru/books.php?p=2&t=perezhogin3>

126. Перешеина Н. В. Девиантный школьник: Профилактика и коррекция отклонений / Н. В. Перешеина, М. Н. Заостровцева. – М. : ТЦ Сфера, 2006. – 192 с.

127. Петков С. В. Громадський порядок: місце й роль місцевої міліції в протидії проступкам проти громадського порядку [Електронний ресурс] / С. В. Петков // Право та державне управління. – 2010. – № 1. – С. 44–55. – Режим доступа : http://pubpravo.at.ua/_ld/0/13_petkov1.pdf

128. Поварницына В. А. Воспитательная работа школы с трудными учащимися-подростками : учеб. пособ. / В. А. Поварницына. – Челябинск : ЧГП, 1984. – 88 с.

129. Подласий И. П. Педагогика: Новый курс : [учеб. для высш. учеб. заведений; в 2 кн.] / И. П. Подласий. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Кн. 2: Процесс воспитания. – 256 с.

130. Поширеність тютюнопаління та тютюнової залежності у різних країнах світу. Нові підходи до профілактики, психотерапії та корекції [Електронний ресурс] / С. І. Табачников, І. С. Риткіс, А. Ю. Васильєва, О. В. Гуркова // Мистецтво лікування. Журнал сучасного лікаря. – 2013. – № 7. – С.35-41. – Режим доступу : <http://www.health-medix.com/articles/mistetzvo/2013-09-22/tutun.pdf>
131. Проблемы социальных девиаций : учебн. пособие / Под ред. д-ра филос. наук, проф. Е. П. Агапова [Электронный ресурс]. – Ростов-на-Дону : Центр универсальной полиграфии, 2010. – 271 с. – Режим доступа : <http://roovee.net/c179/item1318480-down.html>
132. Программа первичной профилактики компьютерной и игровой зависимости как необходимое условие психологической безопасности несовершеннолетних [Электронный ресурс] / Автор-сост. : И. А. Конигина ; Под ред. канд. психол. наук, директора ЦППРИК «Практик» А. И. Красило. – М., 2010. – 51 с.
133. Профилактика ВИЧ/СПИДа у несовершеннолетних в образовательной среде : учебн. пособие для преподавателей пед. вузов [Электронный ресурс] / Под ред. Л. М. Шипицыной. – М. : ООО «Фирма «ВАРИАНТ», 2006. – 256 с. – Режим доступа : <http://studentam.net/content/view/929/27/>
134. Профилактика злоупотребления психоактивными веществами и борьба с ними / Под ред. М. Госсон, М. Грант. – Женева : ВОЗ, 1993. – XII. – 131 с.
135. Психологическая работа с девиантными подростками: проблемы и возможности: монография [Электронный ресурс] / ФГОУ ВПО «Волгоградская академия государственной службы». – Волгоград : Изд-во ФГОУ ВПО ВАГС, 2009. – 316 с. – Режим доступа : <http://www.doc4net.ru/doc/2392177699329>
136. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2009. – 672 с.
137. Пухальська Ю. О. Комп'ютерна залежність у дітей: виникнення і запобігання [Електронний ресурс] / Юлія Олексіївна Пухальська // Класна оцінка. Образовательный портал. – 25.11.2012. – Режим доступу : <http://klasnaocinka.com.ua/ru/article/kompiuterna-zalezhnist-u-ditei-viniknennya-i-zapob.html>
138. Пятунин В. А. Девиантное поведение несовершеннолетних : современные тенденции [Электронный ресурс] / В. А. Пятунин. – Москва : РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2010. – 282 с. – Режим доступа : <http://www.prison.org/download/Deviant%20behavior%20of%20juveniles,%20Pyatunin.pdf>
139. Расстройства поведения (F91) [Электронный ресурс] // МКБ 10 – Международная классификация болезней 10-го пересмотра. – Режим доступа : <http://mkb-10.com/index.php?pid=4447>
140. Раттер М. Помощь трудным детям / М. Раттер; пер. с англ. / [общ. ред. А.С. Спиваковской ; предисл. О.В. Баженовой и А.Я.Варга]. – М. : Прогресс 1987. – 422 с.
141. Репина Н. В. Основы клинической психологии [Электронный ресурс] / Н. В. Репина, Д. В. Воронцов, И. И. Юматова. – Ростов-н/Д. : Феникс, 2003. – 214 с. – Режим доступа : http://web.krao.kg/10_psihologia/0_pdf/8.pdf
142. Романова О. Л. Этиология зависимостей от психоактивных веществ у подростков и теоретические основы их первичной профилактики: обзор зарубежной литературы [Электронный ресурс] / О. Л. Романова. – Вопросы наркологии. – №3. – 1996. – С.97-108. – Режим доступа : <http://vnps.ru/vn-03-96-2.htm>
143. Руководство по аддиктологии / Под ред. проф. В. Д. Менделевича. – СПб. : Речь, 2007. – 768 с.
144. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции : учебн. пособие / Л. М. Семенюк. – 2-е изд. – М. : МПСИ : Флинта, 2003. – 96 с.
145. Словарь по социальной педагогике : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / автор и сост. Л. В. Мардахаев. – М. : Академия, 2002. – 368 с.

146. Сорочинська В. Є. Основи превентивної педагогіки : [навч. посіб.] / В. Є. Сорочинська. – Вінниця : Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського, 2008. – 173 с.
147. Социальная педагогика: Курс лекций / Под общей ред. М. А. Галагузовой. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
148. Социальная психология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. Н. Сухов, А. А. Бодалев, В. Н. Казанцев и [др.] ; Под ред. А. Н. Сухова, А. А. Деркача. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 600 с.
149. Социальные отклонения: Введение в общую теорию / Кудрявцев В. Н., В. С. Нерсесянц, Ю. В. Кудрявцев ; под ред. Кудрявцева В. Н. – М. : Юрид. л-ра, 1984. – 320 с.
150. Социология молодежи : учебник / Под ред. проф. В. Т. Лисовского. – С-Пб : Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 460 с.
151. Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова [та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2010. – 224 с.
152. Сочивко Д. В. Пенитенциарная антропология. Опыт систематизации психолого-педагогической теории и практики в местах лишения свободы / Д. В. Сочивко, В. М. Литвишков. – М. 2006. – 320 с.
153. Специальная психология: Хрестоматия [Электронный ресурс] / Сост. и науч. ред. Э. П. Кожевникова. – Тобольск : ТГПИ им. Д.И.Менделеева, 2006. – 187 с. – Режим доступа : <http://tgspa.ru/info/study/psiholog/articles/1.doc>
154. Старшенбаум Г. В. Аддиктология: психология и психотерапия зависимостей / Г. В. Старшенбаум. – М. : Когито-Центр, 2006. – 368 с.
155. Степанов В. Г. Психология трудных школьников : учебн. пособие для студентов высших учебных заведений. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Академический Проект; Трикста 2004. – 560 с. – («Gaudeamus»).
156. Степанов В. Ю. Вплив засобів масової інформації на свідомість молоді [Електронний ресурс] / В. Ю. Степанов // Культура України. – 2012. – Випуск 38. – С. 57-63. – Режим доступу : <http://www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/kultura38/08.pdf>
157. Тарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / О. С. Тарновська ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці : Рута, 2003. – 82 с.
158. Теорія держави та права : підручник / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний [та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.
159. Терпелюк В. В. Соціально-педагогічний інтерактивний театр у роботі з віктимними підлітками. Методичні рекомендації / В. В. Терпелюк ; за ред. П. М. Гусака. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 72 с.
160. Технология социальной работы : учебник для бакалавров / под ред. Е. И. Холостовой, Л. И. Кононова. – М. : Дашков и К, 2013. – 478 с.
161. Тигунцева Г. Н. Феномен девиантного поведения в психологии: теоретический экскурс [Электронный ресурс] / Тигунцева Галина Николаевна // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. № 9 (32) сборник статей по материалам XXXII международной научно-практической конференции. – Новосибирск : СибАК, 2013. – С. 80-86. – Режим доступа : <http://sibac.info/10250>
162. Транссексуализм и трансвестизм у детей и подростков (Фрагмент статьи Эсбена Эстер Пирелли Бенестад «Гендерная принадлежность: дети, подростки, взрослые и роль терапевта», 2002) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://trans-tema.ru/transseksualizm_i_transvestizm_u_detej.htm
163. Федоренко Д. В. Геокриміногенна обстановка в особливо великому промисловому місті (на основі статистичних даних по місту Донецьку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Д. В. Федоренко. – Х., 2000. – 19 с.
164. Федоров І. О. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх як соціально-педагогічна проблема [Електронний ресурс] / І. О. Федоров // Вісник Глухівського держ. пед.

ун-ту. Серія: Педагогічні науки. – 2011. – Вип. 18. – С. 120-125. – Режим доступу : http://gnpu.edu.ua/files/VIDANNIY/Visnik_18/V18_120_125.pdf.

165. Федорченко Тетяна Євгенівна. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія / Тетяна Федорченко. – Черкаси : [Чабаненко Ю. А.], 2011. – 492 с.

166. Фіцула М. М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: Навчально-методичний посібник/ М. М. Фіцула, І. І. Парфанович. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 432 с.

167. Фіцула М. М. Методика попередження і подолання педагогічної занедбаності учнів загальноосвітніх шкіл / М. М. Фіцула. – Ужгород – Тернопіль : Мистецька лінія, 2002. – 228 с.

168. Фопель К. Как научить детей сотрудничать? Психологические игры и упражнения: Практическое пособие / К. Фопель ; [пер. с нем.] ; В 4-х томах. – Т. 4. – М. : Генезис, 1999. – 160 с.

169. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; пер. с нем. – М. : АСТ, 2006. – 640 с.

170. Фроношук Марія. Профілактика куріння серед молоді: досвід антитютюнових кампаній США та Канади [Електронний ресурс] / Марія Фроношук // Медіафільтр . – 2012-03-22. – Режим доступу : <http://mf.mediasapiens.ua/print/material/4898>

171. Фурманов И. А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика, коррекция / И. А. Фурманов. – С-Пб : Речь, 2007. – 480 с.

172. Фурманов И. А. Профилактика нарушений поведения в учреждениях образования / И. А. Фурманов, А. Н. Сизанов, В. А. Хриптович. – Минск : РИВШ, 2011. – 250 с.

173. Хагуров Т. А. Введение в современную девиантологию : учебн. пособие [Электронный ресурс] / Т. А. Хагуров ; под ред. Драча Г. В. – Ростов-на-Дону, 2003. – 343с. – Режим доступа : http://deviantology.spb.ru/etc/books/Hagurov-Vvedenie_v_sovremennuyu_deviantologiyu.pdf

174. Ходан В. П. Комп'ютерна та Інтернет-залежність як хвороба ХХІ століття [Електронний ресурс] / В. П. Ходан, В. М. Богуш // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – Вип. 10. – С. 255-262. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mnf_2012_10_35.pdf

175. Хомич А. В. Психология девиантного поведения : учебн. пособие [Электронный ресурс] / А. В. Хомич. – Ростов-на-Дону : Южно-Российский Гуманитарный Институт, 2006. – 140 с. – Режим доступа : <http://khomich.narod.ru/DEVIANTNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm>

176. Целуйко В. М. Психология неблагополучной семьи: книга для педагогов и родителей / В. М. Целуйко. – М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2006. – 271 с.

177. Чабанянц М. Б. Криминологические аспекты влияния насилия и жестокости в средствах массовой коммуникации на агрессивное поведение несовершеннолетних : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / М. Б. Чабанянц. – Ставрополь, 2002. – 22 с.

178. Чинники правопорушень неповнолітніх // Інновації в роботі з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до покарань не пов'язаних з позбавленням волі : Метод. матер. / [за ред В. П. Лютого]. – К., 2005. – С. 6-23.

179. Чистякова М. И. Психогимнастика / М. И. Чистякова ; под ред. М. И. Буянова. – [2-е изд.] – М. : Просвещение, ВЛАДОС, 1995. – 160 с.

180. Чуносков М. Делінквентна поведінка неповнолітніх як об'єкт теоретичного аналізу [Електронний ресурс] / М. Чуносков // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2013. – №8(1). – С. 255-260. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppsv_2013_8\(1\)_43.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppsv_2013_8(1)_43.pdf)

181. Чуносков М. О. Класифікація видів делінквентної поведінки як теоретична проблема [Електронний ресурс] / М. О. Чуносков //Комп'ютерно-інтегровані технології:

освіта, наука, виробництво. – 2013. – №11. – С.158-161. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Kitonv_2013_11_28.pdf

182. Шарапова Олена Валеріївна. Педагогічні умови комплексної корекції девіантної поведінки молодших школярів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Шарапова Олена Валеріївна. – К., 2003. – 203 с.

183. Шилова М. И. Теория и технология отслеживания результатов воспитания школьников [Электронный ресурс] / М. И. Шилова // Классный руководитель. – 2000. – №6. – С. 33-40. Режим доступа : http://cpk.edu35.ru/index.php?gid=263&Itemid=&option=com_docman&task=doc_download

184. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л. Б. Шнейдер. – М. : Академический Проект ; Трикта, 2005. – 336 с. – (Психологические технологии).

185. Щуркова Н. Е. Диагностика воспитанности: Пед. методики / Н. Е. Щуркова. – Краснодар : Краснодарский экспериментальный центр развития образования, 1993. – 16 с.

186. Югова Н. Л. Суицидальное поведение подростков: технологии, методы и средства профилактической работы классного руководителя [Электронный ресурс] / Н. Л. Югова, А. Р. Касимова // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. – 2014. – №41. – С. 152-160. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/suitsidalnoe-povedenie-podrostkov-tehnologii-metody-i-sredstva-profilakticheskoy-raboty-klassnogo-rukovoditelya>

187. Юрьева Л. Н. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика: Монография / Ю. Л. Николаевна, Т. Ю. Ботьбот. – Днепропетровск : Пороги, 2006. – 196 с.

188. Янг К. С. Диагноз – Интернет-зависимость [Электронный ресурс] / К. С. Янг // Мир Internet. – 2000. – №2. – С.24-29. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/ideas/common/15.html>

189. Яременко О. О. Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика / О. О. Яременко, О. М. Балакірева, О. Р. Артюх [та ін.] ; ред. : О. О. Яременко. – К., 2005. – 193 с. – (Формув. здор. способу життя молоді; Кн.7).

190. Яценко Т. С. Активное социально-психологическое обучение: теория, процесс, практика : учеб. пособие для студ., слушателей и преп. по спец. «Психология» / Т. С. Яценко, Я. М. Кмит, Б. Н. Алексеенко. – Хмельницкий : НАПВУ, 2002. – 792 с.

191. Olweus Bullying Prevention Program (2003) / [Electronic resource]. – Access mode : www.clemson.edu/olweus

192. Olweus D. Bullying at school: Prevalence estimation, a useful evaluation design, and a new national initiative in Norway [Electronic resource] / D. Olweus // Association for Child Psychology and Psychiatry Occasional Papers – 2004. – № 23. – P. 5-17. – Access mode : <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pits.10114/pdf>

ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Ч. 1. ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

ВОЛЬНОВА ЛЕСЯ МИКОЛАЇВНА –

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психосоматики та психологічної реабілітації факультете соціально-психологічних наук та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Матеріали подано в авторській редакції

Підписано до друку 2016 р. Формат 60×84/16

Папір офсетний. Гарнітура Times.

Ум. др. 10,9 арк.

Наклад 100 прим. Зам. №

Віддруковано з оригіналів
